

પૂર્વવાહિની

જ્યોતિ થાનકી

શ્રી ઉર્દુ : કું આશ્રમ પ્રેરિત ભગિની નિવેદિતા અંથમાળા-૨

પૂર્વવાહિની

(પદ્ધતિમાં જન્મને પૂર્માં વહેતી
ભગિની નિવેદિતાની સરિતક્યા)

જયોતિ થાનકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

શ્રી હરિ : ઉંમ આશ્રમ પ્રેરિત ભગીની નિવેદિતા અંથમાળા-૨

પૂર્વવાહિની

(પશ્ચિમમાં જન્મીને પૂર્વમાં વહેતી
ભગીની નિવેદિતાની સરિતક્ષયા)

જયોતિ થાનકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

પ્રકાશક :
રધુલીર ચૌધરી
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
દાખલસ ઓછ છન્દિયા પાછળ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.

પૂર્વવાહિની (લગિની નિવેદિતાની જવનકથા) કે. જ્યોતિ થાનકી

© જ્યોતિ થાનકી

પ્રથમ આવચિ : ૧૯૮૧

પ્રતિ : ૧૧૦૦

કિંમત : ૧૮-૦૦ રૂપિયા.

સુદક :

લીભાઈ એસ. પટેલ
અગવતી સુદાયાલથ,
૧૮, અભ્ય એસ્ટેટ, દુર્ગશર રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રકાશકનું નિવેદન

હરિઃ ડૉ આશ્રમ તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને રૂ. ૨૫,૦૦૦નું
દાન ડેવળ બહેનોએ સર્જલી ઉત્તમ મૌલિક રચનાને - ખીંચાના જીવનને અને
સમાજને ઉનિત કરે એવી ભાવનાપ્રેરક, શક્તિપ્રેરક અને ગુણુલિકાસક મૌલિક
કૃતિને પારિતોષિક માટે અપાયેલું છે. જે ડાઈપણ કૃતિ પારિતોષિકને ચોંધ
ન લાગે તો તે રકમ ખી - સેબિકાના ડેઝ ઉત્તમ મૌલિક રચના મેળવીને
અંથર્પે પ્રસિદ્ધ કરવા વાપરવી અમ હરાવાયું છે. શ્રી હરિઃ ડૉ આશ્રમ
પ્રેરિત શ્રી ભગીની નિવેદિતા અંથમાળા ગ્રેણ્યુમાં શ્રી જ્યોતિષહેન થાનકીનું આ
પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતો અમને આનંદ થાય છે. મુળ દાનનોજનામાં રચનાત્મક
વિકલ્પ કરવા હવા બદલ અમે હરિઃ ડૉ આશ્રમના ધણું જ આભારી છીએ.

અમારાં અગાઉનાં પ્રકાશનોની પેઠે આ પુસ્તક પણ સીને ગમશે એવો
વિશ્વાસ છે.

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

તા. ૨-૯-૮૨

રધુલીર ઘૌધરી,
કુમારપણ હેસાઈ
મક્કત ઓઝા

ऋषि—स्वीकार

આ પુસ્તકની રચના માટે નીચેનાં પુસ્તકોનો સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે :

- (૧) The Complete works of Sister Nivedita,
Birth Centenary Publications : Vol : I, II, III, IV.
- (૨) Sister Nivedita of Ramkrishna Vivekanand
By Pravajika Atmaprana.
- (૩) ભગીની નિવેદિતા — અનુવાદક શ્રીમતી કમલા રત્નમૂ.
- (૪) સ્વામી વિવેકાનંદ શતાબ્દી અંથમાળા પુસ્તક : ૨.
- (૫) " " " " " : ૧૧
- (૬) " " " " " : ૧૨
- (૭) ચારિત્રપૂજા : શ્રી સ્વામીનાથ ટાગેર
- (૮) ભગીની નિવેદિતા અને ખીંબં ખીરતનો — શિવપ્રસાદ પંડિત
- (૯) સેવાભગીની નિવેદિતા — સાકરલાલ દવે

આ પુસ્તકની રચનામાં શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન રાજકોટના અધ્યક્ષ સ્વામીજી વ્યોમાનંદજીનાં માર્ગદર્શિન, પ્રેતસાહન અને આશીર્વાદ બદલ હું હૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું. તેમણે તેમના વ્યસ્ત સમયમાં પણ હસ્તપ્રત વાંચ્યા અને તે પ્રગટ કરવાની પ્રેરણ્યા આપી તે માટે હું તેમની ઋણી છું. હરિ એમ આશ્રમના મેનેજિંગ ટ્રેસ્ટી શ્રી નંદુભાઈ શાહે આ પુસ્તકની રચનામાં પત્રા દ્વારા પ્રેરણ્યા અને પ્રેતસાહન આપ્યાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા એ પુસ્તક પ્રકાશિત થાય તે માટે મદદ કરી અને માર્ગદર્શિન આપ્યું તે બદલ હું એમની અત્યંત ઋણી છું. ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ખન્ય સાહિત્યકાર અને સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી અનંતરાય રાવળે મારી હસ્તપ્રત વાંચ્યા તેનો આસુખ લખી આપી મને ઉપકૃત તેમ જ પ્રેતસાહિત કરી છે. અંતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ભગીની નિવેદિતાની આ જીવનકથા પ્રકાશિત કરવાનું સ્તુત્ય પગદું ભરી મને ઉપકૃત કરી છે તે સાથે ગુજરાતના કિશોરા માટેના સાહિત્યની પણ સેવા કરી છે તેની સાભાર નેંઘ લઈ છું. ગુરુકુળ મહિલા ડેલેજ પોરન્ડર

જ્યોતિ થાનકી

સુલિભિત ચરિત્રકથા

પ્રેરણ્યાદાયક વ્યક્તિવિશેષોની ચરિત્રકથાઓનાં લેખિકા તરીકે છેલાં વધેમાં સાંસુ ગજુ' કાળનાર જુવાન વિદૃથી શ્રી જ્યોતિબહેન થાનકોના આ નવા ચરિત્ર-પુસ્તકને આવકારતાં આનંદ થાય છે.

એ આનંદ ઐવડાય છે ચરિત્રવિષયના પુણ્યનામ સાથે સંકળાયેલ અંગેમાંથા એ જ નામ ધરાવતી અંથમાળામાં થતા એના પ્રકાશનના ઔચિત્યક્ષર્યા સૂચ્યોગથી, એમની પ્રેરણ્યાદી અને જેમના નામ ઉપર હરિ ડુંગ આશ્રમને શુજરાતના ભાવિકા તરફથી લાભોની રકમ સમાજઘ્રેયાર્થી દાનમાં મળતી આવી છે તે આજના જમાનાની વિદેહ સંતવિભૂતિ શ્રી મોટા અમાંથી પારિતોબિકા, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પુસ્તકપ્રકાશન છું યોજનાઓ માટે જુદી જુદી સંસ્થાઓને અપાતા દાન જોડે શ્રી અરવિંદ, ડૉ. રામન, આનંદશંકર દ્વારા આદિ વ્યક્તિવિશેષોનાં નામ પ્રણ ઉપરના તેમના ઋગ્યના કૃતશ્ર લોક-સ્વીકારના પ્રતીક તરીકે જોડાવતા, સ્વીઓના સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને પોષક-સહાયક પુસ્તકોની લેખિકાઓને આપવાનાં પારિતોબિકાને અગ્નિ નિવેદિતા પારિતોબિકા નામ આપી તેની વ્યવસ્થા હરિ ડુંગ આશ્રમે શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને શ્રી અરવિંદ ચંદ્રકની યોજનાની માફક સૌંપી છે તે આ રીતે, એ પારિતોબિકા માટેની શરતો પૂરી કરતી કૃતિઓ ડોઈ ડોઈ વરસે મળી શકતી ન હોય એ સંનેગોમાં એ અંગેમાંથા એ યોજનાના હેતુને ક્ષીલીભૂત કરે તેલી કૃતિઓ, અલખત લેખિકાઓની જ, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની આશ્રમે પરિષદને છૂટ આપી છે. આ પુસ્તક એ રીત અગ્નિ નિવેદિતાના નામ સાથે જોડાયેલી યોજનામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ અગ્નિ નિવેદિતાનું જ જીવનચરિત્ર છે તે એના પ્રકાશનને ઓર ઉચ્ચિત ઠરાવતો સુખદ સંયોગ છે.

કેટલાક વિભૂતિ-પુરુષેમાં અની ગજાણની પ્રાણ્યશક્તિ અને ચુંબકત્વ હોય છે. કે તેમની આસપાસ તેમના મિશન-કાર્ય માટે ભરળુવા બની કાર્ય કરનારાં માનવીઓ, શિષ્યો, સાથીઓ અને સેવકો તરીકે થાડા જ સમયમાં એકાં થઈ જાય. સ્વામી સહજનાંદ, સ્વામી વિવેકાનાંદ અને મહાત્મા ગાંધી એ આવા વિભૂતિપુરુષો હતા. એમની પોતાનાં મિશનને સમર્પિતતા પણ

એવાં સમર્પિતાને જેણ્યી લાવે અને ગ્રહે. સ્વામી વિવેકાનંદ શ્રી રામકૃષ્ણ
પરમહંસના પ્રતાપી શિષ્ય. માર્ગરેટ નેખલ સ્વામી વિવેકાનંદનાં એવાં જ
પ્રતાપી ને પ્રાણુવંતાં શિષ્યા, સ્વામી વિવેકાનંદનાં જ જીવનકાર્ય તથા સંદેશને
આગળ લઈ જનારાં; જેમણે લગવાનને અને ભારતને પૂરાં સમર્પિત થઈ
જઈ 'નિવેદિતા'એ ગુરુદીપા નામને સાર્થ સિદ્ધ કર્યું; જેમણે ભારતને
પોતાનું માન્યું અને ભારતે જેમને ભગીની નિવેદિતા કરી પોતાનાં આત્મીય
જન માન્યાં. એમની જીવનકથા આપણી કૃતજ્ઞતાના ચિહ્ન તરીકે, તેમ જ તે
આપણા નવી પેઢીના નારીસમાજ માટે પ્રેરણ્યુદ્ઘાયી પણ હોવાથી, આપણી
એક જરૂરત હતી. તે આ પુસ્તકથી પૂરી પડે છે.

ચરિત્રનાયિકાના જીવનના સ્પષ્ટ રીતે એ ભાગ પડી જય છે : એક
તેનો ભારતમાં આવતાં પહેલાં દ્યુષાંડમાં મિસ માર્ગરેટ નેખલ તરીકે વીતાવેલી
જીવન-અવધને ભાગ, અને ખીને પૂર્વવાહિની બની ભારતમાં આવ્યા પઢીનો
'ભગીની નિવેદિતા' નામ સાથેના એમના કામનો. આ જીવનકથા પણ પૂર્વપર
સંખ્યાધ્યથી જોડાતા આ એ ભાગની જ હક્કીકત બની રહે છે. પૃ. ૪૪. સુધી
ચરિત્રનાયિકા માર્ગરેટ નારીયી વ્યવહારાય છે, અને સ્વામી વિવેકાનંદે આપેલી
અનુચ્છારણીની દીક્ષા અને પાદેલ 'નિવેદિતા' નામ પઢી તે નિવેદિતા
તરીકે ઉલ્લેખાય છે, તે સચુક્તિક છે.

પૂર્વજીવનની માર્ગરેટ-કથામાં પૂર્વને નાતે તેનાં સ્કોટિશ લોહી અને
આયરિશ સંસ્કાર, ધર્મપદ્ધેશક પાદરી પિતામહ અને પિતાના ધર્મસંસ્કાર
સાથે પિતાની દલિત-સેવાનો પણ વારસો, ભાતામહ તરફથી મળેલી દેશભક્તિ,
ભાતા મેરીએ જન્મતાં જ એનું પ્રભુની સેવામાં કરી દીધેલું સમર્પણું, એના
પિતાના ભારતમાં રહી આવેલા પાદરી મિત્રની 'એક દિવસ આ કન્યા ઉપર
ભારતવર્ષની સેવા કરવાની જીવાખદારી આવશે' (પૃ. ૪) એવી અને પિતાની
'એક દિવસ એક મહાન આદેશ તેની પાસે આવશે' (પૃ. ૫) એવી તેને
માટેની ભાવિસુચક આગાહીએ, તેનું ભાષ્યતર અને સંગીત ચિત્રકળા ને
ભૌતિક વિજ્ઞાન જેવા તેના રસના વિષયો, અણી રણા પછીનું શિક્ષિકા
તરીકું ઊજળું કાર્ય અને તે સાથે રબમાં પિતાના જેવું દરિદ્રનારાયણોના
સેવાનું સામાજિક કાર્ય, એક યુવાન ધર્જનેર પ્રતિ ઝૂટે પ્રણયંકુર અને
તેના અકાળ અવસાનથી વેરી વળેલી નિરાશાએ સતેજ કરેલી સત્યની જિજ્ઞાસા,
ચિત્તની એ સ્થિતિમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું પ્રથમ દર્શન અને અવણું, સ્વામી
વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે એચાણ સાથે બુદ્ધિવાહી સંશયવૃત્તિના ટકરાવના

ગાળા પછી સ્વામીજના અમેરિકથી થતા ખીજુ વારના આગમન વેળા એમના સ્વીકાર ને સમર્પણ માટેની બંધાઈ ચુફ્લી ભૂમિકા, અને એના ફળરૂપ સ્વામીના પ્રેરક ઉદ્ઘોધનમાં પોતાને સાદ કે હાકલ સાંલળી ભારત જવાની માર્ગરેટને જગેલી ઉત્કટ છથણા — આ બધું ન લાંખી, ન ટૂંકી, પણ પ્રમાણુસર હકીકતદેખે વાંચનારને રસ પડે એવી રીતે રજૂ થયેલ છે:

ભારતમાં આવી ત્યાંના નિવાસ અને શુરુ-આદિષ્ટ સેવાજીવન માટે માર્ગરેટના બાલ્યાભ્યન્તરને પૂર્વ—સંજ્ઞ કરવા આતર જ જણે તેનું આવું પૂર્વજીવન વિધાતાએ યોજનાપુરસસર ગોઠવ્યું હોય એમ ભારતીય સંસ્કારેમાં જિછરેલા આપણુને લાગે.

ભારતમાં આવતાં સ્વામી વિવેકાનંદ યોજેલા થોડા દિવસના કલકત્તા-પરિચય પછી કુટિરનિવાસ અને દીક્ષાની સાથે માર્ગરેટનું હિંદુ નામ ને વેશ સાથે નવું જ જીવન શરૂ થાય છે, પૂર્વજીવન ઉપર પડ્દો પડી જીવનનો નવો જ અધ્યાય એનો આરંભાય છે. ચુસ્ત ઇદ્ધિજડ હિંદુ આચારમાં જીવતા લોકોનાં ધૂતાધૂત, ધૂપા તિરસ્કાર ને શાંકાશીલ દર્શિ વર્ચયે કે સામે ભારતની ગરમ હવામાં રહેવું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર ઉત્તરડી નાખી આ દેશના હિંદુ બનવાની સાધના કરવી એ તપશ્ચર્યા એથી કપરી ન હતી. પણ સ્વામી વિવેકાનંદ તેના સ્વીકારસું વાતાવરણું જીબું કરતા રહી તેને સદ્ય ને હળવી બનાવી રહ્યા. એ અમેરિકન શિષ્યાઓ સાથે નિવેદિતાને રેણ્ઝ ભારત ને તેના ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ વિશે વાતાવાપ દારા ઘપની જણુકારી કલકત્તામાં ધણા સમય સુધી આપી સ્વામીજીએ ત્રણેને પોતાની સાથે પ્રવાસે લઈ જઈ ઉત્તર ભારત તથા કાશ્મીરની યાત્રા દારા દેશરદ્ધન કરાવ્યું. નિવેદિતાને તો એમણે અમરનાથની કઠણું યાત્રા પણ કરાવી. યાત્રા-માંથી પાછાં ફરતાં નિવેદિતા શારદામણુદેવી પાસે ડેટલોક સમય રહી તપોમય જીવન જીવી પૂરાં હિંદુ બની ગયાં. દેશના પ્રત્યક્ષ દર્શન અને ભારતીય જીવનના અનુભવથી સંજ્ઞ નિવેદિતાએ શુરુને સંતોષ આપે એવી જે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે કન્યાશાળાની સ્થાપના. ભારતીય નારીના ઉક્કાર અને ઉત્કર્ષના શ્રીગણેશ એ દારા મંડાયા. થોડા વખત પછી ખેગ શરૂ થતાં નિવેદિતાનું સેવાક્ષેત્ર વિસ્તર્યું. સ્વામી વિવેકાનંદના સાધુઓના ખેગ-રાહત કર્યાનાં પોતે સંચાલક અન્યાં. કચારેક ઝાડુ લઈ પોતે શરી ને ગટર સાંદ કરવા લાગી જતાં. ગરીબોનાં ઝૂંપડામાં જઈ તમને હુંક ને મદ્દ આપતાં. તમને માટે ‘દ્યાની દ્વીપ’ અને ‘સેવાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ’ બની રહ્યાં. આવી સેવા

અને સનિષ્ઠ ભારતભક્તિ લોકોનાં સ્નેહ, સદ્ગુર્ભાવ ને સહકાર તેમને
મેળવી આપે તેમાં નવાઈ ન હતી.

આ બધા માર્ગરેટના ભગીની નિવેદિતા-સ્વરૂપના બધાનના અતુ-
સંધાનમાં અમના ઉત્તર જીવનનો જે વૃત્તાન્ત આ જીવનકથામાં આદેખાયો
છે, તેમાં ભારતમાં અધાર ભાસ આવા સેવાવતી કર્મયોગ અને તપ્સઃપૂર્ત
સાધીજીવનમાં ગણા આપણાં ચરિત્રનાયિકા ૧૮૮૮માં સ્વામી વિવેકાનંદ
સાથે પ્રવાસે જિપડી અમેરિકા-ઇંગ્લાંડ ને યુરોપમાં એ વરસ ગણા ત્યાં
પાદરીઓના વિરોધ વર્ચ્યે હિંદુ વેશમાં ભારતનાં ધર્મ, સમાજ, નારી, સાધુઓ,
જીવનદિષ્ટ વજરે વિશે ઘણું ભાષણો કરી ૧૯૦૧માં ભારત પાછાં આવ્યાની
વાત આવે છે. પોતાની શાળાના વિકાસ માટે જોઈતી નાણુંસહાય લાવવામાં
તે નિરાશ થયાં પણ જતી વેળા સ્ટીમર ઉપર સ્વામીજીએ તેમની સમક્ષ
ઢાલવેલી ભારત અને તેનાં ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ વિશેની જ્ઞાનસમૃદ્ધિએ તેમની
જે જ્ઞાનપૂર્તિ કરી આપી તેણું સાંદું વાળા આપણું. પુનઃ ચાલુ કરેલ
શાળા-સંચાલન, તેમાંથી ફ્રણગાડપે જલ્દી થયેલી ત્યક્તાઓ, વિધવાઓ અને
ગરીબ સ્ત્રોઓ માટે જ્ઞાન અને આજુવિકાનાં સાધનની જોગવાઈ કરતી
‘ખણેનાના ધરની યોજના, ફરી હિમાલયની યાત્રા, સ્વામી વિવેકાનંદનું
સ્વરૂપાવસ્થાન, વ્યક્તિધંડતરથી રાષ્ટ્રધંડતરમાં નિવેદિતાએ કરેલું પ્રવૃત્તિ-
વિસ્તરણ અને તેને અનુષ્ઠાન બંગલાંગ, સ્વહેલી વજરે અગેની હિલચાલોને
તેમણે આપેલો ટકો, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવાસ કરી તેમણે ડેરડેર
ભાષણો આપી આખેલી જગ્યાનિ, ફરી ઇંગ્લાંડ-યુરોપ-અમેરિકાને એ
વરસનો પ્રવાસ અને વ્યાવધાનો, ફરી દુષ્કાળ ને પૂર વેળાનું રાહતકાર્ય,
સ્વામી વિવેકાનંદની જીવનકથા તથા અન્ય પુસ્તકોનું લેખનકાર્ય, બદ્ધીકદારની
યાત્રા, શ્રી. અરવિંદનાં એ સાપ્તાહિકોના તેમણે વહેલો ભાર — આ બધી તેમના
દેહવિલય સુધીની કથા પુસ્તકના ઉત્તરભાગનો કથાવિષ્ય બની છે.

ડેરડેર ભગીની નિવેદિતાના ઉદ્ગારોના ઉતારાથી હકીકત પરતે અદ્દેય
કે પ્રમાણુભૂત બનતું તેમનું આ ચરિત્ર તેની નાયિકાના ભીજ વ્યક્તિગુણો
સાથે તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવી રહે છે. પોતાની જુદ્ધિને ન
સમજાય કે ન જયે તેવી સ્વામી વિવેકાનંદની વાત કે મતનો વિરોધ કરતાં
તે અચ્યકાતાં નહિ. અહંપ્રેરિત જુદ્ધ શુરુને પડકારે એવું આરંભમાં ને
ભારત આવ્યા પણ પણ તેમને બેતણું વાર બનેલું. એ બાયતમાં તેઓ
અમના જેવા જ ચુનાં શિથ્યા હતાં, જુવાન નરેન્દ્રે પણ રામકૃષ્ણ પરમ-

હંસતું બધું જ કહ્યું સીકારેલું કે મંજૂર રાખેલું નહિ; પણ શુરુવાકચના સાચાપણાની એક વાર પ્રતીતિ થઈ ચૂકી તે પછી એમનો ગુરુ પ્રત્યેનો ભાવ અડગ અદ્ધા ને લક્ષિતનો જ બની રહ્યો. તેમનાં આ શિષ્યાની બાખતમાં પણ એમ જ બન્યું. મનમાંનો સંશેય કે ખુદ્દિવાદ કે સ્વામીજીના પોતાની પ્રત્યેના વલણ-વર્તન વિશે અંતરના આગામણુંચે જીબો કરેલો અન્યથાભાવ સ્વામીજીના ઉદ્ગાર કે આચરણથી દૂર થઈ જતાં એમના પ્રત્યેનો નિવેદિતાનો શુરુભાવ અને પૂજયભાવ લક્ષિતની ડેરિએ પહેંચી ગયેલો પુસ્તકમાં ઉતારયેલા તેમના અનેક ઉદ્ગારોમાં બોલી જાતે છે. પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેખમાણ ન હોવા પોતે સ્વામીજીના હેહવિલય પછી રામકૃષ્ણ મહારાંથી મુકુત થઈ ગયાં હતાં એ હકીકત પણ અહીં આ સંખ્યધમાં નોંધવી જોઈએ.

પુસ્તકમાં ચરિત્રનાયિકાના વ્યક્તિત્વ વિશે મળતી રહે છે તેવી જ માહિતી સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વ વિશે પણ પ્રાપ્ત થતી રહે છે, એ એની એક વિશિષ્ટતા ગણાની ઘટે છે. ‘મારું જીવનકાર્ય રામકૃષ્ણનું, કે વેદાન્તનું કે ડેર્થનું’ નથી, પણ ફકુત મારા લોકોમાં મર્દાનગી લાવવાનું છે’ (પૃ. ૧૧૧) એ સ્વામી વિવેકાનંદના પોતાના તથા એમના વિશેના ‘આટાં વર્ષો દરમિયાન મેં એમના પ્રત્યેક શ્યાસમાં માત્ર ભારતનો જ વિચાર જોયો છે’ (પૃ. ૧૨૧) એ અગિની નિવેદિતાના ઉદ્ગાર સ્વામી વિવેકાનંદની ઉત્કૃષ્ટ દેશભક્તિ પ્રગટ કરી રહે છે. અમરનાથની યાત્રા બાદ પોતાને મળેલા છર્છા-મુસ્યુના વરની સ્વામીજીએ નિવેદિતાને કરેલી વાત, માર્ગદર્શક શુરુ અને પ્રેમાળ પિતાને તેમનામાં નિવેદિતાને થયેલો અનુભવ, સ્વામીજીએ તેને માટે રાખેલી વત્સલ કાળજી અને વાતાવાપથી તેમ જુદી જુદી રીતે કરેલું એતું ઘડતર, તેને સૌંપેલું કાર્ય અને આપેલા આશીર્વાદ (પૃ. ૮૪-૮૫), નિવેદિતાને કરાળ કરાની તેના હાથ ધોવડાવી દુવાલથી તે લુણવાને અંતિમ વિદ્યા પહેલાનો ઈશ્ય પ્રિસ્તના એવા કાર્યનું સુમરણ કરવે એવા સ્વામીજીને હાથે બનેલો પ્રસંગ (પૃ. ૧૦૬-૭) — આ અધી સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વને ઉપસાની આપતી આ જીવનકથામાંની સામગ્રી છે.

ઉપર ઉદ્દેખ્યો એવા વ્યક્તિત્વદર્શક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગા આ નિવેદિતા-કથામાં યથાવકાશ આદેખવામાં લેખિકાઘેનની સાહિત્યદાસી સારું કામ કર્યું છે. પેલા પ્રેમ નહિ પામેલા અને તેથી કઠોરભાષી બની ગયેલા જુવાનને માર્ગરેટ પ્રેમઅરતી વાણી સાથે પોતાનું સોનાનું ઘડિયાળ લેટ આપી તેનું સ્વભાવ-પરિવર્તન સાધ્યાનો પૃ. ૩૨ પર નોંધાયેલો પ્રસંગ માર્ગરેટ માટે કેલું બધું કહી જાય છે! શ્રી મા શારદામણુદેવીની મળવાનો

પ્રસંગ, સ્વામી વિવેકાનંદને હાથ માર્ગરેટને અપાયેલી દીક્ષાનો પ્રસંગ, પુ. ૫૪ પરનો સ્વામી વિવેકાનંદને નિવેદિતાને ભાષે હાથ મુડી સ્પર્શ માત્રથી તેની અંતરની અશાંતિને લુપ્ત કરી નાખ્યાનો પ્રસંગ, સ્વામીજીની વિદ્યાથની આગાહી આપતુ નિવેદિતાને આવતું સ્વરૂપ (પુ. ૧૦૭), ચિતામાંથી એમની પાસે જરી આવેલા સ્વામીજીના વચ્ચના ડુકડાનો પ્રસંગ (પુ. ૧૦૮), પ્રભાતમાં સૂર્યનારાયણની દર્શન સાથે દાર્જિલિંગ ઘાતની તેમની અંતિમ ઘડી (પુ. ૧૭૫-૬) — આ બધા એવા પ્રસંગો છે. ચરિત્રલેખનને હેમ રસગ્રદ બનાવી શકાય તેની લેખિકાની સારી સાહિત્યિક સુઅભ્યુત્ત એ અતાવી આપે છે, જેવી આ જીવનકથાને ‘પૂર્વવાહિનો’ શાર્પક આપવામાં પણ તેમણે હેખાડી છે. આખી કથાની લખાવટ સીધી અને લક્ષ્યગતી છે. જોડું લંબાણું લેખિકાને ગમતું નથી, શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં ચરિત્રનાયિકાને જ અને કચારેક તેમના વિશે ભીજાઓને તેમણે બોલવા દીધાં છે, જે આવા પુસ્તકમાં જરૂરી પણ ગણ્યાય, લેખિકાતું દૂંકાં વાક્યોવાળું સાદું પણ સ્વાદું ગધ પુસ્તકની આસ્વાદતા વધારી આપે છે એ પણ જોઈ શકાશે. એક બે નમૂના જોઈએ :

‘આ હનો સ્વામીજીનો નાનકડો ગ્રથમ પત્ર. એમાં પણ જીવનના સનાતન સત્યતું દર્શન થતું હતું. જીગતના કલ્યાણની વાત હતી. પ્રેમનો મંત્ર હતો. બુદ્ધના વાતસથ્ય, કરુણા અને ત્યાગની માગણી હતી. માર્ગરેટના સામર્થ્યનો સ્વીકાર હતો. એમના આત્માને આહિવાન હતું. કોઈ પણ ચોજના ઘડવા કરતાં ગ્રથમ પોતાની જતને તૈયાર કરવાની વાત હતી. ખસ જાગો અને પોકારો. બધું જ ઈશ્વર સંભાળી દેશે. ચોજનાઓ એની મેળાએ આવશે. કેવો મહાન ઉપકેશ ! કેટલી સરળ આપામાં !... (પુ. ૨૨-૨૩)

‘માર્ગરેટની હાજરી એટલે જ કાર્યની સફળતા. તેમના શાફ્ટો એટલે જ શક્તિનો સંચાર. તેમનો સંકલ્પ એટલે જ સિદ્ધનો આવિભાવ. સાથે મળી કામ કર્યું હતું. ભાવિ ચોજનાઓ ઘડી હતી. નૂતન પ્રયોગા કર્યા હતા. જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો હતો. સુસ્કેલીઓ અને વિરુદ્ધાણ્યામાં સાથે જ્યુસ્યા હતા. (‘જ્યુશ્યાં હતા’ જોઈએ.) (પુ. ૩૦)

‘દીક્ષા મળી. અદ્ધર્યાર્થના તપતું વરદાન મળ્યું. શિવપૂજનનો મહિમા જાહેરો. બુદ્ધના જેવા સમર્પણનો આદેશ મળ્યો. હવે જ જણે અરું જીવન શરૂ થાય છે એનો નિવેદિતાને અનુભવ થયો.’ (પુ. ૪૪)

અંતિમ પૃષ્ઠના છેલ્લા બે નાના પરિચ્છેદોમાં લેખિકાએ ચરિત્રનાયિકાને આપેલી અંજલિ આ સુલિંગિત જીવનકથાનો સુંદર સમારોહ કરી આપે છે.

પુસ્તકમાં ભગીની નિવેદિતાનાં લખાણોમાંથી અનેક ઉતારા અપાયા છે, જેમાંથી તેમની લેખિનીનો પ્રસાદ વાચ્યદ્રાને મળા રહેશે. પૃ. ૧૨૩-૨૫ પરના ભારતની વિદ્યાર્થી યુવાપેઢીને સંબોધિને કરાયેલા એમના જોશીલા છિદ્રાધિનની ભાષા એમના શુરુની જ વાણીને મળતી આવે છે. પુસ્તકમાં એમના લેખનકાર્ય વિશે તેમજ Master As I Saw Him, Cradle Songs of Hinduism, The Web of Indian Life જેવાં એમનાં અધિં પુસ્તકે અને તેનાં વિષયવસ્તુનો સારાંશી પરિચય આપી લેખિકા તરીકે તેમની શક્તિ અને સિદ્ધિની સમીક્ષા કરતું એક પ્રકરણું જ અલાયદું આપ્યું હોત તો ટીક થાત. ભગીની નિવેદિતાના જીવનપ્રસંગેનું કમિક બયાન આ જીવનકથામાંથી મળે છે તેમાં સામાન્ય સમયનિર્દેશ મળે છે પણ સમયનો ચોક્કસ નિર્દેશ કરતી સાલ ધણ્ણવાર દર્શાવાઈ નથો. નિવેદિતા ઝરી યુરોપ-અમેરિકા ગયાં, બગ્રોડાર ગયાં, દાર્જિલિંગમાં અવસાન પામ્યાં એની વીગત છે, પણ કયા કયા વર્ષના કયા કયા માસમાં એ બન્ધું એને નિર્દેશ મળતો નથો. એ અપાયો હોત તો સારું થાત. બીજુ આવૃત્તિ વેળા આ ક્ષતિઓ સુધારી લેવાશે એવી આશા સાથે આ સુંદર પ્રેરક જીવનકથાને એનાં ઉત્સાહી ભાવનાશાળા લેખિકાને ધન્યવાદ આપીને આવકારીએ. એવી બીજુ આવૃત્તિની અધિકારિણી આ જીવનકથા અવસ્થા બની છે.

અમદાવાદ : ૧૩-૫-'૮૧.

અનંતરાય મ. રાવળ.

‘ભગીની નિવેદિતાને’

આપે આપના મહાન શુરૂ શ્રી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર લખવાની યોજના કરતી વખતે જે લખ્યું છે, તે અને થાડું વિશેષ હું આપને લખ્યી રહી છું :

“ધાર્યા લાંબા વિચાર પછી મેં લખવાને માટે કલમ હાથમાં લીધી છે. પ્રિય શુરો, શું મારે આપના જીવનની કથા કહેવી જોઈએ ? પણ કમ-ભાગ્યે હું તેમ કરવા સમર્થ નથી. આપનું જીવન ગૂઢ પાસાંઓથી ભરપૂર છે. એ બધું સમજવાનો દાવો હું શી રીતે કરી શકું ? આપે કઈ રીતે ભારતના હૃદયને સ્પશ્યું એ શું જ્યારે આપ બાળપણુમાં ધ્યાનસ્થ શિવ-યોગીનો પાઠ ભજવતા ત્યારે કે પછી ભીખ મંગનારા બૈરાગી પાસેથી પ્રેરણું મેળવી ત્યારે ? કે પછીના પરિવ્રાજક જીવનમાં ધરે ધરે લિક્ષાવૃત્તિ કરતા ત્યારે ? કે પછી જ્યારે હુરતી ભૂમિ પર ભારતીય ધર્મની પતાકા ફરકાવી ત્યારે ? —

મેં આપના જીવન વિષે લખવાનો પ્રયત્ન છાડી દીધો છે, અને હું મારી દર્શિ અને સમજ સુજ્ઞ એ જીવનના પ્રસંગોની નોંધ લખવામાં સંતુષ્ટ છું. એ જીવન કઈ રીતે શર થયું, કઈ રીતે વિકસયું અને અનાં જે સમરણો હું એકત્ર કરી શકી છું, એ બધી કથા સગંગ નહીં હોય, દુક્કા જ હો. હતાં પણ હું પ્રાણ્યું છું કે આ તુટક સ્મરણુમાલા દ્વારા આપના ડેટલાંક શફ્ફો સંભળાય, આપની મહાનતાનો ડેટલોંક અંશ નજરે ચઢે.”

આપે કરેલી આ પ્રાર્થનામાં હું મારા હૃદયનો સૂર પણ મિલાવું છું અને વિશેષમાં અનુભવું છું કે આપની પાસે તો આપના મહાન શુરુનાં અમૂહ્ય સ્મરણો હતાં, એમના જીવનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હતું અને એમની જીવનપણુલીનો પૂરો પરિચય તથા સ્વયં એમની વત્સલ છાયા હતી ! મારી પાસે તો નથી આપની ડેઝ સમૃતિ કે નથી આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ! હું તો ભારત તરફ વહેતી આપની અખંડિત સમર્પણધારાનો સંસ્પર્શ પામીને રેમાંચિત થાઉં છું અને આ દેશની દલિતપ્રાડિત જ્ઞનતા માટે આપે જે પ્રાચી સરસ્વતીનું શુચિ ગ્રેરક સ્વરંપ ધારણ કરી, નિવેદિતા નામ સાર્થક કર્યું તેની મહા અદ્ભુત કથા મારા દેશાંધવાને કહેવા ઉત્સુક અની છું. મારી પાસે તો કશી જ સજાતા નથી. પરંતુ કહે છે કે પૂર્વવાઙ્મિની જીવનમાં સ્નાનનો ધણો માટો મહિમા છે ! આપ પણ પ્રાચી સરસ્વતી સમાં વલાં. એ ભક્તિધારામાં સ્નાન કરી-કરાવી કૃતકૃત્ય થવાનો અવસર અહીં જિલ્લા કરી રહી છું. આપના પુનિત ચરણોમાં પ્રથામ.

જ્યોતિ...

पवित्र माता तथा भगिनी निवेदिता

અનુક્રમણીકા

૧. પૂર્વને	૧	૨૬. દક્ષિણાશ્રરની મુલાકાતે	૩૭
૨. જન્મ	૨	૨૭. જહેર સભામાં	૪૦
૩. ભવિષ્યવાણી	૩	૨૮. ભવ્ય દિવસ	૪૧
૪. મેરીએ પતિને આપેલું		૨૯. દીક્ષા	૪૩
અંતિમ વચન	૫	૩૦. કુટિરમાં	૪૫
૫. શિક્ષણ	૬	૩૧. સેવાનો પહેલો પાઠ	૪૮
૬. શિક્ષણના વ્યવસાયમાં	૭	૩૨. ઉત્તર ભારતની યાત્રા	૪૯
૭. નિરાશા	૮	૩૩. અલ્લોડામાં	૫૧
૮. ખુદ્ધર્મની અભ્યાસ	૧૦	૩૪. કાશ્મીરની યાત્રાએ	૫૪
૯. શિક્ષણમાં નવા પ્રયોગો	૧૧	૩૫. અમરનાથની યાત્રા	૫૮
૧૦. લંડનમાં	૧૨	૩૬. ફરી અલ્લોડામાં	૬૧
૧૧. નિમંત્રણ	૧૩	૩૭. શ્રીમાના નિવાસમાં	૬૨
૧૨. હિંદુ યોગીનું પ્રવચન	૧૪	૩૮. પોતાના આવાસમાં	૬૫
૧૩. પશ્ચાત્તાપ	૧૫	૩૯. શાળાનો પ્રારંભ	૬૬
૧૪. અદ્ધાનો ઉદ્ય	૧૬	૪૦. પ્રેરગની મહામારી	૭૧
૧૫. સ્વામીજીનાં શિષ્યા	૧૮	૪૧. શાળામાં કાર્ય	૭૪
૧૬. પોકાર	૧૯	૪૨. સાધનાપથ	૭૭
૧૭. આદેશનું પાલન	૨૨	૪૩. વિદેશની યાત્રાએ	૮૨
૧૮. ભાવિકાર્યની જંખી	૨૩	૪૪. લંડનમાં	૮૪
૧૯. વિવેકાનંદનું ભારત તરફ પ્રયાણ	૨૪	૪૫. અમેરિકામાં	૮૬
૨૦. પૂર્વતૈયારી	૨૫	૪૬. પેરિસમાં	૯૦
૨૧. ભારત પ્રતિ પ્રયાણ	૨૬	૪૭. ઇંગ્લેન્ડમાં કાર્ય	૯૫
૨૨. વિદ્યા	૩૦	૪૮. ભારતમાં સ્વાગત	૯૬
૨૩. સીમર પર	૩૧	૪૯. શાળાનો પુનઃપ્રારંભ	૧૦૨
૨૪. કલકત્તામાં આગમન	૩૩	૫૦. શુરુની અંતિમ વિદ્યા	૧૦૫
૨૫. કલકત્તામાં વસવાઈ	૩૪	૫૧. “હું તમને મદદ કરીશ”	૧૦૬
		૫૨. મઠમાંથી રાજીનાસું	૧૧૨

૫૩. પરિબ્રમણ	૧૧૪	૬૩. ભારતમાં પલટાયેલી	
૫૪. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં	૧૧૮	૬૪. પરિસ્થિતિ	૧૪૬
૫૫. ભારતને ચાહો	૧૨૨.	૬૫. બહેનાનું ધર	૧૪૬
૫૬. કેળવણીકાર	૧૨૬	૬૬. કર્મયરી	૧૫૨
૫૭. ગોપાલની માની સેવામાં	૧૨૮	૬૭. પ્રેરણાદાત્રી	૧૫૪
૫૮. દુષ્કાળ અને પૂર	૧૩૨	૬૮. શ્રી માનુ માધુર્ય	૧૫૮
૫૯. બારીસાલની સુલાક્ષણે	૧૩૫	૬૯. શુગુચરણે	૧૬૨
૬૦. માંદળી	૧૩૮	૭૦. આધાતનો અનુભવ	૧૬૫
૬૧. માતાનો અવર્ણનીય પ્રેમ	૧૩૯	૭૧. દુઃખની પરાક્રાણ	૧૭૦
૬૨. યુરોપ-અમેરિકાના		૭૨. મહાપાંચ પ્રયાણ	૧૭૩
પ્રવાસમાં	૧૪૨	૭૩. સમાવિસ્થાન	૧૭૬

ਪੂਰਵਾਹਿਨੀ

પૂર્વને

આયર્લેન્ડ ઇંગ્લેન્ડની ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલો દેશ છે. દેશ છે તો નાનકડો પણ વારોનો દેશ છે. કાન્ટિકારીઓનો દેશ છે. ત્યાંની મળ ખમોરવંતી છે. પ્રજના રોમેરોમમાં સ્વતંત્રતાની ઝંખના સળગે છે. આ ઝંખના વરસોથી સળગતી જ રહી છે. માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાના યત્નમાં કેટલાય વીરોએ પોતાની જાતનાં બહિદાન આપ્યાં છે. આવો દેશ ધર્મપરાયણ પણ છે, કેલારસિક પણ છે. સંસ્કાર, શૌર્ય અને સ્વાર્પણથી ગૌરવવંતો બનેલો આ દેશ છે.

આ દેશમાં સ્કોટલેન્ડથી આવીને એક આનદોન કુદુંએ સ્થાયી વસવાટ કર્યો. આ નોંધલ કુદુંએ આયર્લેન્ડને પોતાનું બતન બનાવ્યું. આ કુદુંબના એક વડવા જેન નોંધલે તો સ્વતંત્રતાની રાજ્યોથી ચળવળમાં અચીમ ભાગ ભજ્યો. જેન નોંધલ પાદરી હતા. ધર્મના ઉપહેશક હતા. લોકોમાં ધર્મના સંસ્કારિની સાથે સાથે સ્વતંત્રતાના સંસ્કારો પણ સીંચ્યે જતા હતા. તેમનું દાર્મયત્વજીવન પણ અત્યંત સુખી હતું. તેમનો ચોથા પુત્ર સેમ્બુઅલ પણ પિતાના પગલે ચાલનારો હતો. નાનપણથી જ તેનામાં ધર્મના સંસ્કારો દફ બન્યા હતા. તેની છચ્છા પણ પિતાની માઝેક જ પાદરી બનવાની હતી; પરંતુ ચાળીસ વર્ષની દૂંકી વયમાં તો પિતાનું અવસાન થયું. ઘરગૃહસ્થીની સંબંધી જવાબદારી માતા આર્ગરેટ એવિજાયેથ તીવ્યસ પર આવી પડી. આળકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનું હતું. ઘરનો બધો બ્યવહાર તેમણે સંભાળવાનો હતો. તેમણે ડિંભતપૂર્વક પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યો અને ભાળકોને ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું. સંસ્કાર આપ્યા, રાજ્યોથી ગૌરવની મહત્ત્વા સમજની અને પતિની છચ્છા પૂરી કરી.

સેમ્બુઅલે પણ પિતાનો ભવ્ય વારસો અહણ કર્યો. ધર્મના સંસ્કારા તો હતા જ. સેવામય જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો પણ હતા. એ આદર્શને સાકાર કરવામાં સહાય કરે તેવી પ્રેમાળ જીવનસંગિની પણ તેમને મળી. તેમનું નામ હતું મેરી ઈઝાબેલ હેમિસ્ટન. તેઓ પણ સ્વહેશપ્રેમી માતાપિતાનાં તેજસ્વી પુત્રા હતાં. તેમનાં માતાપિતાએ પણ હોમરસ ચળવળમાં સંક્રિય ભાગ લીધો હતો. સેશાલક્ષિતિની ભાવનાથી તેઓ રંગાયેલાં હતાં. એમનામાં પણ ધર્મના જિંડા

સંસ્કારો પડેલા હતા. બંને પતિ-પત્ની ધર્મપરાયણ જીવન જીવતાં હતાં. પ્રભુના આહેશોનું પાલન કરતાં હતાં. તે સમયે તેઓ ઉત્તર આયલેન્ડનાં ડંગનોન શહેરમાં રહેતાં હતાં.

આ સમય હતો યુરોપની ઔદ્યોગિક કાળિતો. તે સમયે નવાં નવાં વંચો શોધાતાં હતાં. વંત્રવાહને પરિણામે મજૂરો, કારીગરો, અને નીચ્યાલા સ્તરના લોકોની સ્થિતિ અત્યંત કરુણ હતી. તેમનું ભયાંકર શોષણ કરવામાં આવતું હતું. આ જોઈ દ્વારા સેમ્બુઅલનું હૃદ્ય આંકંદ કરી ગઠતું. તેઓએ આ ફલિતો અને ગરીબોની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું. તેમાં પત્નીનો પૂરો સાથ હતો, આથી તેઓ આ ગરીબ વસ્તી વચ્ચે જરૂર પોતાના કણ્ટનો વિચાર કર્યા વગર તેમને સહાય કરવા લાગ્યા. વળો તેમની વક્તૃત્વશક્તિ પ્રભાવક હતી. આથી તેઓ વાણી દ્વારા ખણું ફલિતોના ઉદ્ઘારનું કાર્ય કરતા હતા. આને બ્રાટ થેલાં, પતિત અને ગરીબાઈમાં રહેંસાતાં માનવીઓના જીવનમાં તેઓ પ્રભુનો પ્રકાશ ઉત્તરવાનું ભગવાન ઈસુનું કાર્ય તેઓ કરી રહ્યા હતા.

* * *

૭૮૮

સેમ્બુઅલ અને મેરીનું જીવન આનંદમય હતું. તેમના જીવનમાં વૈભવ અને વિપુલતા તો નહોતાં પરંતુ જીવન ગ્રેમથી પરિપૂર્ણ હતું. જીવન સાઢું હતું; સરળ હતું, પ્રભુપરાયણ હતું. બંને પ્રભુગ્રેતિ કાર્યો કર્યો જતાં હતાં. દુઃખીઓનાં આંસુ લુછતાં એમને પ્રભુની હાજરીના અનુભવ થતો. ગરીબોના નિવાસમાં એમને ઈસુનો સાહ સંભળાતો. અન્યને સહાય કરવાથી એમને અંતરમાં સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થતો. આ આનંદમાં એમને કશાયનો અભાવ જણાતો નહિ.

આવા જીવનમાં એક નવજાત શિશ્યનું આગમન થયું. આ શિશ્યની વિશિષ્ટતા એ હતી કે પૃથ્વી પર પ્રથમ શ્વાસ લીધા પહેલાં જ તે પ્રભુના અરણે અર્પિત કરી દેવાયું હતું. આ તો મેરીનું પ્રથમ જ સંતાત હતું. સંગર્ભાવિસ્થામાં તેને અત્યંત મુંજવણ થતી હતી. તીવ્ર ગલ્બરાટનો અનુભવ

થતો હતો. બધું જ હેમપેમ પાર ભિતરશે કે ડેમ તેનો અત્યંત ભય હતો. નવજનત શિશુ સલામત રહેશે કે ડેમ તેની આશાંકાઓથી તેઓ બ્યાકુળ બની જતાં હતાં. આવી રિથતિમાં એમના મન અને હૃદયને શાંતિ મળે, તેમનામાં ધીરજ અને સહિષ્ણુતા આવે, પ્રભુ તેમને બળ અને શક્તિ આપે તે માટે તેમણે પ્રભુને હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી અને કહ્યું; ‘હે પ્રભુ, જો મારું આ પ્રથમ સંતાન નિર્વિદ્ધ જન્મે તો હું તેને તારી સેવામાં સંપૂર્ણપણે સમર્પો દઈશ.’

માતા મેરીની જેમ આ મેરીની કુઝે પણ એક તેજસ્વી આત્મા અવતર્યે. મેરીને પ્રસૂતિમાં ડેઢ તકલીફ પડી નહીં. તેઓએ પ્રભુનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો અને પોતાની નવજનત બાળકીને પ્રભુનાં ચરણોમાં ધરી દીધી. તે દિવસ હતો ૨૮મી ઓક્ટોબર, ૧૯૬૭નો. મેરીના આનંદનો પાર ન હતો. તેમણે બાળકીનું નામ આપ્યું માર્ગરેટ. માર્ગરેટના આગમને મેરી અને સેમ્યુઅસ્ટના જીવનને નિર્મેણ આનંદથી છલકાવી દીધું.

સેમ્યુઅસ ધર્મપદેશક હતા; પરંતુ હજુ તેમને પાહરીની પદ્ધતિ મળી ન હતી. એમનું જીવનધ્યે તો પોતાના પિતાના પગદે પગદે ચાલીને પાદરી જનવાતું જ હતુ. આથી તેઓ પત્નીને સાથે લઈ માંચેસ્ટર ગયા, જ્યાં ધર્મપિત્રાનના અભ્યાસ માટે વેદસ્થન ચર્ચામાં જોડાયા. નાની માર્ગરેટને તેનાં નાનીમા પાસે મુક્કી. માર્ગરેટ નાનીમા પાસે જ બિછરવા લાગી. જ્યારે તેનાં પિતા પાદરી જન્યા અને ડેવેનશાયરમાં તેમણે સ્થાયી વસવાટ ફર્યો ત્યારે જ માર્ગરેટ એમની પાસે આવી. ચા સમયે હવે તેને એક નાનીઅહેન મે અને ભાઈ રીચમનનો સાથ મળ્યો. નણ્યે ભાઈઅહેન માતાપિતાની વત્સલ છાયા નીચે એટાં થવા લાગ્યા.

* * *

ભવિષ્યવાહિ

માર્ગરેટ સહુ ભાંડરુઓમાં મોટી હતી એટલેન તેને માતાપિતાનું વિશેષ આકર્ષણ હતું. તેમાંથી તેના પિતા તો તેનું સર્વસ્વ હતા. પિતા પાસેથી જ તેને ધર્મ પ્રયોગી ડાંડી શર્દી મળી હતી. પિતાએ જ તેનામાં દલિતોની સેવાની

ભાવનાનાં ખીજ રોચ્યાં હતાં. પિતાએ જ એને ભગવાન ઈસુના અવિદાનની કુથા કહી હતી, ‘ખીજ માટે જીવનું એ જ સાચું જીવન છે’ એ મન્ત્ર પિતાના જીવનમાંથી જ એને મળ્યો હતો.

પિતા પણ સાચા ધર્મેપહેશક હતા. તેમના આચાર-વિચાર અને વાણી એક જ હતાં. તે સમેતે માન્યેસ્ટર તો ગૈંડોગિક કાન્ટિનું કેન્દ્રબિંહું હતું. કાપડ ઉદ્ઘોગમાં તો મહાન કાન્ટિ થઈ હતી. કેટલીય કાપડની મિલો સ્થપાતી જતી હતી. એમાં કામ કરનાર મજૂરોની સ્થિતિ અત્યંત કદ્દેડી હતી. તેમને અદાર અદાર કલાક કામ કરવું પડતું. હતાંય એમને જીવનનિર્વાહ માટે પૂરતું મળતું ન હતું. આવા મજૂરો, ગરીબ કારીગરો, પીહિત લોકોનું આશ્વાસન-કેન્દ્ર સેમ્બુઅલ હતા. તેઓ આ ગરીબ વર્ષીમાં જઈ તેમનાં આંસુ લુછતા, તેમને સહાય કરતા, આશ્વાસન આપતા, આ સહુના જીવનમાં પ્રસ્તુતો પ્રકાશ ભિતરે તેવી પ્રાર્થના કરતા. નાની માર્ગરેટ પણ પિતાની સાથે આ ગરીબ વર્ષીમાં જતી. લોકોનાં હુખ્ખ, દ્રોને વેહના નેઈ તેના કુમળા હદ્દયને આદાત પહોંચતો. તેના પિતા આ હુખ્ખી લોકો માટે કંઈક સારું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એને એ કાર્યમાં તે તેના પિતાની સાથે હોય છે તેનો તેને આનંદ થતો.

એક હિંસ તેના પાહરી ભિત્ર તેમને મળવા આવ્યા. તેઓ ઘણાં વરસો સુધી ભારતમાં રહ્યા હતા. તેઓ ભિશનરીનું કાર્ય કરતા હતા. માર્ગરેટ તે સમેતે ત્યાં હાજર હતી. પિતાને પોતાની આ વિચક્ષણ પુનીનું અત્યંત ગૌરવ હતું. આથી તેમણે તે પાહરી ભિત્ર સાથે માર્ગરેટનો પરિયય કરાવ્યો. તેજસ્વી વેધક આંખો, સોનેરી વાળ, તરવરાથી ઊછળતી આ આલિકાની ધર્મપ્રીતિ અને જિજાસુવૃત્તિ નેઈ તેમણે સેમ્બુઅલને કહ્યું :

“એક હિંસ આ કન્યા ઉપર ભારતવર્ષની સેવા કરવાની જવાણ-હારી આવશે.”

સેમ્બુઅલ તો આ શબ્દો સાંભળોને આશ્રયમાં દૂખી ગયા. એશક, બાલિકા બુદ્ધિમતિ હતી. જિજાસુ હતી. ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગવાળી હતી. ઈસુની પૂજક હતી. પણ શું એ છેક ભારતમાં જશે? કષ્ટ રીતે આ શક્ય બનશે? હતાં પાહરી ભિત્રનાં વચ્ચો એવી રીતે ઉચ્ચારયાં હતાં કે એ વિષે પિતા કશું જ એલાખા નહિ અને ગંભીર બની ગયા. જાણે દૂર દૂર ભાવિમાં જેતા હોય એમ એમનાં દર્શિ સ્થિર થઈ ગઈ.

મરીએ પતિને આપેલું અંતિમ વચન

સેમ્યુઅલનું કાર્ય વધતું જ જતું હતું. પ્રવચનો આપવાં, દખિતોની સેવા તરબી, તરછેડાયેવાંએને આશાસન આપવું. આ અધાં સેવાકાર્યોનો વ્યાપ વધતો જતો હતો. પરિશ્રમ કઢોર હતો. સેવાસાધના કપરા હતી. સેવા પ્રત્યે સમર્પિત જીવનમાં મુશ્કેલીઓ અપાર હતી. છતાં સેમ્યુઅલ આનંદપૂર્વક ભાર વહન કર્યે જતા હતા. સેવાકાર્યને તેમણે બોળ તરીકે કચારેય સ્ત્રીકાર્યું ન હતું. પરંતુ શરીર એમને સાથ ન આપેયો. શરીર કથલ્યું ને ફરી સાજું ન જ થયું.

સેમ્યુઅલને થયું કે આ શરીર હવે વધારે લાંબું જંચે તેમ નથી. તેમને બીજી કશી ચિંતા ન હતી. ચિંતા હતી ભાત્ર માર્ગરેટની. મુત્રીમાં રહેલી આધ્યાત્મિક જંખનાનો એમને પૂરો પરિચય હતો. એ દિશામાં એનો જીવનવિકાસ થાય તે માટે તેઓ તેને મહદ કરતા રહેતા. પોતાના ચાલ્યા જવાથી માર્ગરેટનું શું થશે? એનું જીવનઘડતર કેવી રીતે થશે? એનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કઈ રીતે શક્ય બનશે? તેની ભાતા તથા ભાઈબહેન તરફથી એના માર્ગમાં કશો અવરોધ તો જાબો નહિ થાય ને? આવી ચિંતાથી તેઓ સતત મૂંઝાયેલા રહેતા હતા. એટલે જ તેમણે એક દિવસ પોતાની પત્નીને પાસે બોલાવી પોતાની મૂંઝવણ રંજૂ કરી કશ્યું :

“માર્ગરેટનું ધ્યાન રાખનો. એક દિવસ એક મહાન આદેશ તેની પાસે આવશે, ત્યારે ભાતા તરીકે તું તેને સહાય કરશો?”

પત્ની પાસેથી વચન લીધું અને ત્યાર બાદ જ સેમ્યુઅલ મુત્રી માટે નચિંત અન્યા. પછી થોડાક જ દિવસમાં પત્ની અને ત્રણ બાળકોને છોડી અવસ્થાન પામ્યા. તે સમયે તેમની ઉંમર ભાત્ર ચોન્નીસ જ વર્ષની હતી. ભરયુવાન વયે એમણે જૈહિક જીવન સમાપ્ત કર્યું. પિતાની પ્રેમાળ જવાધાયા ગઈ. બાળકો અનનાથ અન્યાં. સમય પરિવાર ઉપર ધેરા શોકની લાગણી જવાઈ ગઈ. ત્રણ ત્રણ બાળકોના સંપૂર્ણ ઉછેરની જવાખારી મેરી ઉપર આવી પડી. માર્ગરેટના હુઃઅનો પાર ન હતો. વહાલસોયા પિતાનો આધાર ગયો. આ તીવ્ર હુઃઅના આધાતે એના મનને પિંડોહી બનાવ્યું. એના જિજ્ઞાસુ મનનું સમાધાન કરનાર પિતા હવે કચાં હતા? તેની આધ્યાત્મિક અભીપ્સાને પ્રજાજવિત કરનાર તેના રક્ષક પિતા હવે આ હુનિયામાં નથી. એ વિચારમાત્રથી તેને અસાધ વેદના થતી. એ સમયે ભાતા મેરીને આ પ્રચંડ આધાત સહન કરીને પણ અનેક સમસ્યા-

આનો સામનો હિંમતથી કરવાનો હતો. પતિએ કચારેય ધનરસંચય કરવાનો વિચાર સરખો પણ કર્યો ન હતો, આથી ત્રણ ત્રણ બાળકોના ભરણપોષણ તેમજ શિક્ષણનો પ્રશ્ન વિકટ હતો. આવી પડેલી પરિસ્થિતિનો સહુએ સ્વીકાર કરવાનો હતો. માર્ગરેટ સહુથી મોટી હતી અને આવી પડેલા આ દુઃખે તેને વધારે મોટી બનાવી દીધી. અને સાથે સાથે ગંભીર અને જિંદ્ગી પણ. પરિવારના આનંદ, પ્રેમ અને ઉત્સાહભર્યા દિવસો અદૃશ્ય થયા. તેને સ્થાને વિશાધ અને વિરહના દિવસો આવ્યા. આ પરિસ્થિતિમાં પરહેશ જેવા માન્યેસ્ટરમાં એકલાં રહી બાળકોને મોટાં કરવાં, એ મેરી માટે સરળ ન હતું. આથી તેમજે પૈતાના પિતા પાસે આયર્લેન્ડ જવાનો નિર્ણય કર્યો અને બધાં બાળકોને લઈને તેઓ આયર્લેન્ડ પહોંચી ગયાં.

* * *

શિક્ષણ

પ્રેમાળ પિતાના અવસાનથી માર્ગરેટનું સમય જીવન બદલાઈ ગયું. તેના જીવનપ્રવાહનું વહેણ તો બદલાયું પરંતુ હૃદયના ઊંડાણમાં સ્થિત થઈ ગયેલાં ધર્મનાં જરણાંએ કદી સુકાયાં નહિ. પિતાએ શાપેલાં બીજ તેની હૃદયભૂમિમાં વવાઈ ચૂક્યાં હતાં જે ચોણ્ય સમયે અંડુરિત થયાં. પરંતુ તે સમયે તો માર્ગરેટના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું જ હતું. કારણ કે હવે તેમને નાનાજીની છત્રધાયા હેઠળ જીવવાનું હતું.

તેના પિતાએ ધર્મના સંસ્કાર આપ્યા હતા, તો નાનાજીએ દેશભક્તિના સંસ્કાર સીંચ્યા. આમ ધર્મની પ્રીતિ, દેશભક્તિનો જુસ્સો અને રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની ઝંખનાં સ્વપ્ન તેમના શૈશવકાળનાં જ દરદીને અંકિત થઈ ગયું.

આયર્લેન્ડમાં જ તેણે માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું. કાલેજમાં ઉંચ અભ્યાસ કરવાની તેની તીવ્ર ધર્યા હતી. ગહન વિષયોને આત્મસાત કરવાં હતા. જ્ઞાનનો વ્યાપ વિસ્તૃત કરવો હતો. આથી તેને કાલેજનું શિક્ષણ લેવું અત્યંત જરૂરી લાગતું હતું.

કુલેજમાં ભણવા માટે તેઓ હેલિક્સ ગયાં. આ કુલેજ ચર્ચ દારા સંચાલિત હતી. સાથે છાત્રાલય પણ હતું. તેમાં રહેવાની સગવડ પણ હતી. આથી માર્ગ રેટ છાત્રાલયમાં રહી કુલેજમાં અધ્યયન કરવા લાગી. કુલેજમાં તેની કુશાય જુદ્ધિને વિકાસવાને ક્ષેત્ર મળ્યું. તેની તીવ્ર જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે વિસ્તૃત વાતાવરણ મળ્યું. એના જીવનના વિકાસ માટે પૂરી અનુકૂળતા મળી અને માર્ગ રેટ ખોલવા લાગી.

નેકે છાત્રાલયનું જીવન એકધારું અને નીરસ હતું. પણ માર્ગ રેટ આવા જીવનનો પણ વિકાસ માટે ઉપયોગ કર્યો. પોતાને મળેલા સમયનો તેણે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો. એક એક ક્ષણને સાચ્ચી પ્રગતિ માટે પ્રયોગ. તે પોતાનું કાર્ય અત્યંત ઝડપથી આટોપી લેતી. તેથી ઘણેણે સમય બચી જતો. આ સમયમાં તે વધારે ગંભીર અધ્યયન કરતી. એકાયતા અને ખંત આ બંને ગુણોએ તેના માટે જીનનાં દારો જોતી આપ્યાં. જીવન અને જગત વિષે તે વધારે ને વધારે જાણતી થઈ. જેમ જેન તે વધારે જાણતી ગઈ તેમ તેમ તેની આધ્યાત્મિક ભૂખ વધારે સતેજ થઈ. ઉપરાંત આ સમયગાળામાં તેણે પોતાના શોખના વિષયો સંગીત, ચિત્રકલા અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનું પણ અધ્યયન કર્યું. આમ સતત વર્ષની વધુ સુધીમાં તો તેણે કુલેજ-શિક્ષણ પૂરું કર્યું અને જીનના જગતમાં પ્રવેશ કર્યો. મુખ્ય બાલિકા માર્ગ રેટ હવે પ્રતિભાશાળી તરુણી અની ગઈ.

* * *

શિક્ષણના દ્યવસાયમાં

અધ્યયનકાર્ય પૂરું થયું. માર્ગ રેટની સમક્ષ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ઘૂલતાં હતાં. પ્રખર મેધાવિની, વિદુષી માર્ગ રેટને કાર્યક્ષેત્રની પસંદગી કંઈ અધરી બાબત નહોતી. પરંતુ તેમણે શિક્ષણક્ષેત્રને પસંદ કર્યું. શિક્ષણકાર્ય એમનું અત્યંત પ્રિય કાર્ય હતું. અધ્યાપનમાં એમને ગાઠ પ્રીતિ હતી. આ કાર્ય તો વિદ્યાર્થીઓના જીવનબદ્ધતારનું કાર્ય હોઈ શેષ કાર્ય છે એમ તેઓ માનતાં. આ ક્ષેત્રમાં તો અધ્યયન અને અધ્યાપન નિરંતર થતાં જ રહે. વળી

સાથે મુશ્ય એવાં બાળકોની સાથે જ કામ કરવાનું તેમના જીવનના વિકાસની સાથે સાથે પોતાના જીવનોય વિકાસ થતો રહે એવું ઉમદા આ શિક્ષણકાર્ય જ છે એમ માનીને આ કાર્યને તેમણે પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકારી લીધું.

પરીક્ષા પૂરી કરી તેઓ કેસ્ટિવિકની એક નિશાળમાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાઈ ગયાં. પૂરા ખંતથી અને નિષ્ઠાભી તેમણે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યારખાદ ૧૮૬૫માં તેઓ વ્રેક્સલેમની નિશાળમાં ગયાં. અહીં તેમના કાર્યનો વિસ્તાર વધ્યો. પિતાએ આપેલો સેવામંત્ર અને દરિદ્રો પ્રત્યેનો પ્રેમ આ વિસ્તારમાં અંકૃતિ થયો, કારણ કે અહીં તો ખાણેમાં કામ કરતા અસંખ્ય મજૂરો ઐલાલ દ્શામાં જીવતા હતા. માર્ગરેટ એમની વર્ચ્યે જઈ કામ કરતાં, રજના હિવસોમાં એમની સેવા કરતાં, એમને આશ્વાસન આપતાં, આ રીતે દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવાનું પિતાનું કાર્ય પુત્રીએ ચાલુ રાખ્યું.

અહીં તેમને એક સાથીદાર મિત્ર પણ મળ્યો. વ્યવસાયે તે એન્જિનિયર હતો પણ બંનેના વિચારોમાં સામ્ય હતું. ભાવનાઓ સમાન હતી. જીવનનું ધ્યેય પણ સમાન હતું. બંનેને સાથે ભળી સેવા કરવાની અને કાર્ય કરવાની તીવ્ચ છંચા હતી. આથી બંનેની મૌત્રી ગાઢ બનવા લાગી. ધીમે ધીમે તેમાંથી પ્રાણ્યભાવના જાગી. તેઓ બંનેઓ સહજીવન માટેની યોજના પણ વિચારી અને લભ માટેની મંજૂરી પણ મેળવી લાધી. પરતુ વિધિની યોજના જુદી જ હતી. સગાઈ થાય તે ફહેલાં જ દૂંકી માંદગીમાં તે એન્જિનિયર મિત્રનું અકાળ અવસાન થયું.

માર્ગરેટને આ ઘોંઝે કારમો ઘા લાગ્યો. અત્યંત નિકટનો સાથી આ રીતે અકાળે ચાલ્યો જતાં તેઓ ભાંગી પડ્યાં. જીવનમાં એકલતા અનુભવવા લાગ્યાં. સહજીવનની યોજના હતી. સેવાયજનાં સ્વપ્નાં હતાં. સત્યની શોધમાં સાથીદાર મળ્યાની રાહત હતી. આ બધું જ વેરવિષેર થઈ ગયું. તેમનું મન અકળાવા લાગ્યું. તેમના છદ્યમાં ઉદાસીનતા અને નિરાશા વ્યાપી ગયાં. હવે તે સ્થળમાં રહેવું અકારું થઈ પડ્યું, તેથી તેમણે અત્યંત વ્યથિત હથ્યે પોતાનું ક્ષેત્ર છોડ્યું અને માન્યેસ્ટર રહેવા આવી ગયાં.

* * *

નિરાશા

માર્ગરેટનું હથ્ય વેદનાથી પરિપૂર્ણ હતું. હજુ તો એમના જીવનમાં સમજણનો પ્રારંભ જ થયો ત્યાં વહાલસેયા પિતા ચુમાવ્યા. કાર્યની શરદ્યાત કરી ત્યાં જિય સાથીતારે અંતિમ બિનાય લીધી. આવા હુઃખ અને આધાતોથી જ માનવજીવન ઘડાય છે. એ દ્વારા જ માનવ સત્યની, માનવજીવનના રહસ્યની શોધ ગ્રાતે વળે છે. માર્ગરેટમાં તો નાનપણથી જ ધર્મના દઢ સંસ્કારો હતા. ઈસુ પ્રત્યેની ભજિ હતી. સત્યની શોધ માટેનો તીવ્ર તલસાટ હતો, પરંતુ આ સમે તો હથ્ય નિરાશાથી ભરાઈ ગયું હતું. તેમને કચાંય આશાનું ડિરણ પણ દેખાતું ન હતું. આ વિષે તેઓ પોતાની રોજગારિશિમાં લખે છે.

“મારા બાળપણમાં મને લાગે છે કે હું આતુરતાપૂર્વક સત્ય તરફના સંકંડા માર્ગ તરફ ધર્મે જેતી હતી, પરંતુ ૧૭ થી ૨૧ વર્ષની વિશે ચોક્કસ સત્ય, નિશ્ચિત અને જૈતિહાસિક રીતે વિશ્વસનીય હોય તે મારી અંદર મૃત:પ્રાય થઈ ગયું છતાં એ જ ઉત્સુકતાથી સત્યની શોધ મેં ચાલુ રાખ્યો.”

આમ ૧૭ થી ૨૧ વર્ષનો ગાળો તેમના તીવ્ર મનોમંથન અને સંધર્થનો ગાળો છે. અદ્ધા અને સંશ્યના યુદ્ધનો ગાળો છે. ખુદ્દના સાર્વભૌમ વર્યસ્વનો ગાળો છે. આ સમયમાં યુદ્ધ પરિપક્વ બનતી ગઈ તેમ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મના વિસ્કતિમાં શંકા જગતા લાગ્યા લાગી. એમાં અદ્ધા ઘરી ગઈ અને શંકા દઢ બની. તેમની અવસ્થતા વધી. ઐચેની વધી. નિરાશાની માત્રા વધતી ગઈ. એટલે સુધી કે દેવળમાં જવાનુંય તેમણે બંધ કરી દ્વારા. જ્યાં અદ્ધા ન લગે ત્યાં જઈને કરવું શું? પણ તેમ છતાં અંતરનો અજંપો એછો ન થયો. સત્યને પામવાની જંખના તો સળગતી જ રહી, એ એમના અંતરને જંપવા હે તેમ ન હતી. શાંતિની ઉપાસના સફળ નહોતી થતી એટલે ઇરીથી તેઓ દેવળમાં દોડી જતાં. અત્યાંત આડુળવ્યાડુળ બની શાંતિ માટે ભગવાન ઈસુને પોકાર કરતાં. સર્વ લોક્ષને તેઓ દેવળમાં અત્યાંત ભડિતભાવપૂર્વક પ્રાર્થના કરતાં જોતાં પણ તેમના હથ્યમાં એવી ભજિ કયાં હતી! ત્યાં તો અશાંતિની આગ જ ભલ્લૂકતી હતી. સત્યની જંખનામાં લટકતા આત્માને કયાંય વિરામ ન હતો, કચાંય શાંતિની પ્રાપ્તિ ન હતી. આ દ્શામાં તેમણે ઘણેં સમય પસાર કર્યો પણ એમાંથી બહાર નીકળાતું જ ન હતું. આથી તેમણે પ્રાકૃતિક જિજાનના

અભ્યાસમાં મન પરોબ્યું. તેમણે માન્યું કે કુદરતના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં સત્ય જંખતા હૃદયને સત્યની પ્રાપ્તિ થશે. તેમણે જગતની ઉત્પત્તિના ધર્તિહાસમાં મન એકાચ કર્યું. તેમાંથી તેમને એક નવું જ દર્શન થયું. તે એ હતું કે પ્રકૃતિના નિયમોમાં સુસંગતિ છે. જેનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અભાવ છે. પરંતુ પ્રકૃતિક વિજ્ઞાનના અધ્યયને પણ એમના હૃદયને શાંતિ ન આપી. સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન ન આપ્યું વિસ્તૃતાઓનો અંત ન આણ્યો.

* * *

બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ

સત્યની શોધ માટેની સાચી જંખનાએ એમને જંપવા ન દીધાં. તેથી તેમણે તે માટેના પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા. તેમને ધર્મના બાહ્ય માળખામાં સત્યના દર્શન ન થયાં. પ્રકૃતિક વિજ્ઞાન પણ સત્યના સમય દર્શનને અવારી શકતું ન હતું તેનીય મર્યાદા હરી. માર્ગરેટનું હૃદય તો કંઈક એવી વસ્તુની શોધ કરતું હતું. જેમાં તેમની જંખનાની તૃપ્તિ થાય. એને એમના ઢાથમાં આવ્યું ભગવાન બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર.

ભગવાન બુદ્ધના જીવનચરિત્રે એમના ઉપર પ્રથમ અસર કરી. કુમાર સિદ્ધાર્થ પાસે તો અખૂટ સંપત્તિ હતી, સ્વર્ગીય વૈક્ષવ હતો. જ્તાં પણ કેવી ક્ષણોમાં સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં સત્યની જંખના જગી અને એ જંખનાએ તેમને મહાભિનિષ્કમણ કરાયું. અને કુમાર સિદ્ધાર્થને બુદ્ધ બનાવ્યા—આ કથા માર્ગરેટના જીવનમાં જડાઈ ગઈ. તેમને કુમાર સિદ્ધાર્થ અને બાળ ઈસ્તુના જીવનમાં ઘણું સામ્ય જણાયું. જગતના કલ્યાણ માટે, દુઃખી લોકોના ઉદ્ધાર માટે, આ બંને મહાપુરુષોએ કેટકેલું સહન કર્યું હતું, કેટકેલી યાતનાએ ઉઠાવી હતી. હવે માર્ગરેટના અશાંત હૃદયમાં થોડી શાંતિના પ્રવેશ થયો.

હવે તેમણે બુદ્ધધર્મનો દાંડા અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બુદ્ધધર્મના અધ્યયનમાં તેમણે વણ વર્ણ ગણયાં. બુદ્ધના સિદ્ધાંતોમાં અદ્ધા જગી. બુદ્ધધર્મનો એના ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો. તેમના હૃદયમાં થોડી ખાતરી થઈ કે ભગવાન બુદ્ધ દર્શાવેલ નિર્વાણપંથમાં સત્ય સાથે વધુ સુસંગતતા છે.

આથી તેઓ આ ધર્મમાં વધુ ને વધુ ડિંડા જીતરવા લાગ્યાં. હતાં તીવ્ર ઝુદ્ધિનો પ્રભાવ હળુ સંપૂર્ણપણે આસરી નહાતો ગયો. એમની અંદર પ્રશ્નો તો બિદ્ધતા જ હતા કે શું જીવનનો ઉદ્દેશ માત્ર નિર્વાચની પ્રાપ્તિનો જ છે? શું સંપૂર્ણ સત્ય અને પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ આ દ્વારા થશે ખરી? એમના મનમાં દ્વિધા હતી. આંતરિક ભનોમંથન ચાલુ જ હતાં. તેની સાથે સાથે શૈક્ષણિક કાર્યમાં તેમના નૂતન પ્રયોગો પણ ચાલુ રહ્યા.

* * *

શિક્ષણમાં નવા પ્રયોગો

માર્ગરેટ હવે માચેસ્ટરમાં રહેવા આવી ગયાં હતાં. તેમનાં નાનાં અહેની મે પણ લીવરપૂર પાદશાળામાં શિક્ષિકા હતાં, નાનોભાઈ રીચમન્ડ લીવરપૂરમાં જ કોલેજમાં ભણ્ણેલો હતો. માર્ગરેટ પણ રણઘેના હિવ્સોમાં ભાઈખહેન પાસે આવી જતાં. હવે બધાં પગભર હતાં, સ્વતંત્ર રીતે ક્રમાઈ શકતાં હતાં. આથી આયર્લેન્ડથી માતા મેરાને પણ ભાઈખહેનોએ ચેતાની પાસે બેદાવી લીધાં. હવે વર્ષો બાદ માતાની સાથે રહેવાનું મળ્યું. વર્ષોથી વિન્યૂરાં પહેલાં માતા અને બાળકો સાથે રહેતાં થયાં. કુદુંબમાં ફરીથી આનંદ, ઉત્સાહ અને પ્રેમનો! આવિલ્લોવ થયો. સહુએ કૌદુર્યિક સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કર્યો.

માચેસ્ટરમાં રહીને માર્ગરેટ શિક્ષણમાં અનેક નવા પ્રયોગનો પ્રારંભ કર્યો. તેઓ માનતાં હતાં કે ‘શિક્ષક માટે પહેલી જરૂરી વસ્તુ એ છે કે તેણે શિષ્યની ચેતનામાં પ્રવેશ કરવો અને તે કર્યાં છે, કર્યા હિસા તરફ પ્રગતિ કરે છે તે જણાવું. આના સિવાય કોઈ પણ પાઠ શીખી શકાય નહિ.’

નિશાળમાં જઈને પાઠ ભણ્ણાવી રેવા અને બાળક તે પાઠ શીખી લે, આ કેળવણીમાં તેમને લેશમાત્ર અદ્ધા ન હતી. કેળવણી સમગ્ર હોવી જેઠુંએ, બાળકેન્દ્રી હોવી જેઠુંએ, સવાંગી વિકાસ માટેની હોવી જેઠુંએ. આવી કેળવણી સ્થપાય તે માટે જ તેઓ શિક્ષણ જગતમાં અનેક નવા પ્રયોગો કરવા લાગ્યાં. થોડા સમયમાં જ તે પ્રગતિશાલ કેળવણીકાર તરીકે પ્રઘ્યાત બની ગયાં.

તે સમયે નૂતન કેળવણી અંગે રિવસ અધ્યાપક પેસ્ટાલોજુએ કેટલાક સફળ પ્રયોગો કર્યો હતા. આ નવી પદ્ધતિમાં માર્ગરેટને રસ જાગ્રે. પેસ્ટાલોજુના જર્મન શિક્ષણ ક્ષેત્રથી આ પદ્ધતિનો સારી રીતે નિકાસ કર્યો. આ પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કેળવણીનો પાયો વ્યાપક અને લાંડો બનાવવા માર્ગરેટ અત્યંત ઉત્સુક હતાં. તે સમયે લંડનમાં નિસેજ ડી. લાઇન નામની સ્વીએ આ પદ્ધતિથી નિશાળ ચન્દ્રાવવા માર્ગરેટને આર્મન્ચણ આપ્યું. અનાયાસે તક ભળી, પ્રયોગ માટેનું વિશાળ ક્ષેત્ર મળ્યું. પસંદગીનું કાર્ય હતું. સફળતામાં અદ્ધા હતી. કંઈક નવું કરવાની તમના હતી. આથી તેઓ માન્યેસ્ટર છોડી ૧૮૬૦માં લંડન જવા ઉપરી ગયાં.

* * *

લંડનમાં

● નૂતન શિક્ષણપદ્ધતિ આળકેન્દ્રી હતી. એમાં શિક્ષકે પાઠ ભણાવવાના નહેતા રહેતા પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે વાતાવરણ બિલું કરવાનું હતું. આ વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થીઓ જોતે અધ્યયન કરે અને શિક્ષકની મહદ્દ લે. આવા પ્રકારની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓનો સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી વિકાસ થાય એવો તેમનો અધ્યાલ હતો. તેમને તો અનુકૂળ વાતાવરણ મળ્યું અને આ નૂતન પદ્ધતિ મુજબ તેમણે શાળાની સ્થાપના કરી. શાળાને નામ આપ્યું ‘રસ્કિન સ્કૂલ.’ આ શાળામાં તેઓ જોતે પણ નવા પ્રયોગો કરતાં. નિદ્યાર્થીઓના ખુલ્લમુખી વિકાસ સાટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતાં.

તેમને શિક્ષણક્ષેત્રમાં જોતાનાં સ્વાપ્ત સાકાર કરવાની તક મળી. આથી તેઓ જોતાની સમગ્ર શક્તિ રેઠી આ કાર્યમાં દૂખી ગયાં. સાથે સાથે સામાજિક કાર્યો પણ ચાલુ હતાં. સામાજિક કાર્યો માટે સ્થપાયેલા સિસેડમ કલખમાં પણ તેઓ અત્યંત આગળ પડતો લાગ ભજવતાં હતાં. પરંતુ એમનું હક્ક્ય તો શિક્ષકનું હતું. વિચક્ષણ ઝુદ્ધ હતી. કેળવણીનો લાંડો અભ્યાસ હતો. એમની આગવી પ્રતિભા હતી. આથી કેળવણીના ક્ષેત્રના તેમના નવા પ્રયોગો પણ સફળ થવા લાગ્યા.

તે સમયે તેઓ આકર્ષક અને પ્રતિભાસંપન શિક્ષક હતાં. તેમનું વર્ણન કરતાં એક નિત્ર લખે છે. ‘યૌવનનો તરવરાટ, મધ્યમ કદ, નીલી ચમકદાર આંખો, લૂરા સોનેરી વાળ, ગૌર વર્ણ, આકર્ષક રિમત, ગંભીર, અધ્યયનશીલ અને પ્રતિભાસંપન.’

જ્ઞાન અને શિક્ષણ આપવાની એમની પદ્ધતિ અપૂર્વ હતી. વિદ્યાર્થીઓને તો તેઓ પ્રચંડ શક્તિ અને જુસ્સાથી ભરી હેતાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ પણ આવા શિક્ષકનાં આત્મીય અને પ્રશંસક બની જતાં. આવાં નૂતન કેળવણીકાર થોડા જ સમયમાં લંડનના બૌદ્ધિક સમાજમાં, અન્યથી વિદ્યાનોમાં સત્કાર અને આદર પામવા લાગ્યાં.

* * *

નિમંત્રણ

માર્ગરેટ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તો સફળતાનાં શિખરો સર કર્યે જતાં હતાં પરંતુ અંતરમાં શાંતિ અને સત્યની શાખનો પ્રથત્ન ચાલુ જ હતો, પરંતુ તેમાં હજુ સફળતા સાંપરી ન હતી. તેમની અવિરત પ્રવૃત્તિઓએ પણ સત્યના પ્રકાશનું દર્શાન કરવામાં ડોઈ મહા કરી નહિ. અકાશ અને સત્ય માટેની એમની ઝંખના ચાલુ જ હતી. ડોઈ માર્ગ સૂજતો ન હતો. હંદ્રયને જે જોઇનું હતું તે ધર્મના નિયમો આપી રાકતા નહોતા. અધ્યાપનકાર્ય ચાલુ હતું. રસ્તિકન સ્કૂલ પણ સારી રીતે ચાલતી હતી. વોચન, મનન અને ચિંતન પણ સાથે સાથે જ ચાલતાં હતાં. સત્યને પામવાની એમની ઝંખના અને પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિની ઉદ્કટ અલીપ્સાથી એમના મિત્રો પરિવિષ હતા, તેથી તેઓ તેમને આ હિંદ્રામાં સદ્ગય કરવા સદ્ગય ઉત્સુક રહેતા.

એક દિવસ માર્ગરેટના નિકટના નિત્ર લોડ રિપન કે જેઓ ભારતના વાઈસરોય હતા તેમના પિતરાઈએ માર્ગરેટને પોતાને ત્યાં ચા પીવા આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને કહ્યું :

‘તારો આત્મા જેને ઝંખે છે, તેમાં મહારાય થાય તેવા એક હિંદુ યોગીનું પ્રવચન છે, તેમાં તું જરૂર આવનો?’

तेमनी नित्र लेडी ईजाएले छहयपूर्वक निमंत्रण आप्युँ हुँ. वजा तेमने पोताने पथ नवुँ जाणवानी जिज्ञासा हुती. कंडूक नवुँ दर्शन मेणववानी अलीप्सा हुती. आथी निमंत्रण तरत १८ स्वीकारी लीधुँ अने रविवारना द्विवसनी प्रतीक्षा करवा लाग्यां

* * *

हिंदु योगीनुँ प्रवचन

नवेम्बर महिनाना विसो हुता. रविवार आवी पहेंच्यो. लेडी ईजाएल भाऊसने त्यां हिंदु योगी आववाना हुता. आ योगीने ज्ञेवा तथा सांबणवा भाटे ईजाएलने त्यां घणा नित्रा एकत्र थया हुता. मार्गरेट पथ त्यां पहेंच्यां गयां. ते समये ते घरना ऐडक इमभाँ अर्खचंद्राकार वर्तुगमां पंहर-सोण भाणसो भेठां हुतां. हिना हिवसो हुता एटले पाण्यां अमिंडुँडुमां (शयर लेस) अमि जलतो हुतो. ए अमिनी हूँझमां सौ भेठां हुतां. मार्गरेट ते हिंदु योगीने ज्ञेया. सौम्य आकृति, तेजस्वी मुखमुद्रा, करुणापूर्ण दण्ड, गंभीर कंठध्वनि, आध्यात्मिक तेजस्थी झगारा भारतुँ भव्य लबाट अने ढीला भगवा रंगना उपभासां जेग्या एवा तो शोभता हुता के जाणे हिंदुधर्मनी साक्षात् प्रतिमा सहेण पश्चिममां भित्री आवी न होय, एवुँ जाणातुँ हुतुँ. तेमना मुखमांथी वाणीनी अरभ-प्रकृत धारा वहेती हुती. सहु श्रोताओ ए धाराना प्रवाहमां तथाता ज्ञता हुता. ते योगी प्रवचनमां वच्ये वच्ये संस्कृतमां स्फुटो अने श्लोकानुँ उच्चारण करता हुता. थोडी थोडी वारे तेमना मुखमांथी शिवना नामनो उहव्योप संभाजातो हुतो. मार्गरेटने आ समय वातावरण जाणे भारतमांथी सीधुँ अहीं जितरी आव्युँ होय एवी अनुभूति थै अने एवुँ लाग्युँ, जाणु के भारतना कोई गाममां लागेले घटाद्वार पृक्षनी छाया नीचे ऐसीने कोई संत गामना लेक्काने वेदातनां रहस्या सरणताथी समजनी रक्षान होय !

ते समये तो मार्गरेटने आ हिंदु योगी विषे विशेष परिचय न हुतो. तेच्या त्यारे जाणतां पथ न हुतां के शिक्कज्ञानी अभिव विश्व धर्मपरिषद्मां हिंदुधर्मनो शाश्वत क्षतिध्वज लहेरायाने पवित्रना लेक्काने सत्यनो प्रकाश आपवा भाटे अत्यारे अमेरिकाथी आवेला आ हिंदु योगी ते श्रीरामकृष्ण परमहंसना

મિય શિષ્ય નરેન્દ્રનાથ કે જે સ્વામી વિવેકાનંદ બન્યા છે તે જ છે. હતાં પણ તેમનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ, સહજતા, સરળતા હિંદુ ધર્મ સાથે તદ્વાપ અની પ્રગટતી અસ્થુણ્ણ વાગ્યારા... આ બધાંથી માર્ગરેટ પ્રભાવિત તાથાં જ.

માર્ગરેટની તીવ્ર ખુદ્દિ અને સંશવાહી મન સ્વામીજીની વાતોનો સહેલાઈથી સ્વીકાર કરે તેમ ન હતાં. એ સમયે એમને તો એવું જ જણાયું કે સ્વામીજી. અદૈતવાહ એક્ષ્વરવાહ, હિંદુધર્મ, ખુદ્દધર્મ અને ભિરતીધર્મ વિષે જે કંઈ કહ્યું તેમાં કંઈ નવું સત્ય નથી. જે કંઈ તેઓ જણતાં હતાં તે જ વસ્તુઓ પ્રવચનમાં હતી. આ હિંદુ યોગીએ તેમને નિરાશ કર્યાં. તેમને કંઈ નવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ ન મળ્યો, સત્યતું નવું દર્શાવ ન થયું. આ લ્કીકતની તેમણે ત્યાં આવેલા સર્વ નિત્રોની સાથે ચર્ચા પણ કરી. સર્વનો પણ એ જ સૂર હતો કે પ્રવચનમાં કંઈ નવું નથી.

સ્વામીજી સાથેની પ્રથમ મુલાકાત તો નિરાશામાં જ પરિણમી. તેમના હંદ્યમાં પ્રશ્ન થયો કે સત્ય, શિવ અને શાંતિ પ્રત્યે દોરી જ નાર માર્ગર્દર્શક શું કુચારેય નહિ અણે ?

* * *

અશ્વાસાપ

પહેલાં તો માર્ગરેટ સ્વામીજીના વાર્તાલાપ પર ખૂબ વિચાર કર્યો ન હતો. જેમનું પ્રવચન સાંભળાને જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. પરંતુ ઘરે જઈને સ્વામીજીના પ્રવચન પર જીંડાશપૂર્વક વિચાર કર્યો તો ઘણી બાબતો તેમના મનમાં સ્પષ્ટ થઈ. તેમને જણાયું કે સત્ય તો સનાતન છે, શાશ્વત છે, મુક્તા છે. સત્ય નૂતન પણ નથી અને પુરાણું પણ નથી. એ તો સદ્ગ્ય અપિકારી જ રહે છે. માત્ર મનના પૂર્વથ્રેણ જ તેને વિકૃત બનાવી હે છે. સ્વામીજીનું પ્રવચન હવે તેમને જવનહર્શનથી છવકતું લાગ્યું. પ્રથમ નજરે તો એમના સંશયવાહી મનમાં ઘણી પ્રશ્નો બિંદ્યા હતા કે ધર્મનો લોાપ થતાં તેના રક્ષણ માટે ભગવાન પૃથ્વી પર આવે છે એ વાત શું ખરેખર સાચી હતી ? માનવતું પરમ લક્ષ્ય માનવજાતની સેવાતું નહીં પણ આત્માની મુક્તિતું છે. આ વિચાર શું એમના

માટે નવો હતો? જેમ જેમ આ બધી જ બાબતો પર તેઓ બિદ્યારતાં ગયાં તેમ તેમ સત્યનું દર્શન થવા લાગ્યું. સ્વામીજીએ તો પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે બધા જ ધર્મો સત્ય છે. કોઈની પણ નિંદા કરેનાં નહિ. વળી ધર્મ એ તો સાક્ષાત્કારની વશું છે. માત્ર અદ્વાની નહિ. આ બધું તો માર્ગરેટ માટે તહું નવું જ હતું. આ જ તો હતું માનવજીવનનું પરમ સત્ય.

માર્ગરેટ પર કોઈનો ય પ્રભાવ ઝડપથી પડી શકતો ન હતો. તેઓ કરી પણ કોઈ પણ વ્યજિની અસર નિયોજનીથી આવી જતાં-ન હતાં. સ્વામીજીના પ્રવચન પર સ્વર્ણ રીતે વિચારતાં એમને જણાયું કે સાક્ષાત્કારની અતુભૂતિ વગર આપી અસરકારક વાણીનું પ્રાકૃતચ કૃયાંથી સંભવે? આત્માના અતુભૂત વગર વાણીમાં આઠલું એજસ કૃયાંથી પ્રગટે? ખરેખર આ સાચા મહાન હિંદુ યોગીને એમણે અન્યાય કર્યો છે. પઢાતાપ અને વેદનાથી એમનું હક્ક્ય ભરાઈ ગયું.

* * *

અદ્વાનો ઉદ્ઘાટન

બુદ્ધિનો પ્રભાવ હટે છે, ત્યારે જ માયસને સત્યનું દર્શન થાય છે. ધર્મનાં ગહન સત્યેની સમજ માટે બુદ્ધિની નહિ પણ હૃદયની જરૂર છે. ઈશ્વર જેટલો જ્ઞાનીને માટે સુલભ છે તેથી ય વધારે ભક્તોને માટે સુલભ છે. માર્ગરેટની તીવ્ર બુદ્ધિએ સ્વામીજીના પ્રવચનને માધ્યમું અને તેમાં સહંતર નિરાશા જ સંપડી. પરંતુ જ્યારે એ પ્રવચનની પ્રભાવાત્મક વાણી તેમના પોતાના હૃદયના બિદ્યારતાંથી ફરી પ્રગટવા લાગી ત્યારે તો તેમનું હક્ક્ય એ હિંદુ યોગીનું પ્રવચન ફરી સંભળવા આટે જંખના કરવા લાગ્યું. હવે તેમની ભાનસિક જરૂર એધી થઈ હતી. પૂર્વઅણોનાં બંધનો હીલાં થયાં હતાં. એમના હૃદયમાં અદ્વાનો વિશ્વાસનો ઉદ્ઘાટન થયો હતો. સ્વામીજીનાં છેલ્લાં એ પ્રવચનો જ હવે લંડનમાં આકૃતી હતાં. તે બંને પ્રવચનોનાં તેમણે લાજરી આપી. એટલું જ નહિ પણ સ્વામીજીએ આપેક્ષાં એ બંને પ્રવચનોને એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળ્યાં. પરંતુ હજુ પણ તેમનું સંશેષવાદી મન શાંત થયું ન હતું.

તેમનામાં બાળક જેવી જિશાસા હતી. સતત પ્રશ્નો પૂછવાની તેમની વૃત્તિને સ્વામીજી એણાખી ગયા હતા. સ્વામીજીનાં પ્રવચનોમાં તેઓ આગદી હરોળમાં જ બેસતાં. સ્વામીજીએ અતાવેલા હિંદુધર્મના સિદ્ધાતો, દર્શનના અને રહસ્યોમાં તેઓ ‘પણ’ અને ‘શા માટે’ આ એ પ્રશ્નો નિરંતર મૂકી હેતાં. તેમના આવા સ્વભાવથી સ્વામીજી પણ પ્રસંન થતા હતા કારણ કે સ્વામીજીએ પણ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનો કંઈ સહેલાઈથી સ્વીકાર કર્યો ન હતો. તેમણે પણ તેમના શુકુની સંપૂર્ણ કસેટી કરી હતી. ત્યાર બાદ જ સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો. જ્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વાતને સત્ય તરીકે સ્વીકારવા તેઓ કચારેય તૈયાર ન થતા. આથી જ આવી પ્રખર યુદ્ધિભાન અને સંશયવાદી મહિલાના અસંખ્ય પ્રક્રનોના પ્રત્યુત્તર આપવામાં તેઓ જરાય થાડતા નહિ. જીબદું એક વખત તો! એમણે માર્ગરેટને કુદું પણ ખુંદું :

“તમે કોઈ પણ વાત સહેલાઈથી સ્વીકારી શકતાં નથી. આ બાધ્યતામાં તમારે દ્વિગીર થવું નહિ. છ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી મેં મારા શુકુનો વિરોધ કર્યો હતો અને પરિણામે હું રસ્તાને એક એક કણ નોઈ શક્યો છું.”

પોતાના આવા સંશયવાદી સ્વભાવથી સ્વામીજી નારાજ થતા નથી એ. જાણી માર્ગરેટને અત્યંત રાહત થઈ. સ્વામીજીના પ્રત્યેક વિચારને સમજવા તેઓ એમની સાથે ચર્ચા કરતાં, લડતાં, મતભેદ વ્યક્ત કરતાં, તેમ છતાં પણ સ્વામીજીના મહાન આહ્લેશી અને એમના આત્માની ભલ્યતા પ્રત્યે અદ્ભુતી અભિવંદન કર્યા વગર તેઓ રહી શકતાં નહિ. ‘ધ માસ્ટર એજ આઈ સો હીમ’ એ પુસ્તકમાં તેઓ આ વિષે લખે છે :

“‘મે’ એમના તેજસ્વી આંશને એણાખી લિધો અને મારી જાતને તેમના પોતાના લોકો પ્રત્યેના પ્રેમને સમર્પિત કરવાની ઘંચણા વ્યક્ત કરી. પરંતુ એ તો એમનું ચારિન્ય હતું એમને મે’ આ સમર્પણ કર્યું હતું. મેં જોખું કે ખાનિંક શુકું તરીકે એમની પાસે રાખું કરવાને નિયારની પદ્ધતિ હતી. છતાં એમને જણાય કે સત્ય કથાંથી બીજે જ હોરી જાય છે તો તે જ કણે તેઓ તે પદ્ધતિને લાગ કરી હેતા. આ જોઈને જ હું તેમની રિષ્યા બની. મેં એમના ઉપદેશનો, અને એ ઉપદેશની સુસંગતતાની ખાતરી કરવા પૂરે

અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તેઓ જે કહેવા આવ્યા હતા તેના પ્રમાણ-
ભૂત અનુલવો મને ન થયા ત્યાં સુધી કચારેય મેં એનો અંતિમ
સત્ય તરફે સ્વીકાર કર્યો નહિ. એ સમયે એમના વ્યક્તિત્વથી હું
ખૂબ જ આકર્ષિત થયેલી. હતાં પાછળથી જે મારા જેવામાં
આવ્યું તે દૂરતું સ્થાન મેં જેયું ન હતું.”

જેવા ગુરુ હતા તેવાં જ શિષ્યા અલ્યાં. ગુરુ જે કંઈ કહે તે બધું એને
જ કેવી રીતે સ્વીકારી લેવાય? જ્યાં સુધી અનુભૂતિનો સાક્ષાત્કાર ન થાય
ત્યાં સુધી ધર્મની વાતો લલે ગમે તેટલી મહાન હોય તો પણ કેવી રીતે
સ્વીકારી રહાય? માર્ગરેટ સ્વામીજીની પ્રમાણિત થયાં હોવા છતાંથી, એમની
વાણીમાં અનુભૂતિની સરચાઈ પ્રગટી હોવા છતાં થ, તેઓ સ્વામીજીના વિચારો
સાથે લડતાં રહ્યાં. એમણે પોતે જ એકરાર કર્યો છે કે સ્વામીજીનો ઉપદેશ
સ્વીકારતાં પહેલાં ધરણ માસ સુધી એમને પોતાને વિચાર કરવો પડ્યો હતો.

તે સમયે તો સ્વામીજી એમેરિકા જતા રહ્યા. તેમની પ્રખર મેધાશક્તિ,
જીવન અંગેનું નવું જ દર્શાન, ધર્મનું જાંડાણ, સંપૂર્ણ પવિત્રતા, વિશુદ્ધિની
ખાતરી આપતો અંતરના જાંડાણમાંથી પ્રગટતો ગંભીર અવાજ, અને બાળકના
એવી સરળ નિખાલસતા ધરાવનાર આવા હિંહુ થોગી જ એમની તમામ શંકા-
આનું નિવારણ કરી શકશે એવી શક્તિ એમનામાં નથી. એમના હંદ્યમાં
આશાનું એક ઉજાજવળ કિરણ પ્રગટી જોઈયું. અન્ય ભિત્રોની સાથે તેઓ પણ
સ્વામીજીના પુનઃ આગમનની અતુરતાપૂર્વક રાહ જેવા લાગ્યા.

* * *

સ્વામીજીના શિષ્યા

સ્વામીજી એમેરિકા ગયા એ પહેલાં જ માર્ગરેટ એમની શિષ્યા બની
ગયાં હતાં. વેદાંતનાં ગણન સત્યોને સમજવા માટે તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહેતાં.
સ્વામીજીના ઉપદેશો પર તેઓ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરતાં. સ્વામીજીનાં પ્રવ-
ચનોએ કેટલાક જિજાસુ લોકોને વેદાંતમાં રસ લેતા કરી દીધા હતા. આ લોકોને
એવું લાગ્યું કે સ્વામીજીના ઉપદેશ પર વધારે મનન, ચિંતન અને અભ્યાસ

થઈ શકે માટે તેઓએ નાના જૂથમાં નિયમિત રીતે ભળવું. જ્ઞાનચર્ચા કરવી, વિચારણા મુક્ત આપ-લે કરવી. આવા વિચારથી જિજ્ઞાસુ મંડળ ભળતી તેમાં માર્ગરૈટ પણ ઉપરિથિત રહેતાં. આ મંડળી સ્વામીજીના ઉપરેશાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતી. સંદૂ એકખીજના અતુભવોમાંથી જ્ઞાન મેળવતાં. ધર્મના રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ વિષે માર્ગરૈટ તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે :

“અમે નાના જૂથમાં ભળવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. બપોરના ચાના અથવા સાંજના ડોઢીના સમયે અમે એકખીજને અથવા તો અમારી જાતને મહદુદ્દ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.”

સ્વામીજી કુરી લંડનમાં આવે તે પહેલાં જે આધ્યાત્મિક અભીષ્ટા ધરા-વનાર વ્યક્તિએનું વાતાવરણ તૈયાર થવા લાગ્યું હતું. માર્ગરૈટ પણ જેમ જેમ વધારે જીંડાખ્યથી ચિંતન કરવા લાગ્યાં તેમ તેમ સ્વામીજી પ્રત્યેતો અક્ષિતકાવ દર્શા થવા લાગ્યો. તેમનું સંશ્યશીલ મન પણ ધીમે ધીમે અદ્ધા અને વિશ્વાસમાં ફળવા લાગ્યું. મન શાંત થતું ગયું તેમ તેમ હિંદુ ધર્મની ગહનતાનો પરિયય થવા લાગ્યો. માનવ-આત્માના ખરા રહસ્યની ઝાંખી થવા લાગ્યો.

સ્વામીજી કુરી એપ્રિલમાં જન્યારે લંડન પાછા આવ્યા ત્યારે કંચાં હતી એમની ચેલી સંશ્યવાદી રિષ્યા? એને સ્થાને તો સત્યની શોધમાં જેની દર્શિ સ્થિત થઈ છે, જેમનું જીવન ધ્યેયને સમર્પિત થયું છે, અને અખર મેધાની સાથે સાથે જેમના છદ્યમાં અદ્ધાનો સંચાર થયો છે, તેવી પ્રગઠણ રિષ્યા માર્ગરૈટને જેઠને સ્વામીજીને પણ આનંદ થયો.

* * *

પોઠાર

સ્વામીજી એપ્રિલમાં પાછા લંડનમાં આવ્યા. તેમણે અવિરત કાર્ય ચાલુ કરી હ્યાં. તેમને લંડનની ઘણી કલાઓએ પ્રવચન માટે નિમંત્રણ આપ્યું હતું. આ નિમંત્રણનો તેઓ સ્વીકાર કરવા લાગ્યા કારણ કે એ દ્વારા એમને પદ્ધિમની

પ્રજનને હિંદુધર્મનો સંહેશ આપવો હતો. તેમણે જ્ઞાનયોગના વર્ગી પણ શરૂ કર્યાં. હિંદુધર્મ અને માયાવાદ ઉપર વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી. રવિવારે વેહાંતના વર્ગી શરૂ કર્યાં. આ ઉપરાંત અહવાદિયામાં પાંચ દિવસ પ્રશ્નોત્તરી વર્ગ પણ ચાલતો. આ પ્રશ્નોત્તરી વર્ગમાં જિજ્ઞાસુઓ એકત્ર થતા. તેમાં સ્વામીજી પાસેથી સર્વને માર્ગદર્શન મળતું. પોતાની સમસ્યાઓ, મૂંડવણોનો ઉકેલ મળતો. આ કાર્યક્રમમાં તો અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો જીબા થતા. સ્વામીજીનું અંતરંગ શિષ્યનું પણ આ પ્રશ્નોત્તરી વર્ગમાં હાજર રહેતું. માર્ગરેટ પણ હાજર રહેતાં. તેમને મૂંડવતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ સ્વામીજીનાં પ્રવચનોમાંથી મળવા લાગ્યો.

“આત્મા પ્રકૃતિ માટે નથી પણ પ્રકૃતિ આત્મા માટે છે.” હિંદુધર્મના આ મહાન સંહેશની વાત ન્યારે સ્વામીજીએ સમજાવી ત્યારે તેમને હિંદુધર્મનું ડિંડાણ, વાપકતા, અભિલ જીવનને આવરી લેતું એતું વિસ્તૃત ફ્લાઇ આ બધાનું દર્શન થયું. આમ તેઓનું હૃદયક્રમણ હિંદુધર્મના સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે વિકસવા લાગ્યું.

એક દિવસ પ્રશ્નોત્તરીનો વર્ગ ચાલતો હતો ત્યારે સ્વામીજી એકાએક ગજ્ઝના કરી બોલી જાઈયા :

“જગતને આને એવાં વીસ સ્વીપુરુષોની આવશ્યકતા છે કે જેમનામાં એટલું સાહસ હોય કે હિંમતપૂર્વક જીબા થઈને પોકાર્નાને કઢી શકે કે ભગવાન સિવાય બીજું કશું જ એમની પાસે નથી. ડિંડાણ આગળ આવે છે? કોઈએ શા માટે ઉરવું નોઈએ? જે આ સત્ય હોય તો બીજાનું શું મહત્વ છે? અને જે સત્ય ન હોય તો જીવનનું શું મહત્વ છે?”

આ સરળ શંખદો હતા પણ લોખંડી તાકાતથી ભરપૂર હતા. જીવનનું અને સહિતા ધર્મોનું સનાતન સત્ય અને માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય તે કેવળ ભગવાન જ. તેના અર્થે જ જીવન જીવવાનું. આ વાળીમાં એવું એજસ ભર્યું હતું કે ત્યાં હાજર રહેલા સર્વના હૃદયના ડિંડાણમાં એના પડવા પડતા રહ્યા. માર્ગરેટનું તો હૃદય ધડકવા લાગ્યું. અરે, આ જ તો એ શંખદો હતા, જેની તેઓ વર્ષેથી પ્રતિક્ષા કરી રહ્યા હતાં. એમના આત્માએ આ શંખદોમાં એક પોકાર સાંભળ્યો. એવો તીવ્ર પોકાર કે જે બાઈ જગતમાંથી માનવ-આત્માને જગાડવા અને ત્યાં લઈ જવા આવતો હોય, એવો પોકાર કે જે એક ક્ષણમાં

જીવનનો માર્ગ સ્પેષ્ટ કરી આપતો હોય. આ પોકાર સાંભળાને માર્ગરેટના અંતર્પટ પર પ્રકાશ પથરાયો. તેમના હૃત્યમાં અવર્ણનીય શાંતિનો સંચાર થયો. આ વિષે પાછળથી તેમને 'ધ વેબ ઓઝ ધન્ડિયન લાઈઝ' પુસ્તકમાં લખ્યું છે :

"ધારે કે સ્વામી તે વખતે લંડન ન આવ્યા હોત તો ! જીવન અસ્તક વગરના ધડ જેણું બન્યું હોત. કારણ કે હું હંમેશાં માનતી હતી કે હું કંઈક વસ્તુ માટે રાહ જોતી હતી. અને મેં હંમેશાં કહેણું કે આહેશ આવશે જ અને એ આવ્યો....

જે હું જીવન વિષે વધારે જણણતી હોત તો તે સમયે મેં શાકા કરી જ હોત કે જ્યારે એ સમય આવશે ત્યારે શું હું એને ચોક્કસ-પણે ઓળખી શકીશ કે કેમ ?

સહભાગે હું બહું જ એછું જણણતી હતી અને તેથી તે આશાંકામાંથી પણ બચી ગઈ. હવે હું પુસ્તક તરફ જેણું છું અને કહું છું જે એ ન આવ્યા હોત તો ! કારણ. આ સળગતો સાદ મારી અંદર હતો. પણ અભિવ્યક્તિ માટે કશું જ નહીં. કેટલીય વાર હું કલમ હાથમાં લઈને એસી ગઈ છું. બોલવા ધાર્યું છે ત્યારે વાચ્યા નથી મળતી અને હવે તેનો અંત જ નથી."

આખરે પોકાર આવ્યો. સંધર્બ, યાતના, અનોમંથનો હ્યી ગર્યા. આ પોકાર તો એમના આત્માને જગાડવાનું આહવાન હતું. જીવનનું સર્વેચિચ ધ્યેય આત્મ લગવાન જ હોઈ શકે એનું સ્પેષ્ટ દર્શાન હતું. લગવાનની શોધમાં આમતેમ બટકતાને દઠ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે હવે રસ્તો સ્પેષ્ટ છે. એ રસ્તે લઈ જનાર આ જ તો તે મહાયુરુ છે. હવે તો આહેશ પણ મળી ગયો અને તેમનું અંતર અપાર શાંતિથી ભરાઈ ગયું. અંધકાર ઓળખવા માંડયે. જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ છવાઈ ગયાં

* * *

આદેશનું પાલન

અગવાન માટે જ જીવન જીવવું. પ્રભુના ચરણે જીવનનું સંપૂર્ણ સમર્પણ. આ આદેશ મળ્યો. તેનું તત્કાલ પાલન કરવા માર્ગરેટ આતુર બન્યાં. આદેશ તો મળ્યો, પણ હવે શું કરવાનું? તેમની પાસે તો ક્રાઇ ડ્યુસ્ટ્રિયુન યોજનાના હતી, આથી તેમણે સ્વામીજીને પત્ર લખ્યો અને પોતાના ભાવિકર્મની યોજના અંગે માર્ગર્દર્શન આપવાની વિનંતી કરી. સ્વામીજીએ માર્ગરેટના પત્રનો તરત જ ઉત્તર આપ્યો. તેમણે લખ્યું:

“માનવજીનને હિંદુધર્મની પ્રત્યે જાગૃત કરવી અને જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણોમાં તેને આવિજ્ઞૂત કરવી એ જ મારો આદર્શ છે.

અહુજનહિતાય, અહુજનસુખાય દુનિયાના વીર અને શ્રેષ્ઠ લેઝોએ પોતાનું અલિદાન આપવું પડશે. અનંત પ્રેમ અને અમાપ દ્યાવાળા સેંકડો જુદ્ધોની દુનિયાને જરૂર છે.

જગતના ધર્મો તો નિર્ણય હાંસી જેવા થઈ ગયા છે. દુનિયા ચારિન્ય માગે છે. જેમનું જીવન એક નિઃસ્વાચ્છ જીવલંત પ્રેમરંપ છે તેવા પુરુષોની દુનિયાને જરૂર છે. એવા પ્રેમનો પ્રત્યેક શાખા વજન જેવા અસર કરશે.

તમારામાં વહેમ નથી એની મને આતરી છે. દુનિયા હલાવનારનું તમારામાં સામર્થ્ય છે, અને બીજાઓ પણ આવશે; નીકળશે. વીરતા-ભર્યાં વચ્ચેના અને એથીય વહુ વીરતાભર્યાં કાર્યેની જ આપણે જરૂર છે.

જગત આપું પીડાઈ રહ્યું છે. ત્યારે શું તમે બાધી શકો? સ્વર્ત્ણલા દેવો જાગે અને આપણી અંદર રહેલો પ્રભુ આપણા પોકારનો જવાબ હે ત્યાં સુધી ચાલો આપણે સતત પોકાર ચાડીએ. જીવનમાં બીજું વધારે શું છે? આનાથી વધારે મોહું કાર્ય કર્યું છે? હું યોજનાઓ બનાવતો નથી, યોજનાઓ એની મેળાએ બાધી થાય છે અને કાર્ય કરે છે. હું તો માત્ર એટલું જ કહું કે જગો. જગો.”

આ હતો સ્વામીજીનો નાનકડો પ્રથમ પત્ર. એમાં પણ જીવનના સનાતન સત્યનું દર્શન થતું હતું. જગતના કલ્યાણની વાત હતી. પ્રેમનો મંત્ર હતો.

યુદ્ધના વાતસદ્ય, કુરુણા અને ત્યાગની માગથી હતી. માર્ગરૈટના સામર્થ્યનો સ્વીકાર હતો. એમના આત્માને આહવાન હતું. કેઈ પણ ચોજના ઘડવા કરતાં પ્રથમ પોતાની જતને તૈયાર કરવાની વાત હતી. અસ જગો અને પોકારે. અધું જ ઈશ્વર સંભાળ લેશે. યોજનાએ એની મેળાએ આવશે. કેવે મહાન ઉપદેશ! કેટલી સરળ ભાષામાં! ગુરુએ કેટલું મેઠું આશ્વાસન, અને સરળ માર્ગદર્શન આપ્યું! માર્ગરૈટ પત્ર મેળવી આનંદિત થઈ ગયાં. તેમણે ધન્યતા અનુભવી. પરંતુ તે પત્રમાં સ્વામીજીએ તેમના ભાવિ કાર્ય માટે કશી સ્પષ્ટતા નહોતી કરી. આથી માર્ગરૈટની મુંઝવણ ચાલુ રહી. હવે શું કરવું? શું ભારતમાં જવું અને પછી સ્વામીજીના ઉપદેશોનો અમલ કરવો? અનેક પ્રભોની પરંપરા તો જીતી જ હતી, જીતાં એમના છદ્યમાં શાંતિ હતી કે સ્વામીજીએ તેમનો સ્વીકાર કર્યો છે. પણ હજુ કાર્યના આહેશ માટે તેમણે પ્રતીક્ષા કરવી પડ્યો. અને તે માટે તેમની પાસે પૂરતી ધીરજ હતી.

* * *

ભાવિ કાર્યની જાંખી

માર્ગરૈટને ગુરુ તો મળી ગયા હતા. નવા જીવનની દિશાએ ખૂલતી જતી હતી. ધર્મ પ્રત્યેની સાચી દાખિ વિકાસ પામતી જતી હતી. શાંકાનાં વાદોની હરી ગયાં હતાં. હિંદુધર્મનું રહસ્ય સમજનું જતું હતું. સ્વામીજીનાં વચ્ચેનોમાં અંદ્રા જાગતી હતી. એમના છદ્યને હવે દફ પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી કે આ જ તે ગુરુ છે, એમના ઉપર તેઓ આધાર રાપી શકે અને જેઓ તેમને તેમના જીવનધ્યેય પ્રત્યે હોટી જશે.

એક વખત વાર્તાલાપ થતો હતો તે સમયે સ્વામીજીએ માર્ગરૈટ તરફ જોઈને કહ્યું :

“મારા દેશની સ્વીઓ માટે મારી પાસે ચોજના છે અને અને લાગે છે કે તેમાં તમે મને ધર્થાં મદદરૂપ થઈ શકો તેમ છો.”

આ સંભળાને માર્ગરૈટને અત્યંત આનંદ થયો, એમને વિશ્વાસ એહો કે હવે સ્પૃષ્ટ જીવનકાર્ય મળી જશે. આ વિષે તેઓ લખે છે :

“આ સાંભળાને મને લાગ્યું કે મેં એક પુકાર સાંભળો. કે ને
મારું જીવન બહલી નાખવાનો હતો. એ કઈ ચોજનાઓ. હતી
તે હું જણતી ન હતી. અને એ ક્ષણે પરિચિત કાર્યને છોડી
હેવાનો પ્રયત્ન એટલો મોટો હતો. કે પૂછવાનો મને દરકાર ન
હતી. પરતુ મને એટલું જણાયું કે મારે ખૂબ શાખવાતું હતું.
કારણ કે મારે વિહેશા લોકો વિષે જગતના સંહર્ષભાં ઓળખ
કરવાની હતી.”

તે સુધે તેમને ભારતનો તો કોઈ જ પરિચય ન હતો. આત્મ સ્વામીજીનાં
પ્રસંગનો (દારા પ્રસ્તરત્વ) એ વિજ્ઞાની સમજથી ગ્રાહ શ્વયં હલું તેથી વિશેષ
શ્વયં જ ન હતું. ભારતની રીતો વિષે જાણ આસ માહિતી ન હતી. એ
રીતો માટે ને કામ કરવું હોય તો ભારતીય રીતોની વચ્ચે જઈ રહેવું
જોઈએ. એમના જેવું જીવન જીવનું જોઈએ. પણ એ રીતોને માટે તેમણે શું કાર્ય
કરવાતું હતું તેની તેમને કથાં કથીય ખખર હતી? પરતુ કાર્ય લદે ગમે તે
પ્રકારનું હોય પણ તેથી શું? સ્વામીજીએ એમનો સ્વીકાર કર્યો અને કાર્યની
જાખી આપી એટલે એમના અંતરભાં તો આનંદનો ઓઘ ઉછળતો હતો.
હુદય પરિતૃપ્તિથી છલકાતું હતું. હવે કાર્ય ગમે તેવું કહિન હશે તો પણ
શુકુની રૂપા અને માર્ગદર્શન તો છે જ ને! એની શક્ષા જાણે સૈધો શુકુની
સાથે જ ભારત જવા ઉત્સુક અની ગયાં.

* * *

વિવેકાનંદનું ભારત તરફ પ્રયાણ

ચુરોપમાં આઠ માસ ગાળ્યા આદ શ્રી વિવેકાનંદ હવે ભારતમાં જવા
અત્યંત આતુર અની ગયા. ભારત દેશ તો એમના પ્રાણ સમાન હતો. એમનું
સર્વરૂપ હતો. ભારતજૂભિની રજ એમને અન અત્યંત પવિત્ર હતી. વિહેશામાં
હિંદુધર્મની મહત્ત્વ રથાયા પણી અને ભારતનું ગૌરવગાન ગાયા પણી હવે
તેઓ પોતાના દેશમાં પોતાના લોકોની વચ્ચે જવા ખૂબ આતુર હતા. એમની
સાથે એમના પ્રિય શિષ્ય ગુડવીન અને સેવિયર દંપતી પણ ભારત જવાનાં
હતાં.

માર્ગરેટને પણ ભારત જવાની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મા હતી, પરંતુ સ્વામીજીએ આ વિષે તેમને કશું જ કહ્યું નહિ. આથી તેઓ પોતાની ધર્મા સ્વામીજી સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકતાં ન હતાં. એમની નિત્ર કુમારી મુલરને માર્ગરેટની ભારત જવાની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મા વિષે જાણ હતી. એક સાંજે કુમારી મુલરે માર્ગરેટની તીવ્ર ધર્માની સ્વામીજીને વાત કરી. અને સ્વામીજીએ આશ્રમ અને આનંદ વ્યક્ત કર્યાં. આ વિષે માર્ગરેટ લખે છે :

મારી એક ભિત્ર કે જેણે મને પાછળથી ભારતમાં તેની પાસે યોલાચી તેણે એક સાંજે લંઘનમાં જાયારે સ્વામીજી અને હું તેનાં અતિથિ હતાં લારે તક શાખીને મારી તેમના કાર્યમાં મહદું કરવાની ધર્મા નિષે જણાવ્યું. સ્પષ્ટ રીતે તેઓ આશ્રમ પાણ્યા પણ શાંતિથી તેમણે કહ્યું :

“મેં જે કાર્ય હાથ ધર્યું તે મારા દેશના લોકોની વર્ચે કરવા જરૂર પડેં તો હું બરસો વખત જન્મ ધારણ કરીશ.”

આમ સ્વામીજીએ માર્ગરેટને પરોક્ષ સંમતિ તો આપા દીધી. ભારત-વર્ષના લોકોને જગાડવાનું કાર્ય કેટલું મહાન છે, સમગ્ર વિશ્વ માટે એની કેટલી આવશ્યકતા છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું. માર્ગરેટ લવિષ્યમાં આ મહાન કાર્ય કરવાનું છે, એનો નિર્ણય કર્યો. અને એમાં જન્મે સુધી એમનો સાથ છે એ પણ જણાવ્યું. જતાં તે સમયે એમની સાથે ભારત આવવાની પ્રવાનગી તો ન જ આપી.

* * *

પૂર્વતૈયારી

સ્વામીજી તો માનવમનના જીતા હતા. માનવમન તો કચારેક ભરતીના પૂરમાં તણાતું હોય તો કચારેક વિષાધની ગર્તીમાં જઈ પડ્યું હોય. એ ચંચળ મનનો તે શો ભરોસો ? મનના આવેગો તો આવે ને જય. એ આવેગોને આધીન થઈને શું કોઈ નિર્ણય આજીવન ટકી શકે ભરો ? આ તો માર્ગરેટના સમગ્ર જીવનનો સવાલ હતો. અનાણ્યા દેશનો વસવાટ હતો. અપરિચિતોની

વચ્ચે કાર્ય કરવાનું હતું. વિસંવાદ અને વિરોધી સૂરો વચ્ચે સુમેળ સાધવાના હતા. શું માર્ગરેટ આ અધાંનો સામનો કરી શક્શે? શું તદ્વન જુદી આભોષણવા અને જુદા જ વાતાવરણમાં તેઓ પોતાની જલતું અનુકૂલન સાધી શક્શે ખરાં? ભારતનાં લોકોને પોતાનાં બનાની એમના માટે છુવન ન્યેશાવર કરી શક્શે? આ માટે ઉતાવળથી કંઈ પણ નિર્ણય લેવાનું તેમણે ઉચિત ન માન્યું. એટલે જ તો પોતાની સાથે સેવિયર દંપતી આવતાં હોનાં છતાં માર્ગરેટને ભારત આવવાની મંજૂરી ન આપ્યા. એટલું જ નહિ પણ એક પત્રમાં એમણે લખ્યું:

“અહીં આવ્યા કરતાં ધૂંલેન્ડમાં રહી તમે અમારા માટે વધારે સારું કામ કરી શક્શે. ગરીબ ભારતવાસીઓ માટે તમારા મહાન આત્મભોગ માટે ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.”

પત્રમાં તો ભારત આવવાની મંજૂરીને બદલે ધૂંલેન્ડમાં જ રહે એવે કાર્ય કરો એવો આદેશ મળ્યો. જે દિવસે એમણે યુરુના મુખથી ભારતની ખીએની યોજના વિષે સાંબળ્યું હતું તે દિવસથી માર્ગરેટ પોતાનું સર્વસ્વ શુરુચરણે સમપી દીઘું હતું. છતાં ભારત જવાની તક સાંપડતી ન હતી. સ્વસ્થચિત્તો આ પરિસ્થિતિ પણ તેમણે સ્વીકારી લીધી. હન્દુય વિશેષ તૈયારી કરવાની છે એમ માનીને તેઓ લંડનમાં રહીને જ સ્વામીજીનું કાર્ય કરવા લાગ્યા.

તે સમયે સ્વામી અમેરાનંદ લંડનમાં હતાં. તેઓ વેદાંત સોસાયરીનું કાર્ય કરતા હતા. માર્ગરેટ એમને કાર્યમાં સહાય કરતાં. વેદાંતના વર્ગો નિયમિત ચાલતા, તેમાં ચર્ચાવિચારણા થતી. માર્ગરેટ અભવાહિન સામયિકને આ સોસાયરીનો અહેવાલ નિયમિત મોકલતાં. આ રીતે તેઓ લંડનમાં પ્રવૃત્તિમય તો રહેતાં જ પરંતુ તેમને હન્દુ તેમના આત્માનું ધર મળ્યું ન હતું. તેમનું ખરું જીવનકાર્ય હન્દુ શરૂ થયું ન હતું. આથી તેઓ વ્યથિત હતાં. તેમને કથારે ભારતનાં જવાનું થશે? કથારે એ મહાન ભૂમિની એ પરમ પવિત્ર ભૂનિ જ્યાં આત્મસાક્ષાત્કાર સુખભાષે, એવી જ્ઞાનભૂમાં એનનો કયારે વસવાટ થશે? આતુરતા વધતી જતી હતી. હવે લંડનમાં રહેવું જરાય પસંદ નહેતું. સ્વામીજીએ જ્યારે એમને કહ્યું. ત્યારથી જ તેમણે આંતરિક રીતે તો લંડનમાંથી પોતાની કાર્યલીઢા સમેટવા માંડી હતી. છતાં ગુરુ આદેશ આપતા. નહેતા. ગુરુને શિષ્યાની શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો. એની નિધામાં અદ્ધા હતી.

એની તેજસ્વી મેધાનું ગૌરવ હતું. હતાં પણ નિમંત્રણ આપવામાં દીલું કરતા હતા. ભારતમાં આવા ભગીરથ કાર્યનો ભાર ઉપાડવાની દઢ સંકલ્પશક્તિ અને અપ્રતિમ તાકૃત તેઓ ગોતાની શિષ્યામાં કેળવી રહ્યા હતા.

આ શિષ્યાને ગોતા પર કેવી અનન્ય ભજિ અને અસીમ પ્રેમ છે એનો સ્વામીજીને પૂરૈ જ્યાલ હતો. પરંતુ ભગવાનના કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારના બંધનને તેઓ સ્વીકારતા ન હતા. તેઓને એ પણ જ્યાલ હતો કે આ પ્રેમ અને ભજિને લઈને જ માર્ગરે પોતાનું સર્વસ્વ છોડી ભારત આવવા ઉત્સુક છે. આ બાબતમાં પણ એમને તૈયાર કરવાં નેર્ઝએ એવું સ્વામીજીને સ્પષ્ટ જણાયું. એટલે જ તેઓ ભારતમાં આવે તે પહેલાં એક પત્રમાં જણાયું :

“પોતાનો સમગ્ર પ્રેમ મને આપતાં લોકોને હું જોઉં છું પરંતુ અદલાનાં મારે કોઈને પણ મારે સમગ્ર પ્રેમ આપવો ન જોઈએ કારણ કે એ હિવસે કાર્ય નાશ પામશે.....નોતાએ નિરપેક્ષ રહેવું નેર્ઝએ. મને ખાતરી છે કે તમે આ સમજે છો.”

અહાન શુદુ પોતાની પૂર્ણ જવાખદારી અને જીવનકાર્ય પૂરેપૂરું જાણતા હતા. પોતાના પ્રત્યેના પ્રેમ અને ભજિના બંધનમાંથી પણ શિષ્યાને સમગ્ર-પૂર્વક મુક્તિ આપી દીધી. ‘ભારતમાં રહીને પ્રભુનું કાર્ય કરવું હોય તો જતને કેટલી બધી તૈયાર કરવી પડશે, પોતાના જ પગ ઉપર બીલા રહેવાનું સામર્થ્ય ડેણવલું પડશે, શુરૂનો પણ આધ્યાર રાખવાનો નહિ. કેવળ માને જ ભરોસે રહી જીવનકાર્ય કરવાનું; પદ્ધતિના વાતાવરણમાં વડાયેલું માર્ગરેઠનું મન આવી અનેક ધોખાનો સમજતું થયું. અને તેમનું હૃત્ય ભારત જવા માટે વધુ ને વધુ પોકાર પાડવા લાગ્યું.

આખરે તેમણે શ્રી સ્ટર્ડીં અને કુમારી મુલરને ગોતાની ઉત્કટ અલીપ્સા વણવિતો પત્ર લગ્યો. હવે ભારત આવ્યા વગર તેઓ રહી શકશે જ નહિ. એમનો દઢ નિશ્ચય છે એમ પણ જણાયું. કુમારી મુલર અને શ્રી સ્ટર્ડીંએ સ્વામીજીને આ પત્ર વિષે જણાયું. એમના દ્વારા સ્વામીજીએ જાણ્યું કે માર્ગરેઠમાં આધીરીશ ઘમીર છે. તો સાથે સાથે લેખાંડી સંકલ્પશક્તિ પણ છે. હવે તેઓ ભારત આવી પોતાના કાર્યમાં જરૂર સહાયરૂપ બની શકશે.

તો પણ સ્વામીજીના મનમાં એ પ્રકારની શંકા હતી. એક તો એ કે લંડનની ઢાંડી આભોડવામાં ઉછરેલાં શું તેઓ ભારતનો બળબળતા તાપ સહના

કુરી શકશે ખરાં ? અને ખીજું એ કે વિહેશોમાંથી જે લોકો ભારતમાં સેવા કરવા આવે છે, તેઓ ભારતના લોકોની સાથે આત્મસાત અની શકતાં નથી. પોતાનું સ્વત્વ ભૂલી શકતાં નથી. શું માર્ગરેટ પોતાનું સ્વત્વ ભૂલી ભારતના લોકો સાથે એક અની સેવા કરવા શક્તિમાન થશે ? આ શંકા સ્વામીજીના અનભાં હતી જ. આથી એમણે માર્ગરેટને ભારત આવવાની રજી આપતાં પહેલાં તેમના કાર્યક્ષેત્રની અને ભારત વિષેની સંપૂર્ણ ચેતવણી આપતો પત્ર દાખ્યો :

“હું તમને સ્પેષ્ટપણે કહી દઈ કે ભારતના કાર્યમાં તમારું ભાવિ મહાન છે, એની હવે મને ખાતરી થઈ છે. ભારતવાસીઓ માટે, ખાસ કરીને ભારતની સ્વીએ માટે કાર્ય કરવા સારુ જે જરૂર હતી તે પુરુષની નહિ પણ સ્વીની : સાચી સિંહણની.

ભારત હજુ મહાન સ્વીએને પેદા નહિ કરી શકે; તેણે ખીજુ પ્રનિયામાંથી સ્વી-કાર્યકરીને ઉઠીની લેવી પડશે. તમારી કેળવણી, અંતરની સચ્ચાઈ, પવિત્રતા, અથાગ પ્રેમ, નિશ્ચય અને સૌથી વિશેષ તો તમારું સેલ્ફ જનિતનું ખમીર, જે જાતની સ્વી-કાર્યકરીની જરૂર છે તેવાં જ તમને બનાવે છે.

તો પણ મુશ્કેલીએ ઘણું છે. અહીં કેટલું દુઃખ, કેટલા વહેમો અને કેટલી ગુલામી છે તેનો કશો જ જ્યાલ તમને નહિ આવી શકે. જેમે અહીં જીતિ અને અલગતાના વિચિત્ર જ્યાલોવાળા ધોળા ચામડી-વાળાના લય કે ધિક્કારથી દૂર રહેનારા અને તેમનાથી અત્યંત તિરસ્કૃત બનેલા અર્ધનમ સ્વી-પુરુષોવાળા માનવતાના સમૂહ વર્ચ્યે આવી પડશે. ખીજુ બાજુ ગોરા લોકો તમને ઘેલાં ગણણે અને તમારી દરેક હિલચાલ ઉપર વહેમથી ચોકી રાખશે.

વળો અહીં આભોહવા પણ અત્યંત ગરમ છે... શહેર છોડીને અન્ય રથનોએ યુરોપિયન ઢણાં આરામનાં સાધનો પૈકી એક મળ્ણા શકે તેમ નથી. જીતાં જો તેમે કાર્ય કરવા આટે સાહસ એક વાનાં હો તો લ્યે ખુશીથી આવે....

તેમે આમાં ઝૂટી પડો તે પહેલાં પૂરો વિચાર કરજો. અને જો કામ કર્યો પછી તેમાં નિષ્ઠળ જાઓ કે કંટાળી જાઓ તો

મારા વતી તો હું વચન આપું છું કે તમે ભારત માટે કામ કરો કે ન કરો, વેદાંત રાખો કે છાડી હો, હું છેલ્લી ઘડી સુધી તમારી પડ્યે ભાબો રહીશ.....

મારે તમને બીજુ પણ થોડી ચેતવણી આપવી જોઈએ કે તમારે તમારા પોતાના પગ ઉપર ડિલા રહેવું?"

આ પત્રમાં આવકાર હતો તો સાથે ચેતવણી પણ હતી. મુર્કેલીએનું નિર્દર્શન હતું તો સાથે ગુરુનું અભયવચન પણ હતું. આ અભયવચને તમામ મુર્કેલીએ, શંકાએ, ભય બધું જ અદદ્ય કરી દીધું. માર્ગરેટના આત્માનો સંકલ્પ વધારે પ્રબળ થયો કે હવે તો વિના વિલંબે ભારત જવું અને ગુરુના કાર્યમાં જોડાઈ જવું.

* * *

ભારત પ્રતિ મયાણુ

ભારતભૂમિનું નિમંત્રણ મળી ગયું. ભારતના ગરીબ લોકોના હદ્યને પોકાર સંભાઈ ગયો. શુરુદેવની અનુરૂપ પણ મળી ગઈ અને માર્ગરેટ ભારત જવાની તૈયારી કરી, મિત્રાને જાણ કરી કે હવે પછીનું તેમનું કાર્ય ભારતમાં છે. સ્વામીજીની સાથે તેઓ ભારતમાં રહી કાર્ય કરશે.

માર્ગરેટનું કાર્ય તો ખરેખર મહાન હતું. ઉમહા હતું. જીવનને સાર્થક અનાવે તેવું હતું. સેવાનું હતું. અને વળી શુરુની છત્રભાયામાં રહીને કરવાનું હતું આનાથી વધારે આનંદના બીજા કયા સમાચાર મિત્રો માટે હોઈ શકે? કારણ કે તેઓ માર્ગરેટની અંતરભ્યથાના સાધી હતા, કારણે કે તેઓ તેમની સત્યની શોધની આતુરતા જાણતા હતા, તેમના આત્માના પ્રકાશ મારેની ઝંખનાથી પરિચિત હતા. આખરે માર્ગરેટને જીવનધ્યેય મજૂદું શુરૂ મળ્યા. આહેશ મળ્યો. કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું. ખરેખર આનંદની વાત હતી. છતાં ય માર્ગરેટ આટલે દૂર જઈ રહી છે એ હુક્કત મિત્રો સ્વીકારી શકતા ન હતા.

માર્ગરેટની હાજરી એટલે જ કાર્યની સફળતા. તેમના શખ્ષે એટલે જ શક્તિનો સંચાર. તેમનો સંકલ્પ એટલે જ સિદ્ધિનો આપિલોન. સાથે મળી કાર્ય કરું હતું. ભાવિ યોજનાઓ વડી હતી. નુંન પ્રયોગો કર્યા હતા. રૂનનો પ્રચાર કર્યો હતો. મુશ્કેલીઓ અને વિટબળાઓમાં સાથે અનુભૂતિ હતા. અને હવે તેમને છાડી માર્ગરેટ સેવા કરવા માટે છેકલારત જઈ રહ્યા હતાં. તેમના માર્ગર્દર્શન વગર બધા મિત્રોનું થશે? તેમને હવે નવી યોજનાઓની પ્રેરણ કોણ આપશે? અને એમના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર કોણ કરશે? એમને જાનની વિશામાં કોણ હોરશે? લંઘનના ખુદિસાન વર્ગમાં પણ ખળખળાટ મર્યા ગયો. આવી બાહેણ વિહુણી લંઘનમાંથી ભારત નેવા આનિત અને ગરીબ દેશમાં નય છે. કેટલાકને આશર્ય થયું. કેટલાક વ્યચિત થયા. કેટલાક તો એમ કહેવા લાગ્યા કે થોડા સમય પછી તેઓ જરૂર પાછાં આવી જશે.

એમના સ્વજનો અને માતા માટે પણ એ કપરી ક્ષણો હતી. વિરહની વેદના અનુભવવા છતાં પણ માતાને તો ભરણપથારીએ પડેલા પતિને આપેલું વચ્ચેન જ યાદ આવ્યું. આથી પોતાની વહાલી માર્ગરેટને આટલે દૂર જવાની પરવાનગી આનંદ સાથે આપો.

એટલું જ નહિ પણ નાનકરી મંજોડને વિષે પાહરીએ ઉચ્ચારેલી ભવિષ્ય-વાણી સાર્થક થતી જેઠ. તેમની આંખમાં ઈશ્વર પ્રતેની ઇતિહાસાનાં આંસુ આવી ગયાં અને હૃદયમાં થયું, અત્યારે સેચ્યુઅલ હાજર હોત તો? નાનાં ભાઈ-બહેન હવે તો મુખ્યત હતાં. ઘરની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉઠાવી શકે તેવાં સમર્થ હતાં. એટલે માતાની લક્ષામણી કરી એમના આશીર્વાદ લઈ માર્ગરેટ જીવનકાર્યની વિશામાં ભારત પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

* * *

વિદ્યાય

માર્ગરેટના હૃદયમાં આનંદ હતો. એમના પગલે પગલે દઢ વિશ્વાસ દ્યુક્તો હતો. ભારત અન્યાની ભૂમિ હતી પણ તેમના આત્માની ભૂમિ હતી! તેમણે પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે તૈયાર કરી હતી કે કઠોરતમ જીવન જીવવું પડે તો

પણ શું ? વરતુઓની બિલ્ખપ હોય તો ય શું ? અથાડ પરિશ્રમ કરવે પડે તો ય શું ? જ્યાં હવે પછી અધું જ લગભગને ચરણે અદીત કથું છે ત્યાં હવે તેમને કશાનો ય અભાવ નહિ વરતાય એવી દદ પ્રતીતિ એમના અંતરમાં અનુભવાતી હતી. સંસ્કાર જુદા, વાતાવરણ જુદું, આભોદ્વા જુદી પણ એ જુદાઈમાં શું પરમ પિતાના એકથની અનુભૂતિ નથી ? માર્ગરેટનું લંડનનું મર્યાદિત કાર્યક્રેત હવે ભારત સુધી નિસ્તંતું બન્યું.

તેમને વળાવવા આવેલા મિત્રા અને સુભજતોનાં હૈયાં ભરાઈ આંયાં હતાં. કેટલાકના આંસુના બંધ છૂટી ગયા હતા. એમાંના એક મિત્ર માર્ગરેટની વિહાય વેળાએ એમની સ્વીમરના દૂતક જપર ઉભાની વેળાની છથિનો તાદ્દા ચિત્તાર આપે છે :

“તેજસ્વી નીલી આંખો, સોનેરી વાળ, પ્રકુલ્પિત કાંતિ, મનોહર અને મધુર દ્વિતી, મધ્યમ ડાંચાઈ, ચકોર, સાહસિક અને નીડર.”

શું આ માર્ગરેટ કરી એમને કચારે જેવા મળશે ? આ તેજસ્વી સૌંદર્ય લંડનમાં કરી કચારે પ્રગટશે ? આવા આનેક પ્રશ્નો મિત્રોના ભારે હૈયામાં જહિતા હતા ત્યારે લુંગળાના અવાજ સાથે સ્વીમરે લંડનનો હિનારો છોડ્યો.

* * *

સ્વીમર પર

સ્વીમર માર્ગરેટને તેમની સ્વખની ભૂમિમાં લઈ જતી આગળ ધસતી હતી. કેવી હોય એ ભૂમિ ? કેવું હોય તેમનું એ જીવનકાર્ય ? શી હોય તેમના જીવનની યોજના ? કેવું હોય તેમનું ભાવિ ? આવા આવા અનેક વિચારો એમના મનમાં જહિતા હતા, છતાંય તેમનું ચિત્ત પ્રકુલ્પિત હતું. હદ્યમાં શાંતિ હતી. સ્વીમરના લોકો સાથે અત્યંત આત્મભૂતાભ્યાં વર્તીવ હતો. સહ-પ્રવાસીઓને એમને માન અને ગૌરવથી જેતાં હતાં. સ્વદેશ છારીને ભારત જેવા દેશમાં સેવાર્થી જનાર આ સન્નારી પત્ને સહપ્રવાસીઓને પણ માયા અને મમતા બંધાયાં હતાં. એટલે તેમનું ધ્યાન રાખવા સહુ ઉત્સુક રહેતાં.

તેઓ ધણી વાર તૂતક ઉપર જતાં અને નીલ સાગરને નિહાળતાં, તેમાં હૃદ્ભરના વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરતાં.

સ્વીમરતમાં તેમણે એક અંગેજ યુવાનને નેચો. તે ભારતમાં હતો હતો એટલે સ્વાભાવિક જ એમને ઉત્સુકતા થઈ અને એની સાથે પરિચય કેળવ્યો. એ યુવાનના હૃદ્યમાં તો સમગ્ર જગત પ્રત્યે ધૃણા અને તિરસ્કારની આગ ભસ્યુકીતી હતી. તેની વાણી કડોર હતી. વર્તન ઉધ્ઘટ હતું. માર્ગરેટે તેની સાથે અત્યંત હતી. તેની વાણી કડોર હતી. વર્તન ઉધ્ઘટ હતું. માર્ગરેટે તેની સાથે અત્યંત હતી. એમ અને સૃદૃતાથી વાત કરી અને તે શા માટે ભારતમાં જાય છે તેનું કારણ ગ્રેમ અને સૃદૃતાથી વાત કરી અને તે શા માટે ભારતમાં જાય છે તેનું કારણ પૂછ્યું. કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે તેના વ્રાસદાયક અને ઉધ્ઘટ વર્તનથી માતાપિતા કંદળા ગયાં હતાં અને તેને આટલે દૂર ભારતમાં ધકેલી હેતાં હતાં.

માર્ગરેટેને આ સાંભળી તે યુવાન પ્રત્યે અપાર વાતસલ્ય અનુભવ્યું. તેમને દ્વારા અને ભમતાની લાગણી થઈ. અરેરે, આ તો ધરથી તરછોડાયેલો, કદી પણ દ્વારા અને ભમતાની લાગણી થઈ. એટલે જ એ બંડખોર બન્યો છે. એમના વત્સલ ગ્રેમ ન પાખેલો યુવાન છે. એટલે જ એ બંડખોર બન્યો છે. એમના વત્સલ હૃદ્યમાં એક વિચાર સ્કુર્ચો. એક હિવસ તેમણે તેને બાલાયો અને કહ્યું : “મારી પાસે કોઈ ક્રીમતી વસ્તુ નથી, જે હું તેને આપી શકું. આ એક માત્ર સોનાનું ધડિયાળ છે, જે મારી માતાએ મને જન્માદિવસની ભેટ તરીકે આપ્યું છે તે હું તેને આપું છું. મારી યાદગીરી તરીકે તે તું સ્વીકાર. આ ધડિયાળ તને તારા જીવનનું ઘડતર કરવામાં ધણું જ મદદરૂપ થશે.” દરેક ધડિયાળ તને તારા જીવનનું ઘડતર કરવામાં ધણું જ મદદરૂપ થશે. એટલે જ્યાએથી તિરસ્કારયેલા એ કડોર યુવાન માટે આ કોમળ શખ્ફો વધુ પડતા જ્યાએથી તિરસ્કારયેલા એ કડોર યુવાન માટે આપનાર માર્ગરેટની સામે જ તે એના જેવા બંડખોર યુવાનને ભેટ તરીકે આપનાર માર્ગરેટની સામે જ તે યુવાન જેઈ રહ્યો. શું એલખું તે તેને સુઝયું જ નહિ. પણ તેની આંખમાં આંસુ ડિમી આવ્યાં. પોતાને આટલો બધો ગ્રેમ કરનાર કોઈ આ દુનિયામાં છે એ વિચારે જ એનો ચહેરો અત્યંત કોમળ અને કરુણ બની ગયો. માર્ગરેટ આતાની એકમાત્ર ભૌતિક સ્મૃતિ હતી તે તે યુવાનના હૃદ્યમાં અત્યંત ગ્રેમથી સૂકી દીધી.

પછી તે યુવાનનું શું થયું તે તેઓ જાણતાં ન હતાં. એક વરસ પછી ભારતમાં એમને લંડનમાંથી લખાયેલો. એક વૃદ્ધનો પત્ર મળ્યો. તેમાં એમણે લખ્યું હતું કે એમનો પુત્ર અકાળ માંદગીને કારણે જિંહાના છેલ્લા થાસ સુધી તેમને યાદ કરતો રહ્યો. એમણે આપેલ અમૃત્ય અન્ધિસથી એનું જીવન કેવું

તો બદ્ધકાઈ ગયું એ કૃતગતાપૂર્વક પોતાની માને જથાવતો રહ્યો અને તે સાચે રસ્તે વળી ગયો અને તે ખૂબ બાબો બની ગયો હતો.

માર્ગરેટ તો પ્રેમના જાહુથી પરિચિત હતાં એટલે જ પ્રેમથી તરછોડાયેલાં પ્રલે એમના હૃદયમાંથી પ્રેમ અને કરુણાના આમાપ બંધ સદ્ગ્રાહ છલકડતા રહેતા.

સમય હરિયાઈ પ્રવાસ દરમિયાન પ્રેમનો પરિમલ તેઓ વહાવતાં રહ્યાં આખરે સ્વીમર ભદ્રાસના બંદરે આવી પહોંચી.

* * *

કલકત્તામાં ર્ખાગમન

માર્ગરેટને ભારત આવવાની અત્યંત ઉત્સુકતા હતી. ભારત આવવા માટે પણ ધણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો. એ ભારતભૂનિ હવે આની ગઈ હતી. સ્વીમર ભદ્રાસના આરામાં આવી પહોંચી. આ સ્વીમર ભારત માટે અપૂર્વ અને દુર્લભ નારીરલ લાવી છે એનો તો તે સમયે ભદ્રાસમાં ગુડવીન સિવાય ણીન કોઈને ય ઘ્યાલ ન હતો. ગુડવીન તે સ્વામીજીના વિહેશી શિષ્ય, તેમની સાથે જ ભારતમાં આવ્યા હતા અને હાલ ભદ્રાસમાં હતા. તેમને માર્ગરેટના આવવાના અખર હતા એટલે તેઓ ભદ્રાસ બંદર ઉપર તેમને ભળવા ગયા. ગુડવીનને જોઈને જ માર્ગરેટ અત્યંત ભાવવિભોર બની ગયાં. અજણી અપરિચિત ભૂમિ પર સ્વજનની હાજરીએ ખૂબ હંદે આપી. પરંતુ માર્ગરેટને ભદ્રાસ જિતરવાનું ન હતું, એમને સીધું કલકત્તા જવું હતું. ગુડવીનનો આદર-સત્કાર અને સ્નેહ મેળવી તેઓ કલકત્તા જવા સ્વીમરમાં એસી ગયાં.

લંડનથી ભદ્રાસ તો પહોંચી જવાયું. પણ ભદ્રાસથી કલકત્તા પહોંચતાં ખૂબ ક્ષોલ અનુભવાતો હતો. હૃદયમાં થડકાટ વધતો જતો હતો. સ્વામીજી અત્યેનો નિર્ભણ પ્રેમ અને ભજિ એમને ભારત સુધી એંચી લાવ્યાં હતાં. પરંતુ હજુ સુધી એમને ભારતનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન હતો. સ્વામીજીના લોકોને જોયા ન હતા. સ્વામીજીના માયાળું હૃદયનો તો પૂરો પરિચય હતો પણ શુ

એમના ગુરુભાઈઓ અને માતાજી શારહામણિહેવી એમને પોતાનાં ગણી ભમતાથી અપનાવશે ખરાં ! એઠ, જેમ જેમ કલકત્તાનો ડિનારો નજ્જક આવતો જતો હતો તેમ તેમ વિચારેનો વેગ પણ વધતો જતો હતો. એ સમયની પોતાની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન માર્ગરેટ પોતાની રોજનીશામાં લખ્યું છે :

“અસીમ ભાયાળુપણું હોવા છતાં હું એકાડી છું. કલકત્તા કેવું હો એ વિચારતાં જ હું ધૂળ ડિદું છું.”

કેવી હોશ એમની એ સમયની મનોદશા ? પોતાનું આરામદાયી સ્થિર જીવન હતું. બહેળું મિત્રમંડળ હતું. માનબરી સ્થિતિ હતી. એ સધળાંને છોડીને અત્યારે તો અનિશ્ચિતતા પ્રત્યેની ગતિ હતી. પરંતુ આત્માનો પોકાર હતો. અંતરનો આદેશ હતો. પ્રભુનું કાર્ય હતું. અને ગુરુના ચરણે સમર્પણ હતું એટલે આ એકાડીપણાની લાવના લાંખો સમય ન ટકી.

કલકત્તા સ્ટીમર પહેંચી અને તૂટક ઉપર એમણે સ્વામીજીની ભવ્ય તેજી મૂર્તિ અત્યાંત પ્રસન્ન મુખમુદ્રામાં જોઈ. દૂરથી જ સ્વામીજીના દર્શન થતાં માર્ગરેટનો ક્ષોલ રામી ગયો. ભય અદરય થયો. સધળા અપરિચિતતાએ વર્ચ્યે પરિચિતતા છવાઈ ગઈ. અને એમની મુખમુદ્રા પણ રાત્રિના અંધકાર પણી સૂર્યનાં કોમળ કિરણોથી હસુહસુ થતી કમળપાંહડીએની જેમ પૂર્ણ પ્રકૃતિલિત બની ગઈ.

* * *

કલકત્તામાં વસવાટ

સ્વામીજીએ કરેલા સત્કારથી “માર્ગરેટનું કલકત્તાનું” આગમન શુભ અને મંગલમય બની ગયું. આગમન પહેંચાની સ્થિતિ તો ઉપાકાળ પૂર્વેની ગાઢ રાત્રિ જેવી હતી. પરંતુ ભારતના મહાન આત્માએ જાણે સંન્યસ્તના સ્વામીઓ એમ અને આદરપૂર્વક એમને સત્કાર્યાં એવી અનુભૂતિ થઈ. આ અપૂર્વ સત્કારથી તેઓ ધન્ય બની ગયાં. તેમનું મન અહલુત શાંતિથી ભરાઈ ગયું. સ્વામીજી તો એમના મહાન ગુરુ, તેઓ જતે તૂટક પર દેવા આવ્યા હતા. તેઓ તો ક્રાઈ પણ માણસને મોકલી શક્યા હોત. પણ તેમણે તેમ ન કર્યું. આથી માર્ગરેટના

હર્ષનો પાર ન હતો. અસ સ્વામીજીના દર્શન માત્રથી સમગ્ર ભારતવર્ષ એમને પોતાનું બની ગયું. યાતાયાતની બધી વિધિ પૂરી કરી તેઓ સ્વામીજી પાસે પહોંચ્યો ગયાં.

હવે એમને કથા પણ ચિંતા ન હતી. મહાન ગુરોના ચરણમાં એમનું સમર્પણ હતું. હવે તેમની સંઘળી જવાબદારી ગુરોના શિરે હતી. એમના ગુરુ પણ કેવા સમર્થ હતા? એમનામાં વિશ્વને હયમચાવી નાખવાની પ્રયંક તાકાત હતી. એમની વાણીમાં મંત્રોનું બળ હતું. વાણીની સિદ્ધિનું એમને વરદાન હતું, એમના હૃદયમાં અભિજ્ઞ વિશ્વને ધારણ કરનાર ભમતામથી માતાનો પ્રેમ હતો. એટલે જ તો તેઓ વજથી કઢોર અને છતાં પુષ્પથીય કોમળ હતા. આવા મહાન ગુરુએ એમને રિષ્યા તરીકે સ્વીકાર્યાં. એમના દેશમાં સત્કાર્યાં. પોતાના કાર્ય માટે સાથ આપવા જોવાયાં. આથી માર્ગરૈટ પોતાને જાતને બન્ય માની. અત્યંત પ્રસન્નતાથી કલકતા હૃદ્યે સ્વાજીમાની સાથે એમજે કલકતામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ તો સ્વામીજી એમને ચૌરંગીની હોટેલમાં જન્યાં અંગ્રેજ લેડેડા વસવાઈ કરતા હતા ત્યાં રહેવા લઈ ગયા. માર્ગરૈટથોડા દિવસ ત્યાં રહે, અન્ય અંગ્રેજ મિત્રો સાથે કલકતાનું દર્શન કરે અને થોડો પરિયય કેળવાય એ હેતુથી સ્વામીજીએ તેમના નિવાસ અંગે તાત્કાલિક બીજી કોઈ વ્યવસ્થા ન કરી. દરમિયાનમાં તેઓ શ્રામતી ખુલ અને કુમારી મેઝલિયોડ જેસેઝાઈન, જેઓ અમેરિકામાં તેમના ભક્ત બન્યાં હતાં અને ભારતમાં આવી રહ્યાં હતાં તેમની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

આ સમયગાળામાં માર્ગરૈટ કલકતાનું દર્શન કર્યો. ચૌરંગી વિસ્તારમાં તો અંગ્રેજે જ રહેતા હતા. માર્ગરૈટને તો ત્યાં પણ મિત્રો મળી ગયા. આ મિત્રો સાથે તેમજે કલકતાનાં જોવાલાયક સ્થળો જેયાં. ઈડન ગાર્ડનની મુલાકાત લીધી. ઓટોનિકલ ગાર્ડનમાં કર્યાં. કલકતાનું વિભ્યાત મુદ્રિયમ અને ભવ્ય કિલ્લો જેયાં. આ બધાં સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થળો તો જેયાં પરંતુ એમને જે કલકતા જેવું હતું તે જુદું જ હતું. એ કલકતાના દર્શનમાં આ અંગ્રેજ મિત્રોને રસ ન હતો. એમને તો કલકતાની ગંગીઓ જેવી હતી, તેમાં વસતા સામાન્ય લોડો જેવા હતા. એ લોડોનું જીવન જેવું હતું. આ તો હતું ખરું કલકતા. અને એના દર્શન માટે એમને કોઈનો સાથ પણ જોઈતો

ન હતો. આથી બ્યોરના સમયે જ્યારે અવકાશ હોય તારે તેઓ બોડાગાડી ભાડે કરીને ઉપડી જતાં અને કલકૃતાની ગલીઓમાં સામાન્ય જનતા વચ્ચે જઈ રહતાં. આ પરિબ્રમણથી તેમને ભારતીય સમાજનો થોડો પરિચય થયો.

આ ઉપરાત આ સમય દરમિયાનમાં તેમણે ઘણા ભારતીયો સાથે પણ પરિચય કર્યો. તેમાં ડા. જગદીશચંદ્ર બોઝ અને તેમનાં પત્ની શ્રીમતી અભદ્રા બોઝ, અને તેમનાં બહેન શ્રી લાવણ્યપ્રભા બોઝ સાથેનો પરિચય તો ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણય્યો. તેમણે ડેટલીક ક્રીણવણી સંસ્થાઓની પણ સુલાકૃત લીધી. આમ કલકૃતાના પ્રારંભના દિવસો પરિબ્રમણ અને પરિચયમાં ઝડપથી પસાર થઈ ગયા.

શ્રીમતી ખુલ અને કુમારી મેઠલીયેઠ કલકૃતા આવી પડોચ્યાં, માર્ગરેટને જોસેફાઈનનો પરિચય તો લાંદનમાં જ થયો હતો. આ સંબંધ ભારતમાં પ્રગાઢ બન્યો અને જીવનના અંત સુધી એ સંબંધ જગવાયો. આ સ્નેહભર્યા મહુર સંબંધે જ જગતને માર્ગરેટના જીવનની અમૃત્ય ઘરનાયો. પત્ર સ્વરૂપે આપી છે.

માર્યાના પ્રથમ અધ્યાત્મિયામાં મહની નજીક ગંગાદિનારે એક જગ્યા લેવામાં આવી. ત્યાં કુટિર બનાવવામાં આવી. શ્રીમતી ખુલ અને જોસેફાઈન ત્યાં રહેવા ગયાં ત્યારે તેમણે માર્ગરેટને પણ પોતાની સાથે રહેવા આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. તે સમયે સ્વામીજીએ પણ માર્ગરેટને ત્યાં રહેવા જવા પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કહ્યું :

“ધીરામાતાની આ નાનાકડી કૂટિયા તને સ્વર્ગ સમી લાગશે, કારણ કે ત્યાં બધું જ પ્રેમભય છે; આદ્યથી અંત સુધી.”

પૂર્ણપ્રેમતું આ નિવાસસ્થાન કે જે સ્વામીજીની પ્રેરણાથી ઊભું થયું હતું તેમાં રહેવા જવાનું આમંત્રણ માર્ગરેટ સહિત સ્વીકારી લીધું.

આમ ગંગાનદીના પવિત્ર કિનારે, મહની નજીકમાં ગુરુના જ વિસ્તારમાં પ્રેમાળ માતા (શ્રીમતી ખુલ) અને સ્નેહભર્યા બહેન (જોસેફાઈન)ના સાંનિધ્યમાં માર્ગરેટ અવર્ણનીવ આનંદમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યાં.

દક્ષિણેશ્વરની સુધાતકાતે

ગંગા નહીનો પવિત્ર કિનારો જણે નિરંતર વહેતી શીતળતા ! આ શીતળતા સર્વના હૃદયમાં શાશ્વત શાંતિનો અનુભવ કરાવતી હતી. ખરેખર માર્ગરૈટનું નિવાસસ્થાન સ્વર્ગસમું હતું. સ્વર્ગ એટલે રનેહ, સુમેળ અને સૌનંદ્યનો સુભાવ સમન્વય. આ કુદિરમાં પ્રેમનો અવિરત પ્રવાહ વહેતો હતો. સર્વનાં હૃદયોની અત્યુદ્ધ એકતા હતી. અંદર તેમજ બહાર સર્વત્ર સૌનંદ્ય જ લહેરાતું હતું. પ્રકૃતિ પણ જોતાના અનુપમ સૌનંદ્યનો આવિજ્ઞાવ કરતી હતી. માર્ગરૈટ આ વિષે લખે છે :

“સામે ધાસનો લીલે! જમ વિસ્તાર. તેના પર નાળિયેરીનાં ઝૂંડ. દુર દુર જંગલમાં નાનાં બદામી ગામડાંએ અને સામેના વૃક્ષની ટાચ પર શિવના આશાર્વાંડ લાવવાના હેતુથી જણે માળો બાંધતી નીલકંડ.”

સઘળું જ સર્વોત્તમ અને સુંદરતમ. જીવનની આ સુભાવ પણો હતી. તેમાંથી અવર્ણનીય આનંદની પણો આવી પહોંચ્યો. તે હતો શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનો જન્મોત્સવ. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના શિષ્યો આ ઉત્સવ લબ્ધતાથી ઉજવવાના હતા. આ પ્રસંગે આ નિરૂપિત શિષ્યાએ દક્ષિણેશ્વર જઈ આ મહાગુરૈની સાધના-ભૂમિને અભિવંધન કરવાની યોજના ઘડી.

દક્ષિણેશ્વરની પવિત્ર ભૂમિ એ તો તપોભૂમિ હતી. મહાન સંતના સાક્ષાત્કારોનું સ્થળ હતું. ભક્તિ, આરાધના અને પૂજાનું પ્રતિષ્ઠાન હતું. આ વિહેશી શિષ્યાએને તો આ મહાવિભૂતિનું નિવાસસ્થાન જોવું હતું. એમના પૂજાસ્થાનને ભક્તિ-પુષ્પાંજલિ અર્પણી હતી. દક્ષિણેશ્વર તો પહોંચ્યાં. પરંતુ મંહિર માટે પ્રેરણ બંધ હતો. વિહેશીએ માટે ત્યાં પ્રવેશનો નિરેખ હતો. હવે શું કરવું ? તેઓને મૂંગવણ થઈ. એમના પરમ ગુરુ સ્વામીજીને શોધવા કચ્ચાં ? જન્મોત્સવમાં તો દંબલો માણસો આવ્યાં હતાં. તેમાં ગુરુદેવનો મેળાપ શી રીતે શક્ય બને ? આમ વિચારી તેઓ બધાં ગુરુનું નિવાસસ્થાન બહારથી-જ જોઈ ડાખીતરફ ચાલ્યાં. તે બાજુ સાક્ષાત્કારતું મહાન વૃક્ષ હતું જ્યાં પરમહંસ દેવે રાતોની રાતો સાધના કરી હતી, જ્યાં જગતના મહાન પ્રમેણાં રહસ્યોનો એમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. સાક્ષાત્કારના એ મહાન વૃક્ષને જો વાણીનું વરાનાન ભણે તો ? તો-જ પરમહંસ દેવની સાધનાનાં ગહનતમ રહસ્યો સુલભ બની શકે. આ મહાવૃક્ષને

વંદન કરી ચોતરણ વિસ્તરેતી પ્રકૃતિની સૌંધર્યલીલાનું આકંદ પાન કરતાં સર્વ ત્યાં એઠાં.

આ વિદેશી ભહિલાઓને જેવા લોકોનું નાનું ટોળું એકત્ર થયું. અને તેમાં અંગ્રેજ સ્વીને ડિંહુ સંયાસીનાં ભગવાં વખો ખેલવાના અધિકાર ખરો કે નહિ તે પર ચર્ચા થઈ. આ નિમૃતી સાથે એમનો એક ડિંહુ મિત્ર પણ હતો. તેણે આ ચર્ચામાં જેરદાર દીલીલા કરી આ ભહિલાઓને બચાવ કર્યો.

ત્યાં તો એમના સર્વના આશ્રય વચ્ચે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના નિવાસસ્થાનના દરવાળ ઘૂલ્યા. ઈશ્વરે તેમના સાચા છદ્યનો પોકાર સાંભળ્યો. છદ્યમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. આ શિષ્યાઓએ પ્રેમ, ભક્તિ અને અદ્વાથી નતમસ્તક અની આ પવિત્ર સાધનાખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. મહાગુરુનાં પ્રત્યેક સ્મૃતિચિહ્નોનું ભાવપૂર્વક દર્શન કર્યું અને અનુભૂતયું કે જણે એમની હાજરી હજુથી પ્રત્યક્ષ છે. વખો, પાદુકાઓ, મિછાનું ખરું એમનું એમ જ. જણે હમણાં કાલી-મંહિરમાંથી પરમહંસ દેવ આવશે અને આ વિદેશી શિષ્યાઓને પ્રેમભર્યો પ્રસાદ આપશે. મહાગુરુની જીવંત હાજરીનો અનુભવ થયો. માર્ગરેટ તો છદ્યની જાંડી ભક્તિમાં લીન થઈ ગયાં. પ્રેમ અને હર્ષનાં આંસુ એમની આંખમાંથી વહેવા લાગ્યાં. સંપૂર્ણ નોરવતામાં પોતાની છદ્યની કૃતગતા મહાગુરુનાં ચરણામાં વ્યક્ત કરી. એમની કૃપા અને આશીર્વાદનો અનુભવ થયો. આનંદમાં લીન થયેલી, ભક્તિમાંથી વિભોર બનેલી આ નિમૃતી જન્મેત્સવ પ્રસંગે યોજનેલા કાર્યક્રમો તરફ વળ્યા.

કોઈ જગ્યાએ ભજનો ચાલતાં હતાં. કોઈ જગ્યાએ રાસની રમજટ બોલતી હતી. કોઈ જગ્યાએ કથા થતી હતી. મહાગુરુની જ્યોતિશાસ્ત્ર તો સર્વત્ર ગવાતી હતી. આ તો હતું ખરું ભારત. સર્વત્ર વિલસી રહેલી દિવ્ય ચેતના અને પરમાનંદની અનુભૂતિ કરતાં કરતાં તેઓ ટોળાની વચ્ચે રહેલા સ્વામીજી પાસે પહોંચ્યાં. તેઓ તો તેમને સાંભળવા આતુર બનેલા યુવાનોના ટોળાની વચ્ચે હતા. ઉત્સવ નિમિત્રો સર્વને ભોજન પણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે દિવસે લગભગ વીસ હજાર લોકોએ આ પ્રસાદ આરોગ્યો. સાધુઓ અને સંયાસીઓ જે ભોજન પીરસી રહ્યા હતા. આ વિદેશી ભહિલાઓએ પણ પ્રસાદનો આસ્વાદ લીધો. કેટલીયે ગરીબ સ્વીઓ માટી અને લાંબી ઘરે પણ લઈ જતી હતી.

પૂર્વાહિની

રામકૃષ્ણ હેવતી છથિ પાસે એક પરવેહી પણ રચવામાં આવી હતી. એક મેટી ઉમરની યુદ્ધ એ છથિ પાસે બેસીને સતત પ્રાર્થના કરતી હતી. તેના મુખ ઉપર અજિત અને દર્શનના મધુર ભાવો હતા. તે હતી જોપાલની મા. આ જોપાલ એગુલે બાલકૃષ્ણ. તે આ બાળકૃષ્ણના જ સતત સાનિધ્યમાં રહેતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાલ-લીલાઓનું તેને દર્શન થતું. આવા એક દર્શનમાં તેણે જેણું કે શ્રી રામકૃષ્ણ હેવ એ જ તેના જોપાલ છે. તે એ ભાવે જ શ્રી રામકૃષ્ણ હેવને ભજતી. તેનું મૂળ નામ તો અધોરમણિહેતી હતું, પણ સહુ કોઈ તેને જોપાલની મા તરીકે જ એળાખતું. શ્રી રામકૃષ્ણ હેવ પણ તેમને માતા ઊઠી સંભોધતા. તેમના સર્વ રિષ્યો પણ તેમને બહુમાન આપતા. જોપાલની મા સાથેના પ્રથમ મિલનના પ્રસંગને વર્ણવતાં માર્ગરેટ લખે છે :

“એક મધુર અમેરિકન સન્નારી મને જોપાલની મા પાસે આશીર્વાદ લેવા લઈ ગઈ. તેણે એ આંગળા વડે મારી ચીખુક પઢી મને ચુંઅન કર્યું. ભાષાની મુશ્કેલી હતી છતાં ભાવનાની સમૃદ્ધિ મને સ્પર્શી ગઈ. કશું જ પૂર્ણા વગર તે અમને ઉચ્ચ કુદાંઅની સ્થોયો જ્યાં એહી હતી ત્યાં અમારો હાથ પઢી લઈ ગઈ. ફરી વાર અહીં અમારું આનંદ અને મૈત્રીભર્યું સ્વાગત થયું. વિશાસ અને અદ્ધાપૂર્વક પ્રેમનું સ્વાગત કરવા આ પૂર્વની સ્થોયોને ભાષાની જરૂર ન લાગી. મને લાગે છે કે સાચી ભારતીય લોકોની પ્રતિલા આમાં જ નિયત થઈ છે.”

હૃદયની ભાવનાને અભિવ્યક્ત કરવા કર્યા ભાષાના આધ્યમની જરૂર પડતી નથી. આત્મમાની એકતા હોય ત્યાં દેશ-વિદેશનાં બંધનો નરતાં નથી. સાચી અભીસા હોય તો ઈશ્વરના બંધ દરવાજ પણ ઘૂલી જય. જીવનતા આ ત્રણ અમૃત્ય અનુભવ મેળવી આ ત્રિમૂર્તિ ભારતીય જીવનની ગરિમાથી અભિભૂત થઈને પ્રેમકુટિયામાં પાઠી ફરી.

* * *

જહેર સભામાં

ભારતના વાતાવરણથી આ વિહેશી શિષ્યાએ હવે પરિચિત ઘનવા લાગી હતી. મઠના સાધુએ એમને સત્કારતા. સાધુજનો સાથે આત્મીયતાનો નાતો અંધાવા લાગ્યો હતો. પરંતુ કલકત્તાના ભદ્ર સમાજના લોકો સાથે હજુ પરિચય થયો ન હતો.

આ પરિચય અંગેની તક મળી ૧૧મી માર્ચ ૧૮૬૮ના રોજ. એ દિવસે કલકત્તાના સ્ટાર થિયેટરમાં શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની વાર્ષિક સભા મળી. તેમાં ર્વામી વિવેકાનંદ પ્રમુખપદે હતા. આ સભામાં તો કલકત્તાના ખુદ્દિમાન લોકો, ભદ્ર લોકો, સાધુજનો બધા જ હાજર હતા. સ્વામીજીએ આ તક જડી લાધી અને એમણે સર્વને માર્ગરેટનો પરિચય કરાવ્યો. અને કહ્યું :

“ઇંગ્લેન્ડ આપણને ઘણી અમૂલ્ય માનવ-ભેટ આપી છે અને હવે ઇંગ્લેન્ડ આપણને કુમારી માર્ગરેટની એક વહુ મૂલ્યવાન ભેટ આપી રહ્યું છે.”

અપાર તાળાઓના ગડગડાટથી સ્વામીજીના આ વિધાનનો સત્કાર થયો. એમણે માર્ગરેટનો વિશેષ પરિચય ન આપ્યો. પણ એટલું જ કહ્યું, “હું કંઈ એમના વિષે કહું એના કરતાં તમે જ એમને સંભળો.”

માર્ગરેટ પ્રવચન આપ્યું. પ્રારંભમાં તો તેમણે શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનનું ઉટલું કાર્ય થયું તેનો જ્યાલ આપ્યો. ભારતની આધ્યાત્મિકતાએ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર કેવો જાયરો પ્રભાવ પાડ્યો છે, એ વિષે વાત કહી. એમનું પ્રવચન સુસંક્લિત હતું. તેમાં જાંગણ હતું. વિચારેનું ગાંબીર્ય હતું. આ પ્રવચનના અંતે તેમણે કહ્યું :

“તમારો ઇદ્દિવાહ એવા લોકોનો છે, જેઓ જગતના મહાનતમ આધ્યાત્મિક ઘણનાને લાંબા સમય સુધી સાચવી શકવા સમર્થ બન્યા છે. અને આ માટે જ હું ભારતમાં તેની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવાના ધરાદે આવી છું. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનો જ્ય હો.”

એમનાં આ વાક્યોને શ્રોતાજનોએ હર્ષનાદથી બધાવી લીધાં. સભામાં કથાંય સુધી તાળાઓના ગડગડાટ ચાલુ રહ્યો. માર્ગરેટના પ્રવચનની સર્વ ઉપર

વિશિષ્ટ છાપ પડી, કારણ કે વાણી દારા એમનું હક્ક્ય ઐલતું હતું. એ ખાલી શબ્દો ન હતા કે એટો વૈભવ ન હતો. તેઓ ભારતમાં ખરેખર સેવાર્થે જ આવ્યાં હતાં. સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. પ્રત્યેક શ્રોતાને જીવનની આ સર્વચાર્ચની અનુભૂતિ એમના શબ્દોમાં થઈ. રવામીજ તો અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને તેમણે ભદ્રાસમાં રહેલા સ્વામી રામકૃષ્ણનાંહોને લખ્યું : “કુમારી નોખલ એ તો ખરેખર રતન છે.”

આ હતું એમનું પ્રથમ પ્રવચન. અને ભારતના ભદ્ર લોકોની સાથેનો પ્રથમ પરિચય. પણ પ્રથમ પ્રવચનમાં જ એમણે ભારતના જનસમાજને પ્રેમથી જીતી લિધ્યો. હવે તો કલકત્તાના ભદ્ર સમાજના લોકો ભારતમાં સેવાર્થે આવેલો આ વિહેશા મહિલાને ભળવા અને એમના જીવન વિષે વધુ જણવા આતુર અની ગયા.

* * *

ભર્ત્ય હિવસ

“આ હિવસ સર્વ હિવસોમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

જીઝી માર્ચ ૧૯૮૮ના હિવસે માર્ગરેટે પોતાની રોજનીશીમાં લખ્યું. આ હિવસ એમની જિંદગીનો અમૂલ્ય હિવસ બની ગયો. કારણ આ હિવસે જ એમને ભગવતી માતાજીનાં દર્શન થયાં. શ્રી મા શારદામણિ હેઠી વિષે એમણે ઘણ્ણું ય સાંભળ્યું હતું. તેમના ગુરુ સ્વામીજ વિવેકાનંદ પાસેથી શ્રી મા વિષેની કેટકેટલી વાતો સાંભળી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનાં આધ્યાત્મિક સાથીહાર શ્રી મા સાક્ષાત શક્તિ સ્વરૂપિણી હતાં અને શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના સર્વ શિષ્યો એમને જ સ્વરૂપે ભજતા.

આવાં શ્રી માને ભળવા જવાનું થયું. એમના હક્ક્યમાં આનંદ અને ઉત્સાહનો પાર ન હતો. શ્રી મા કેવાં હશે? એમની સાથેનું મિલન કેવું હશે? આવી મૌફી મૂંજવણ પણ તેઓ અનુભવતાં હતાં, અને શ્રી માને મળ્યાં. એમણ દ્વિભાગ, રનેહ વર્સાવતી આપો, શાંત, સૌમ્ય અને તેજમંજિત સુઆકૃતિ. બધું જ

હિન્દુ અને સુંદર. શ્રી રામકૃષ્ણ હેઠળી કપરી સાધનામાં જેમણે સંપૂર્ણ સહાય આપી, જૈલિક સુખોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી, પતિની સાથે કઠોર આધ્યાત્મિક જીવન સ્વીકાર્યું અને પતિના અવસાન પણી એમના શિષ્યોને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શિન આપવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. એવી આ ભારતવર્ષની મહાન માતૃશક્તિને આટલી સરળ, સુમધુર અને સ્નેહપૂર્ણ જોઈ એમને ખૂબ આશ્ર્ય થયું અને હિન્દુ પૂર્ણ આદરથી ઉરાઈ આવ્યું.

શ્રી માન્ય આ વિમૂર્ત્તિને પ્રેમપૂર્વક સત્કાર્યાં ભાવાના ઉચ્ચચારણની અણી આવશ્યકતા જ ન હતી. અહીં તો સર્વનાં હિન્દુ મૌનમાં જ યોલતાં હતાં, અને એ મૌનમાં ઉચ્ચચારણેલી હિન્દુની વાણી પરસ્પર હિન્દુને સ્પર્શી ગઈ. માન્ય ‘મારી દીકરી’એ કહી ઉભાબેર સ્વાગત કર્યું. માર્ગરૈટ પોતાની આ પ્રથમ મુલાકાત વિષે મિત્રને પત્રમાં લખે છે :

“શ્રી મા માધુર્યની સાક્ષાત પ્રતિમા છે. સૌભ્ય, પ્રેમાળ અને મુગ્ધ બાલિકા જેટલાં જ આનંદી. તેઓ તો ચુસ્ત સનાતની જ રહ્યાં છે. પણ તેમને સૌથી પહેલાં એ પદ્ધિમવાસીઓને જેયાં કે તુરત જ આ બદું જ એણળી ગયું. મુલાકાતીઓને તરત જ ઇન આપવામાં આવે છે. કુદરતી રીતે તેમને પણ અર્પણ કરવામાં આવેલું, અને બધાના આશ્ર્ય વર્ચ્યે તેમણે તે સ્વીકાર્યું. આ બાબતે એમને બધાને ગૌરવ આપાન્યું. અને મારા ભવિષ્યના કાર્યને શક્ય બનાન્યું જે બીજું કોઈ કરી શક્યું ન હોતો.”

શ્રી માન્ય પ્રેમપૂર્ણ સત્કાર કર્યો, ઇન સ્વીકાર્યાં, એટલું જ નહિ પણ જેસેક્ષાઈનના આશ્રદ્ધી આ વિહેશી સ્વીઓ સાથે ભોજન લીધું! ચુસ્ત સનાતન હિંદુધર્મનું આચરણ કરતારાં મા વિહેશી સ્વીઓ સાથે ભોજન લે, આ તો મહાન આશ્ર્યની વાત હતી. પણ મા તે મા. તેમને તો બધાં જ બાળકો સરખાં. પણ હિંદુ હોય, મુસલમાન હોય કે ઈસાઈ હોય.

કોઈ પણ હોય જે સાચી રીતે હિન્દુની તીવ્ર અભીસાથી એમને પોકારતું હોય એને માટે મા ભગવતીના હિન્દુના દરવાજન હંમેશાં ખુલ્લા રહે છે. શ્રી માન્ય ભોજન લીધું અને કંઈ પણ બોધ્યા વગર જ આ વિહેશીઓને મહાનાં સ્વીકૃતિની પરવાનગી આપી દીધી. આ ઘટનાને તો સ્વામી વિવેકાનંદ પણ અની મહારવની જણાવે છે. આ વિષે તેમણે સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદને લખ્યું :

“ શ્રી મા અહીં છે અને ખુરોપિયન સ્વીએ બીજે દિવસે એમને મળવા ગઈ : અને તમે શું માનો છો ? શ્રી માએ એમની સાથે જ લોજન લીધું ! શું આ મહાન નથી ?

વિદેશી સ્વીએને શ્રી માના હૃત્યમાં સ્થાન મળી ગયું, શ્રી માનો પ્રેમ મળ્યો. સત્કાર મળ્યો. આશીર્વાદ મળ્યા. એમનું ભારત આંધ્રપ્રાનું સાર્થક થયું અને એમના ભારતકાર્ય માટે સર્વ દિશાએ ખૂલી ગઈ.

* * *

દીક્ષા

“ હે પ્રભુ ! મારું પ્રથમ બાળક જો હેમઘેમ જન્મ પામે તો અને તારી સેવામાં નિવેદિત કરીશ.”

માતા મરીના આ શખ્ફો વર્ષોથી સાર્થક થયા, જ્યારે સ્વામીજીએ માર્ગરેટને કહ્યું :

“ શ્રી માના આશીર્વાદ મળ્યા ગયા છે. ડિંડુ સમાજમાં તમારો સ્વીકાર થઈ ગયો છે. મઠમાં પણ તમને સ્થાન મળ્યું છે. પણ હજુ અલચર્યાની દીક્ષા અંપવાની બાકી છે, અને હવે એ દીક્ષા માટેની તૈયારી કરવાની છે.”

આ શખ્ફો સાંભળીને માર્ગરેટનું હંદ્ય અવર્ણનીય આનંદથી ભરાઈ ગયું. આ દિવસની તો એમણે વર્ષોથી જ જના સેવી હતી. આ જીવનકાર્યાની પ્રાપ્તિ માટે તેમને કઠોર તપશ્ચર્યા કરવી પડી અને સાથે ઘણી લાંખી પ્રતીક્ષા પણ. હવે એમના મહાન ગુરુ એમને અલચર્યાની દીક્ષા આપશે અને જીન માટેની અધિકારિણી બનાવશે. કેવું મેદું સહભાગ્ય હતું !

દીક્ષા એટલે પ્રભુના સાંભળ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર. દીક્ષા એટલે ગુરુની ચેતના સાથે તદ્દૂપ થઈ જાન મેળવવાનો પરવાનો. દીક્ષા એટલે આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટેનું પ્રવેશદ્વાર. અલચર્યાની દીક્ષા મળશે અને તે ય સાક્ષાત શિવ સમા સ્વામી વિવેકાનંદ આપશે ! આ હીકાતે જ એમને રોમાંચિત કરી દીધા.

स्वामीज्ञाने अक्षयर्थनी दीक्षा आणि मानवज्ञवननुं ग्रह रहस्य समजावयुं. हे भाग्यरेटना ज्ञवनमां नवुं ज्ञ प्रभात डिग्युं. अने ए ज्ञवज्ञवनना प्रथम प्रभाते स्वामीज्ञ एमने मंहिरमां लहू गया. शिवपूजननो महिमा समजावयो. युद्धना चरणे पुण्यांजलि अर्पण करावी. अने आ समग्र विधिनी पूर्णाङ्गुति करावी. एमनी पासेथी मार्गदर्शन नेगववा आतुर अनेवा सडु कोर्झना आत्माने संभोधन करता हृष्ट ते रीते आ दीक्षित मानव आत्माने कहेवा लाग्या.

“ज्ञाने अने युद्ध तरीकेनुं दर्शन पामतां पहेळां जे व्यक्तिए पांचसो वर्षत जन्म लहूने भीज लोङा भाटे ज्ञवन समर्पण क्युं तेने अनुसरो.”

पठी स्वामीज्ञाने भगवान शिवना असादरपे भस्म लहू तेमना कपाळे अने काने चांदले कर्या. भाग्यरेटने निवेदिताना नाभयी संभोध्यां लगाभग एक कुलाक सुधी भारतीय वाजिंत्र उपर शिवस्तुति अने संगीत तेमणे रेखावयां. समग्र वातावरण पवित्रता अने समर्पणाना आंदोलनयी व्याप्त भनी गयुं. स्वामीज्ञाने एमनी शिष्याने भगवाननां चरणामां एमनी सेवार्थ अर्पण करी भरा अर्थमां निवेदिता अनावी दीधां. ए हिवसनुं सुप्रभात भाग्यरेटना ज्ञवनमां सुवर्णप्रभात भनी गयुं. आ सुवर्ण-हिवस विषे तेओ लघे छ :

“ए हिवसनी समृति ए पण भारा ज्ञवननो महेषत्सव छ. गंगानी पवित्र सुगंध, स्वामीज्ञ साथेनो लांगो वार्तालाप, इटि-चुस्त खीओनां हृष्ट ज्ञती एमने विदेश शिष्या साथी भोजन भाटे ज्ञेसेक्षाईने अनेवेदी सेवा, आ अंधुं हुं ज्ञवनमां कथारैय भूती शक्षीश नहि.”

दीक्षा भणी. अक्षयर्थना तपनुं वरदान मल्युं. शिवपूजननो महिमा जाण्यो. युद्धना ज्ञेवा समर्पणनो आदेश मल्यो. हे ज्ञ ज्ञेवु अरुं ज्ञवन शरू थाय छ अनो निवेदिताने अनुभव थयो.

કુટિરમાં

“જે વસ્તુએ ભાવનામાં રમતી હતી ને કુટિરમાં પ્રત્યક્ષ થઈ.” જેનાં સ્વર્ણાં સેવ્યાં હતાં તે કુટિરમાં સાકાર થઈ રહ્યાં હતાં. જે જ્ઞાન માટે આત્મા પોકારતો હતો તે જ્ઞાનધારા કુટિરમાં વહેતી થઈ હતી. જે પ્રકાશ માટે મન તરફથી હતું તે પ્રકાશની પ્રાપ્તિ ગંગાદિનારે આ કુટિરમાં થઈ હતી. અરે, સમગ્ર ભારતવર્ષનું દર્શન પણ આ જ કુટિરમાં થયું હતું.

ભગવતી ભાગીરથીના શીતળ સાંનિધ્યમાં, પવિત્ર વાતાવરણમાં પ્રત્યેક પ્રભાત જ્ઞાન, ધૈર્ય અને પ્રકાશ લઈ આવતું અને કુટિરમાં પ્રત્યેક દિવસ ધન્ય બની જતો. પ્રત્યેક પ્રભાતે સ્વામીજી અહીં આવતા. ઝૂંપડીની પાસેનાં વૃક્ષાની છાયામાં તેઓ બેસતા. તેમની સમીપ આ જ્ઞાનપિપાસુ શિષ્યાઓને બેસતી. જણે ઉપનિષદકાળના ઋષિ શિષ્યાઓને અલજ્ઞાન આપતા હોય તેવું અપૂર્વ દર્શય ખડું થતું. સ્વામીજી આ શિષ્યાઓ સાથે કલાકો સુધી વાર્તાલાપ કરતા.

પવિત્રના લૌટિક વાતાવરણમાં ડાઢરેલી આ શિષ્યાઓના મનમાં હિં-હુંધર્મ, તેના રીતરિવાને, માન્યતાઓ, પૂજનવિવિ વરેરેતું સ્પેષ્ટ દર્શન ન હતું. સ્વામીજીએ તો વાણી દારા એમની સમક્ષ સમગ્ર ભારતવર્ષ ખડું કરી દીધું. ભારતનાં ઘર્તિલાસ, વેદ-ઉપનિષદ-દર્શન-પુરાણો-લોકકથાઓ આ બધું જ સ્વામીજીની અર્થભવિત વાણી દારા પ્રગટ થતું રહેતું. જણે કે ભારતનો સમગ્ર આત્મા સ્વામીજી દારા પ્રગટ થતો ન હોય! આ વિષે નિવેદિતા જણાવે છે:

“ એમની વાણીમાં તો ભારતવર્ષ પેતે જ એક અંતિમ અને ઉચ્ચતમ આદર્શ જેવું બની જય છે, અને પોતાનું રહેસ્ય પ્રગટ કરે છે.”

ભારતનાં ગુઢ રહેસ્યો એમની સમક્ષ સ્વામીજીની વાણી દારા પ્રગટ થતાં રહ્યાં. ભારતવર્ષના પ્રકાશનો અનુભવ થવા લાગ્યો. હિં-હુંધર્મની મહત્ત્વાની સમજની લાગી. છતાં કચારેક યુરોપના વાતાવરણમાં ડિછરેલું તેઓનું શાંકાશીલ મન વિદ્રોહ કરી ડાઢે કે વિશેધ કરી એસે તો સ્વામીજી એ માટે પણ સજ્જ રહેતીં. તેમનામાં તો અપાર ધૈર્ય હતું. પૂર્વાંગે દૂર કરી સાચી સમજ આપવાની અહસ્ફુલ વાક્યકિન હતી. એ દારા સ્વામીજી આ પવિત્રની શિષ્યાઓનો કાયા-

કદ્યે કરી રહ્યા હતા. એ દારા તેમને જવું જવન અને નવી દર્શિત આપી રહ્યા હતા. આ શિષ્યાઓના જન્મજનત સંસ્કારો લોાપ પામતા જતો હતો. તેમનામાં જ્ઞાન તેમજ સમજની એક નવી જ સંસ્કાર-સૃષ્ટિ જલ્દી થતી જતી હતી.

આ શિષ્યાઓમાં મનિવેહિતાની વાત તો જુદી જ હતી. શ્રીમતી ખુલ અને જોસેક્ષાઈન તો ભક્ત હતાં, જ્યારે નિવેહિતા હવે સમર્પિત હતાં. ભારતની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનો કાર્યભાર એમણે વહેન કરવાનો હતો. આથી સ્વામીજી એમનામાં ભારતીય સંસ્કારોનું સિંચન કર્યે જતા હતા. સ્વામીજી માનતા હતા કે લોકો આટે કામ કરનાર સેવકો તો લોકોના જેવા બની જવું જોઈએ. લોકોને એમ ન લાગવું જોઈએ કે આ વ્યક્તિ અમારી સેવા કરી રહી છે. આ વિષે સ્વામીજીએ નિવેહિતાને એક દિવસ કહ્યું :

“તમારે તમારા વિચારો, જરૂરિયાતો, ભાવનાઓ અને સંસ્કારને હિંદુ સ્વરૂપ આપી દેવાના પુરુષાર્થમાં લાગી રહેવાનું છે. તમારું આંતર તેમજ બાળ જવન એક સુસ્ત ઘાલણું બહાલચારિણીના જવન જેવું બની રહેવું જોઈએ. એ માટે પૂરતી ઘણા હશે તો એવું કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ તમને આપોઆપ સર્જવાની છે. પરંતુ એ માટે તમારે તમારા ભૂતકાળને ભૂલી જવાનો છે. અને ભીજ લોકો પણ એને ભૂલી જાય એવું કરવાનું છે. તમને એની સમૃતિ પણ ન રહેવી જોઈએ.”

સાચો લોકસેવક કેવો હોય? તેનાં લક્ષણો કયાં હોય? તે વિષે સ્વામીજી નિવેહિતાને સંપૂર્ણપણે તૈયાર કરી રહ્યા હતા કે સેવકમાં સેવા કરવા વિષે અભિમાન તો હીક “પણ તેની જગૃતિ પણ ન હોવી જોઈએ. ભૂતકાળનું ગૌરવ તો હીક પણ તેની સમૃતિ પણ ન રહેવી જોઈએ. સાચો સેવક તો તપોનિષ્ઠ હોય. સાદાઈ, સંયમ અને સેવાનો સંપૂર્ણ વ્રતધારી હોય. લોકોની વર્ચ્યે જરૂર એમનામાંનો એક બની રહેતો હોય. નિવેહિતાએ હવે આ કપરી તાલીમ દેવાની હતી. ચોતાની જતને આ નવા જ દાંચામાં ઘડવાની હતી. તાલીમ તો કપરી હતી. કાર્ય મુશ્કેલ હતું. પશ્ચિમના સંસ્કારોનું સંપૂર્ણ વિસર્જન સરળ ન હતું. હિંદુધર્મની મહત્તમાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર દુષ્કર હતો. તો સામે પણ પશ્ચિમના સંસ્કારોનું દદ આવરણ અને ઉત્ત્ય કેળવણીના લોખાંડી ભખતરને એહી વેમાં નવા હિંદુ સંસ્કારો રેડવાનું અને. એ મુજબ જવન-પદતર કરાવવાનું

પૂર્વ વાહિની

સ્વામીજીનું કાર્ય પણ ભગીરથ હતું. છતાં ખંતીદા ગુરુ અને પરિથમી શિષ્યા બંને પોતપોતાના પ્રયત્નોમાં દૂખેલાં રહ્યાં.

જીવન-ઘડતરના પાઠો તો મળતા હતા પણ સાથે સાથે સ્વામીજીના વિશાળ હૃદય અપાર વાતસલ્ય અને અસીમ કરુણાનો પણ આ ત્રિમૂર્તિને અતુલબ થતો રહ્યો. મહના જીવનમાં આ વિદેશી શિષ્યાઓને સંપૂર્ણ સ્થાન મળે, તેઓ અને ડિંહુ સ્વીએ વચ્ચે કોઈ પણ જતની ભેદની દીવાદ ન રહે તે માટે સ્વામીજ સતત પ્રયત્ન કરતાં. એમની સાથે ભોજન લેતાં. એમણે અનાવેલું ભોજન અન્ય જનોને પ્રસાદ તરીકે વહેંચી આપતાં. સ્વામીજીના ગુરુભાઈઓ પણ આ વિદેશી મહિલાઓનો આદર-સત્કાર કરતાં. એમની સન્માન આપતા, એમને માટે દૂધ મોકલાવતા. મહના અતિથિ તરીકે એમની સંપૂર્ણ સંભાળ રાખતાં. એક વખત સાપના લયથી નોકરે જ્યારે દૂધ દેવા જવાનો છંકાર કર્યો ત્યારે એક સાધુએ આ સેવા આનંદપૂર્વક ઉપાડી લીધી. આ મહિલાઓને કંઈ અસુવિધા પડતી નથીને એ માટે કેટલાક સાધુએ ને કુદિર તરફ તપાસ માટે પણ મોકલવામાં આવતાં. બંગાળ શીખવવા માટે પણ એક સાધુ આવતાં. આ વિદેશી શિષ્યાઓ પાસે મહના મોટા મોટા સાધુએ પણ અવારનવાર આવતાં. એમની સાથે સ્વામીજીની માફક જ વાતીકાપ કરતાં. શ્રી પરમહંસ દેવની લીલાની વાતો પણ કહેતાં. સ્વામીજ પ્રવાસમાં ગયા હોય અને સવારે ચાના સમયે હાજર ન રહી શકતા ત્યારે કોઈ ને કોઈ સાધુજ્ઞન પ્રભાતના પહોરમાં આ અતિથિઓની સરલરા માટે હાજર થઈ જતા.

આ વિશે નિવેદિતા કહે છે :

“ ભારતમાં મારા જીવનનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ને એક વસ્તુએ મારા ઉપર પ્રભગ અસર કરી છે, તે એ કે રામકૃષ્ણ નિશન દારા સાપવામાં આવેલા કાર્યને મહના સભ્યોએ ને અદગતાથી-સ્થિરતાથી પૂરું કર્યું.....” ડિંહુધમના સુસ્ત સંસ્કારોવાળા આ ભક્તચારી માણસો તેમના ગુરુએ સંસ્કારોવા યુરોપિયનોની સાથે ભોજન લેવા તૈયાર હતા.

અહીં તો પ્રેમનું જગત હતું. સુમેળનું જીવન હતું. આ સંન્યસ્ત જીવન પણ કેવું લભ્ય, ઉદ્દાચ, અને વિશાળ છે ! આવા વાતાવરણમાં કાર્ય કરવાનું છે. આ પ્રેમ, હંક અને સહકારના વાતાવરણમાં કાર્ય કરવાનું છે. પછી કાર્ય

લકેને ગમે તે હોય અને ગમે તેવું સુસ્કેખ હોય. તેઓ કાઈ પણ કાર્ય જરૂર કરી શકશે એવી અતૃપ્ત અદ્ધા નિવેહિતાના હૃત્યમાં જગી.

* * *

સેવાના પહુંલા પાઠ

એમને કાર્ય કરવાનું ક્ષેત્ર પણ મળ્યું. સ્વામીજી તો દાખિંદ્રિંગમાં હતા. ક્ષેત્રના પ્રેરણ ઝડપી નીકળ્યો છે એવા સમાચાર મળતાં તેઓ તરત જ પાછા રીધી. પ્રેરણ વિરુદ્ધ જુબેશ ઉપાડી. સ્વયંસેવકાનું દળ રચ્યું. નિવેહિતાએ અંગ્રેજમાં એક 'પેમ્પ્લિટ' બહાર પાડ્યું. તેનો હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી વર્તમાનપત્રોમાં આપવામાં આવ્યો. તેમાં તેમજે જાહેર જનતાને પ્રેરણથી સાવધ રહેવાના, સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા જળવવાની, અને આરોગ્યના નિયમોનું પાદન કરવાની અપીલ કરી હતી.

પ્રેરણનો રોગ તો એપી છે. ત્રણ દ્વિસમાં તો માણસને મૃત્યુને આધીન કરી હે છે. આ રોગને ફેલાતો અસ્કાવવા માટે સ્વામીજીએ દઢ નિર્ધિર કર્યો. ગરીબ જનતાને નાણાકીય સહાય કરવા માટે જરૂર પડે તો મઠની જમીન વેચવા માટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા. પરંતુ એવી જરૂર ન હતી. ફરિદ પૂરતા પ્રમાણમાં એકદુંથઈ ગયું અને પ્રેરણ પણ.. આ સમયે તો અત્યાંત ઝડપથી કાણ્યમાં આવી ગયો.

પરંતુ આ અનારો નિવેહિતાને સ્વામીજીના વ્યક્તિત્વના અપ્રગટ પાસાનું દર્શાવ્યું. આ ભાદાન વિરક્ત સંન્યાસીના અંતરમાં તે હેશબજિત, માનવતા અને સેવાની સરિતાએ સહાય વહે છે એ તેમને જાણવા મળ્યું. ભાવિમાં પોતાને આ હિંદુભાઈ શી રીતે કામ કરવું એવી તાલીમ પણ ગ્રત્યકું ઉદ્ઘારણથી મળી ગઈ.

* * *

ઉત્તરભારતની યાત્રા

નિવેદિતા તો હવે કાર્યનો પ્રારંભ કરવા તત્પર હતાં. એમણે જેસેક્ષાઈન સાથે પેતાની ભાગી કન્યાશાળાની ચર્ચા-વિચારણા પણ કરી હતી. કુમારી મુલ્લર એમને આ કાર્યમાં સાથ આપવાનાં હતાં. અઃમ, તેઓની તો પૂરી તૈયારી હતી. પરંતુ સ્વામીજીની અંગ્રેજ વગર કોઈ કાર્ય શરૂ કેમ કરાય? ભારતમાં આવતા પહેલાં એમને પ્રતીજ્ઞા કરવી પડી હતી, એ જ રીતે અહીં કાર્યના પ્રારંભ માટે પણ પ્રતીજ્ઞા કરવી પડી નિવેદિતાએ સ્વામીજીની વાણીમાં તો ભારતના આત્માનું દર્શન કર્યું હતું પરંતુ ભારતના આત્માનું સ્વામીજીની દર્શિયી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું હજુ બાકી હતું. પ્રત્યક્ષ દર્શન વગર અનુરાગ સંભવે જ નહિ. જે ભારતવર્ષનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય, તેના જીવંત આત્માની અનુભૂતિ થાય; તો જ ભારત પ્રત્યે સાચો અનુરાગ સંભવે અને એ સાચા અનુરાગમાંથી સંભવેસે ઘનિષ્ઠ સંબંધ જીવનના અંત સુધી ટકી રહે. આ હેતુથી સ્વામીજીની છાચા નિવેદિતાને ભારતદર્શન કરાવવાની હતી. તેમણે તેમના થોડા ગુરુભાઈઓ, શિષ્યો અને આ વિદેશી મહિલાઓ સાથે ઉત્તરભારતની યાત્રા કરવાની યોજના વડી કાઢી.

સ્વામીજ સાથે પ્રવાસયાત્રા કરવી એ આ વિદેશી સ્થીરોનું મહદુદ્દ ભાગ્ય હતું. તેમનો સંગાથ એટલે જ જીવતો ધર્તિહાસ. માગ્માં આવતાં શહેરો, મંહિરો, નદીઓ, પર્વતો, તળાવો, શિલાલેખો, ભૂતકાળનાં બંધનો તોડી એમની વાણીમાં જીવંત અની જતાં. માત્ર ધર્તિહાસ જ નહિ પણ હિંદુધર્મ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ભૂગોળ, અગોળ, ભાષા, હિંદુ સંસ્કારો—વિશ્વધર્મ અને વિશ્વએકતા—આ બધું જ એમની વાણીમાં વ્યક્ત થતું. અને સધગો શિષ્ય-સમુદ્દર્ય મુગ્ધ અની આતુર ભાવે એમને સાંભળ્યા જ કરતો. સ્વામીજ તો રસની સાથે સાનની પણ લહાણી કરતા, ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવંત કરતા, એની ભયતાનાં ગુણગાન ગાતા. આ પદ્ધિમવાસીઓને ભારતનું જીવંત દર્શન કરાવતા.

નિવેદિતા માટે તો આ યાત્રા અવિસમરણીય બની ગઈ. પટણા, પાટલીપુત્ર, શુક્લનું જન્મસ્થાન તેરાઈ, લખનૌ, અનારસ, આ બધાં ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાતે એમને ભારતવર્ષની અનોખી સમજ આપી. આ અવિસમરણીય હિવસો વિશે નિવેદિતા લઇ છે :

“આ વર્ષના એ હિવસો સુંદર હતા. એ હિવસો દરમિયાન, જે કર્તૃ ભાવનામાં રમતી હતી તે પ્રત્યક્ષ થઈ; પહેલાં બેલુડની નહીંતીરની એ ઝૂંપડીમાં, પછી હિમાલયમાં નૈનિતાલ અને અલમેહામાં. અને ત્યાર પછી કાશ્મીરમાં અહીંતહીં વિચરતાં, સર્વન જે ઘડીઓ પ્રામ થઈ તે ભુલાશે નહિં; જે શબ્દો સાંભળવા મજબૂતે હંમેશા માટે અમારા જીવનમાં પ્રતિધ્વનિત થયા કરશે. એ દરમિયાન એક વાર તો અમને એ ‘પરમ ધન્ય દુષા’ની ઝાંખી પણ થવા પામી હતી.”

આ પ્રવાસનું રસમય વર્ષન અમણે પોતાના ઉત્તરભારતની યાત્રાના પુસ્તકમાં કથું છે. આ પ્રવાસમાં અમણે ભારતીય ગુરુની શિક્ષાપદ્ધતિનો અનુભવ કર્યો. “કહેવા કરતાં ગુરુનું જીવન જોઈ લો અને એ જીવન જ ઉપરેશ છે.” અલગ ઉપરેશની આવસ્થાકરતા જ કાંઈ રહે? આ હક્કિકિત સમય પ્રવાસ દરમિયાન પ્રગટ થતી જ રહી. નિવેહિતાને અત્યંત ગૌરવ થયું કે ભારતના ગુરુઓ કેવા મહાન હોય છે! આ વિષે તેઓ લખે છે :

“જે મહોદશામાં નવા ધર્મનું નિર્માણ થાય છે, તેની અને જે વિલૂતિએ એવા ધર્મને પ્રેરણાનું સિંચન કરે તેઓની અમને કંઈક ઝાંખી થઈ છે; કારણ કે અમે એક એવી વિલૂપ્તિનાં અંતેવાસી બની રહ્યા છીએ, જેણે તમામ મનુષ્યોને પોતાના તરફ એંચી લીધા; એમણે સૌની વાત સાંભળી. સૌની સાથે તાદ્દત્ય અનુભવ્યું અને ડેઝનો અનાદર ન કર્યો. અમે એવી નમ્રતા નિહાળી છે કે જેની ધાર્જામાં ડેઝ પણ પ્રકારતી સંકુભિતતા ટકી શક્તી નહીં; એવી ત્યાગવૃત્તિ જોઈ છે કે જે જુલન પ્રલેની ઘણાથી અને એનો બોગ બનેલા પ્રલેની અનુકૂલાથી જીવન સમપર્ય કરતાં અચ્યકાય નહીં; અને એવો ગ્રેમ અનુભવ્યો છે કે જે પોતાની સમજ આવી રહેલોં વેદના અને મનુષ્યનું સ્વાગત કરતાં પણ કરે નહીં.”

આવી પરમ વિલૂપ્તિનાં અંતેવાસી બન્યાં. પ્રથેક પણ તેઓ મહાન ત્યાગ, સર્વ સંકુભિતતાએને એંગાળી દેનાર નમ્રતા અને સર્વ પર વિવસતો નિર્મણ ગ્રેમ અનુભવતાં રહ્યાં. સ્વામીજીની દર્શિના માધ્યમ દ્વારા ભારતના આત્મા સાથે એકચંની અનુભૂતિ મેળની. નિર્દેશિતા પોતાની જતને હૃત્યેહૃત્ય માનવા લાગ્યાં.

આ વિષે તેઓ આગળ કહે છે :

“આની વદીઓનો જેમને અનુભવ થયો છે તેઓનું જવન વધારે
સમૃદ્ધ, વધારે મધુર બની ગયું છે.”

* * *

અલ્ભોડામાં

જવનમાં સમૃદ્ધિની સુપગો કાયમ રહેતી નથી. જવનમાં માધુર્યનો આસ્ત્રાદ
અવિરત ચાલુ રહેતો નથી. આનંદ અને વિશાદ, માધુર્ય અને કદુતા, મિલન
અને વિરહના દ્રંદોવાળું માનવજીવન અનેક અનુભૂતિઓમાંથી પસાર થતું
થતું પ્રભુ પ્રત્યેની યાત્રામાં આગળ વધતું રહે છે. નિવેદિતાની ઉત્તરભારતની
યાત્રા અલ્ભોડામાં પ્રારંભમાં હુદાખ બની રહી. અલ્ભોડામાં તો સેવિયર
દંપતી રહેતાં હતાં. સ્વામીજી અને સહુ શિષ્યો એમનાં અતિથિ હતાં.
પ્રત્યેક પ્રભાતે જેવી રીતે સ્વામીજી ઐલુડ મહની ઝુંપડીમાં જતા એ રીતે અહીં
પણ આ શિષ્યાઓના નિવાસસ્થાને જતા. અનેક પ્રકારના વાર્તાલાપો થતા.
આ વાર્તાલાપોમાં નિવેદિતા સ્વામીજીની બધી જ વાતોનો સ્વીકાર કરી
શકતાં નહિ.

એમને અંગ્રેજ જાતની મહાનતા અને એ જાતિએ ભારત પર કરૈલા
ઉપકારિનું ગૌરવ હતું. આથી સ્વામીજી જચારે અંગ્રેજે પર પ્રફાર કરતા ત્યારે
તેઓ આ હકીકિત સ્વીકારી શકતાં નહિ.

દીક્ષા આપ્યા પછી એક સમયે સ્વામીજીએ એમને પૂછ્યું હતું કે નિવેદિતા
હું કયા દેશની છો? ત્યારે તેમણે જેવાખ આપ્યો તેનાથી સ્વામીજીને અત્યંત
આશ્ર્ય થયું હતું. તેઓએ કહ્યું હતું કે તે ઇંગ્લેન્ડ રાષ્ટ્રનાં છે. અને તેમણે
પોતાની વિશાળારી ઇંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રાધ્વજ પ્રત્યે બ્રક્ટ કરી. આ વાત એમણે
એવા ભાવથી કહી કે સ્વામીજીએ તે સમયે જાણ્યું કે ભારત પ્રત્યેની એમની
નિષ્ઠા હજુ શીછરી છે. પરંતુ તે સમયે તો સ્વામીજી કશું જ બોધ્યા નહિ.
એમનામાં ભારત પ્રત્યેની સાચી નિષ્ઠા જગૃત થાય એ માટેના પ્રયત્નો સતત
કરતા જ રહ્યા પરંતુ એ પ્રયત્નોમાં તો નિવેદિતાના સમગ્ર અસ્તિત્વના ચૂરૈચૂરા
થઈ જતા હતા.

હેતો પ્રત્યેક પ્રભાત સંધર્ષ લઈને જાગતું. પ્રત્યેક પ્રભાતે સ્વામીજી વાતીલાપો કરતા અને તેમાં સ્વામીએ કહેલાં વચ્ચેનોનો નિવેહિતા રૂપાધણે વિરોધ કરતાં. પોતાને જે સાચું ન લાગે તે કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય? એક બાજુ મહાન શુકુની વાણી હતી અને આ વાણી પાછળ શુકુહેવના આત્માની પ્રચંડ શક્તિ હતી તો બીજુ બાજુ નિવેહિતાનું પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ હતું. જીનાંત સરકારોનું દદ કવચ હતું. બંનેનો સંધર્ષ થતો રહ્યો.

એક વખત વાતીલાપ દરમિયાન સ્વામીજીએ ચીનની પ્રજાની પ્રશંસા કરી અને નિવેહિતાએ તરત જ એનો વિરોધ કર્યો. શિષ્યોના મનમાં ચાલી રહેલી ક્રાઇ ધર્ષ પ્રકારની જેરસમજૂતી તો સ્વામીજી કચારેય ચલાવી ન લેતા. વિશ્વની અધી જ પ્રજાએમાં ક્રાઇ ને ક્રાઇ પ્રકારની વિશિષ્ટતા રહેલી જ છે. એ રીતે જોતાં ક્રાઇ જાતિ ઉચ્ચય કે નીચ ગણાવી શકાય જ નહિ, આ હકીકત નિવેહિતા સ્વીકારી શકતાં નથી, એ જોઈ સ્વામીજી અત્યંત ઉચ્ચ બની ગયા અને તેમણે નિવેહિતાને કહ્યું :

“ખરેખર તમારા જેવી દેશભક્તિ તો પાપ છે. હું ઇકત એટલું જ છું છું હું કે તમારે એ જોખું જોઈએ કે મોટા ભાગના લોકોનાં કાર્ય સ્વાર્થની અભિવ્યક્તિ કરતાં હોય છે. અને તમારે એ વિચારને સતત વિરોધ કરવો જોઈએ કે ક્રાઇ એક જાતિ જ ઇકત દેવદૂતોથી ભરેલી જ છે. આ પ્રકારનું નિશ્ચિત થયેલું અજ્ઞાન હુણ્ટતા જ છે.”

સ્વામીજીના ઉચ્ચ પ્રહારોથી નિવેહિતા હુચન્દી જાહતાં. મનમાં સંધર્ષ ચાલુ જ રહેતો. વિચારોનું વર્ણણ થયા જ કરતું. નિવેહિતાના સાહિત્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ વિષેના આગવા વિચારો હતા. એ વિચારોનાં મૂળ ઘણાં બંડાં હતાં. આ વિચારો સહેલાઈથી. પાછો છોડે સેમ ન હતા. જ્યારે સ્વામીજી એમનામાં નવા જ વિચારો રાખો રહ્યા હતા, એ પહેલાં તેઓ ઉચ્ચ પ્રહારોથી. નિવેહિતાના સ્વતંત્ર વિચારોના સુરક્ષિત ડિલ્વાને ધારાશાયી કરી રહ્યા હતા. આથી નિવેહિતાની આનંદ અને શાંતિની સુખદ પોણી અદ્વિત્ય થઈ ગઈ. આ વિષે તેઓ લખે છે :

“અદ્મેદાના આ સવારના વાતીલાપોમાં એક વિચિત્ર તત્ત્વ, હું ખદ્ય પરંતુ યાદગાર ઉમેરાયું. એક બાજુ કડોરતા અને વિશ્વાસ અને બીજુ બાજુ ચીડ અને અવજાએ હેખા દીધી.”

લંડન અને એલ્યુડ મહિમાં તો સ્વામીજી ડેવા વત્તસથ અને પ્રેમાળ હતા ! જ્યારે અહીં તો તેઓ નિરપેક્ષ, ઉદ્ઘાસીન અને કઠોર બની ગયા હતા. સ્વામીજીની સેવા માટે તો તેઓ પ્રેમ અને ભક્તિ સિવાય સર્વસ્વ છોડીને ભારતમાં આવ્યાં હતાં. અને હવે તો સ્વામીજીનું આ કઠોર અને ઝંકુણ સ્વરૂપ તો તેમની કલ્પનામાં પણ આવી શકે તેમ ન હતું. એમ તો લંડનમાં પણ તેમણે સ્વામીજીનાં વચ્ચો કચાં સહેલાઈથી સ્વીકાર્યાં હતાં ? હતાં સ્વામીજી એમને અત્યંત પ્રેમથી, ધીરજથી મધુતાથી સમજનવતા. એમની દલીલોને સ્વામીજી શાંતિથી સાંભળતા. એમના આવા સ્પષ્ટ અને જિજાસુ સ્વભાવને તેઓ પ્રોત્સાહન આપતા અને તેમના વિચારોને થોડ્ય દિશામાં વળી આપતા. પણ હવે તો સ્વામીજી તહીન બદલાઈ ગયા છે. વાક્યે વાક્યે તેમના ઉપર પ્રહાર થાય છે. આવી ઉત્તી અને ઉપેક્ષા, ઉદ્ઘાસીનતા અને કઠોરતા નિવેદિતા સહન કરી શકચાં નહિ. એમનું સંશ્યવાદી મન સ્વામીજીના વિચારોનો કચારૈય સહેલાઈથી સ્વીકાર કરવા હે તેમ ન હતું. એમના પોતાના ત્રિય વિચારો હતા. સ્વામીજીના આ બધા પર સતત હુમચા થતા જ રહ્યા, જે હુમચા અને ઇપકા માટે તો તેઓ કદી પણ તૈયાર ન હતાં.

એમને થયું કે આ તો કેવી કપરી કસોટી છે. આમાં ટકી શકાશે કે કેમ ? શું કરવું તે સમજનું નથી અને જે અનુભવાય છે તે સહી શકતું નથી. કોને કહેવું ? કચાં જઈં ? આ આંતરચ્યથા શી રીતે નિરૂળ થશે ? આ સંધર્ષનો અંત શું કચારૈય નહિ આવે ? શું એમના આત્માની શાંતિ ઇરી એમને પ્રાપ્ત નહિ થાય ? કેવી રીતે થશે ? આત્માની શાંતિ આપનાર, સત્ય પ્રત્યે લઈ જનાર ગુરુ હવે કચાં એમના આત્માની સમીપ રહ્યા છે ? એમની સાથેના સંબંધોમાં હવે માધ્યુર્ય કચાં રહ્યું છે ? હવે કોણ એમને આ દ્શામંથી બહાર કાઢશો ? આવી અનેક મૂંજવગ્ને એમને વીંટળાઈ વળી હતી. સંધર્ષનો અંત જ નહોંતો, ધર્ષણ વધતું જ રહ્યું. એમનો પોતાનો આત્મવિશ્વાસ પણ ડગવા લાગ્યો.

આ પરિસ્થિતિમાં એમના હાથમાં લગવદ્ગીતા મૂકવામાં આવી. અને તે મુક્ખનાર હતા સ્વામીજીના શિષ્ય સ્વરૂપાનંદ. એમણે નિવેદિતાને ગીતાનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. તેમને ધ્યાન ધરતાં શીખ્ય. જ્યારે સ્વામીજીના ઉચ્ચ પ્રહારાથી નિવેદિતા અંત હુઃખી થઈ જતાં તાં સ્વરૂપાનંદ એમને આશ્વાસન આપતા અને સ્વામીજીના એવા પ્રકારતા વર્તન પાછળ રહેલી નવી જ દશ્ચિ

એમને સમજાવતા, છતાં આ સમયગાળામાં નિવેદિતાના અંતરમાં શાંતિનો રથથી વસવાટ ન હતો. જીવનમાં ઉલ્લાસ ન હતો. આમ ને આમ અભેડામાં હિવસે પસાર થયે જતા હતા. શ્રીમતી ખુલ નિવેદિતાની આ અશાંત મન:સ્થિતિ જાણતાં હતાં. એના હૃદયની વ્યથાથી તેઓ પરિચિત હતાં. આ સ્થિતિમાંથી તેને ઉગારવા માટે તેઓ આતુર હતાં.

એક વખત તેમણે સ્વામીજીને નિવેદિતાની અશાંત સ્થિતિની વાત કરી. સ્વામીજીએ એમની વાત અત્યંત શાંતિથી સૌભળી અને કશું જ બોલ્યા વગર ચાલ્યા ગયા. તે હિવસે સાંજે આ વિદેશી શિષ્યાએ વરંડામાં એડી હતી, ત્યાં સ્વામીજી આવ્યા. અને શ્રીમતી ખુલ તરફ જોઈ બોલ્યા:

“તમે સાચાં હતાં. આમાં પરિવર્તન આવવું જ જોઈએ. હું જ ગલમાં એકદે જાડે છું, જયારે જ ગલમાંથી પાછો આવીશ ત્યારે શાંતિ લાવીશ.”

આ શખ્દો સાથે તેમણે ચંદ્ર બતાવી કહ્યું “જુઓ, મુસલમાનો આ બીજના ચંદ્રને ખૂબ માને છે. આપણે પણ આ બીજના ચંદ્ર સાથે નવા જીવનનો પ્રારંભ કરીએ.” આ શખ્દો સાથે એમણે નિવેદિતાને નાશિવીદ આપ્યા. એમના ભસ્તક પર હાથ મુક્કો અને નિવેદિતા એમના ઘુંટણમાં નામી પહુંચાં. બસ, ગુરુના અંતરના આશિવીદ મહુયા અને પરમશાંતિની તૃપ્તિનો અનુભવ થયો. એમને શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના શખ્દો યાહ આવ્યા કે તેમનો નરેન એક સમયે સ્પર્શમાત્રથી અન્યમાં જાનતું અવચ્ચતરણ કરી શકશે. અને થથું પણ તેમજ. એક જ સ્પર્શ અને તમામ સંવર્ધોનો અંત આવી ગયો. પછી અભેડાની તે રાત્રિમાં નિવેદિતા ધ્યાનમને થયાં. અંતરની નીરવતામાં એમને શાંખેત સત્ય ‘સમીજયુ’, જે એમની અહંક્રિત ખુદ્ધિથી તેઓ કચારેં સમજી શક્યાં ન હોતાં.

સ્વામીજી તો સાચા ગુરુ હતા. એમની શિષ્યાની અહંક્રિત ખુદ્ધિનું બંડ તેઓ ડેવી રીતે ચલાવી લે? તહુપરાંત સાચા ગુરુ તો પોતાના શિષ્યનો ગ્રભુ સાથેનો સ્વાધો સંબંધ જોડી આપે છે અને તે માટે જરૂર પડે તો પોતે ભણ માર્ગમાંથી ભસી જાય છે, જેથી ગુરુ પ્રેરનો પ્રેમ અને ભજા પરમાત્મા ગ્રત્યે વળે, આ વિષે નિવેદિતા જણાને છે:

“પહેલી વાર મને સમજયું કે મહાત ગુરુએ આપણુંમાં રહેલા અંગત સંબંધોનો નાશ ઇકત તેની જગ્યાએ પરમાત્માની સ્થાપના કરવા માટે જ કરે છે. આના ઉપરથી પૂર્વના ગુરુ વિવાઠી પાસે શી અપેક્ષા રાખે છે તેની ચાવી મને ભળ્ણ.”

આ સત્ય સમજાઈ ગયું. અને એમનું જીવન આંધી પઢીના આકાશ જેવું સ્વરૂપ અને નિરભુ બની ગયું.

પઢી તો સ્વાસીશ ચાર દિવસ જંગદાના એકાંતમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યારે પાછા આવ્યા તારે અંદોડિક દીપિતથી એમનું મુખમંડળ પ્રકાશનું હતું. સાચે જ તેઓ તેમની સાથે અપૂર્વ શાંતિ લાવ્યા હતા. સહુને એ પરમ શાંતિની અનુભૂતિ થઈ. ગુરુ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાથી નિવેહિતાનું અસ્તિત્વ ભરાઈ આવ્યું. એમનું રોમેરોમ આનંદથી પુલકિત થઈ ગયું. નિરાશાનાં સર્વ વાહણો હતી ગયાં અને ગુરુની સાથે તરી યાત્રાના પ્રસ્થાન માટે તેઓ સંજ્ઞ થઈ ગયાં.

* * *

કાશ્મીરની યાત્રાએ

માતવની આંતરયાત્રા પરમાત્માના સત્ય, શિવ અને સુંહર તત્ત્વ પ્રત્યે અવિરત ગતિ કરતી જ રહે છે. બહારનાં તોઢાનો કે આંધીએ આ યાત્રાની ગતિને અન્નરોધી શકતાં નથી. અંનેડામાં નિવેહિતાએ સંધર્ય અનુભવ્યો અને સંધર્ય પઢીની આડુલાદક શાંતિનો પણ અનુભવ કર્યો. દુદના પુષ્યપ્રકોપ પઢી શિવના મંગલમય આશીર્વાદ પણ પામ્યાં. શાંતિની ગહન પળામાં, ધ્યાનની નીરવતામાં જીવનના સનાતન સત્યનાં દર્શન કર્યો અને હવે પઢી સૌંદર્યની યાત્રા આરંભી.

કાશ્મીર તો મૃથી ઉપરનું સ્વર્ગ છે. એમાંથી ગુરુદેવ, ધીરામાતા અને ‘જો’ અહેન સાથેની આ યાત્રા તો નિવેહિત માટે સંજિની સૌંદર્યયાત્રા સાથે આત્માની પણ સૌંદર્યયાત્રા બની ગઈ. અંનેડાનાં પહાડી પ્રદેશમાં જંગલાથી જવાણેલા રસ્તો, ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ સંનિધિનો અનુભવ કરતાં કરતાં

આ વિદેશી ભહિકાઓ આનંદવિલોર બની જતાં. સ્વામીજી એમને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં વેહની ઝડપાઓ સંભળવતા. તેઓ ખુલાંદ કંઠે સુરદાસનાં ભજનો ગાતા એટલું જ નહિ, પણ આ ભજનોનો સરળ અને કાંયમય અનુવાહ અંગ્રેજમાં કરી આ શિષ્યાઓને ભજનના ભાવનો પણ અનુભવ કરાવતા. આમ સ્વામીજી તેઓના આત્માને જ્ઞાન, રસ અને આનંદનું ત્રિવિધ ભોજન કરાવતા. કાશ્મીરી લેાકુકથાઓ, ગંગાપતરણી કુથા, બૌદ્ધધર્મ, ડિનિષ્ટ, અશોક, સિકંદર વગેરેની અનેક રસપ્રદ વાતો સ્વામીજીના મુખ્યથી સાંભળવી એ નિવેહિતા માટે અનેરો લહાવો હતો. વાતાવાપના રસમાં તેઓને સહૃદૈ સમયનું કે ભોજનનું પણ ભાન ન રહેતું. કાશ્મીરમાં તેમણે આજુઆજુના પ્રદેશોનું નયનરમ્ય સૌંદર્ય જોયું. જે જે સ્થળોએ તેઓ જતાં તે તે સ્થળો પાછળની ભાવનાનું રહણ્ય સ્વામીજી તેમને સમજાવ્યા વગર રહી શકતા જ નહિ.

તખ્તે સુલેમાનની ટેકરી ઉપર મંહિર જોયું ત્યારે સ્વામીજીએ શિષ્યાઓને કહ્યું કે હિંદુઓ મંહિર બાંધવા માટે હંમેશા કોઈ ભવ્ય અને સુષ્ણિસૌંદર્યથી ભરેલું સૂચળ પદ્ધંહ કરે છે.

શ્રીનગરમાં તેઓ હોડીધરમાં રહ્યાં. ડાલ અને વુલર સરોવરનું સૌંદર્ય જોયું. કાશ્મીરમાં ચોથી જુલાઈનો દિવસ તો સર્વને માટે યાદગીરીદ્દ્દ બની ગયો. સ્વામીજીએ નિવેહિતા સાથે ધીરમાતા અને જોસેકાઈનને આશ્ર્યકારક બેટ આપવાની યોજના ઘરી. ચોથી જુલાઈ તો અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્ય-દિવસ. આ દિવસે આશ્ર્યકારક બેટ મેળગની આ બંને અમેરિકન સનનારીઓનું છહ્ય કેવા આનંદથી ભરાઈ જશે એ વિચારીને જ નિવેહિતાના આનંદનો પાર ન હુંતો. નિવેહિતાએ હોડીધર શણગાયું. ઉત્સવની યોજના કરી. સ્વામીજીએ ‘ચોથી જુલાઈ’ નામનું પ્રસંગને અનુરૂપ કાંય લખ્યું. ચોથી જુલાઈનો દિવસ આનંદપૂર્ણ બની રહ્યો. હોડીધર ઉપર અમેરિકન રાષ્ટ્રધ્વજ ઇરકાવ્યો. સ્વતંત્રતાના આ શુલ દિવસને સ્વામીજીએ બિરદાવ્યો. કાંય વાંચ્યું. આશ્ર્યકારક બેટા આપી. સ્વામીજીનો આ અપાર પ્રેમ અને માનવદ્વાગણીઓને ચોળાખવાની એમની શક્તિ જોઈ આ વિદેશી શિષ્યાઓ હૃતકૃત્ય બની ગઈ.

શ્રીનગરથી સમગ્ર મંડળી ઈસ્ટસ્વામાયાદ જવા રવાના થઈ. રસ્તામાં આવતું ખુલ્હનું અતિપ્રાચીન મંહિર જોયું. ખીલાં પ્રાચીન મંહિરો પણ જોયાં અને સ્વામીજીએ આ પ્રાચીન મંહિરો દ્વારા ભારતીય સ્થાપત્યકલાનો તેમને પરિચય

કરાયો. આમ ભારતીય જીવન, સાહિત્ય અને કલાનું જ્ઞાન મેળવતી આ યાત્રા-
મંડળી રાત્રે કેમ્પમાં સુકામ કરતી. ત્યાં પણ સ્વામીજી સહુને જ્ઞાનની લહાણી
કરતા.

વેરીનાગના જંગલના કેમ્પમાં સ્વામીજીએ નિવેદિતાને બોલવા કષ્ટું કે
“તારી નિશાળ અંગેની યોજના શી છે? સ્વામીજીએ સામે ચાલીને નિવેદિતાને
એમની કન્યાશાળા વિષેની યોજના પૂર્ખી એટલે એમને સાનાંદાથ્રથયું, કારણ
કે અત્યાર સુધી સ્વામીજીએ એમને કચારેય આ બાબતની વાત કરી ન હતી.
કાંઈમિરયાત્રાની પૂર્ણાંહિત સમયે જ એમણે નિવેદિતા સમક્ષ આ વાતનું
ઉચ્ચારણ કર્યું. એ વિષે નિવેદિતા જણાવે છે :

“ખધાં એવું માનતાં હતાં કે કલકત્તામાં વહેલામાં વહેલી તકે મારે
કન્યાશાળા બોલવાની હતી. પણ સ્વામીજીની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હતી
કે કોઈ કામની શરદ્યાત ઝડપથી ન કરવી, મને માનસિક તૈયારી,
પ્રવાસ અને આરામ કરવા માટે પૂરતો સમય આપવામાં આવ્યો.

આ રીતે જ્યારે નિવેદિતાની માનસિક તૈયારી પૂરી થઈ, પ્રવાસ દારા
‘ભારતદર્શન થયું’ ત્યાર પછી જ સ્વામીજીએ એમને કષ્ટું :

“શું તું તારી કન્યાશાળાને ભૂલી ગઈ છો? એના વિષે તો કચારેય
ઉલ્લેખ કરતી નથી.”

અને નિવેદિતાએ કન્યાશાળા વિષે એમના મનમાં ને કંઈ યોજના હતી
તે સંઘળું સ્વામીજીનાં ચરણોમાં મૂકી દીધું. સ્વામીજીએ નિવેદિતાની યોજના
શાંતિથી સાંભળી. નિવેદિતાએ અત્યંત નાના પાયા પર શરદ્યાત કરવાની ધર્યા
બતાવી, જુદ્ધ જુદ્ધ ધાર્મિક સંપ્રદાયો પર ભાર મૂકવાની વાત કરી. સ્વામીજીએ
એમની યોજના સ્વીકારી એટલું જ નહિ પણ એમાં પૂરો સહયોગ આપ્યો
અને કષ્ટું :

“તું ધર્યે છો કે હું આ યોજનાની આલોચના કરું. પણ એ
નહિ કરી શકું કારણ કે મારી જેમતને પણ આ બાબતમાં પ્રેરણા
મળી છે.”

સ્વામીજીનો સહકાર મળ્યો. મહા મળા, વેરીનાગના જંગલમાં કન્યાશાળાનું
સુદ્ધમસ્વરૂપ પ્રગટી ગયું. તે માટે નિવેદિતાને ગુરુહેવના મંગલભય આશીર્વાદ

અને યોજનાની સ્વીકૃતિ પણ મળી ગઈ. આ રીતે નિવેહિતાની યાત્રા ઇણી. આ યાત્રાએ જ્ઞાન આપ્યું. સાચો ધર્મ સમજાયો. સાચી શિષ્યા બનાવ્યાં. ગુરુનાં સાચા સ્વરૂપમાં હર્ષન થયાં. કાર્યની યોજના મળી. આમ ઉત્તરભારતની યાત્રા સર્વ રીતે ઇણી. પણ હજુ તો સ્વામીજી નિવેહિતાને એક મહાન યાત્રાએ લઈ જવાના હતા. એ મહાન યાત્રા હતી ભગવાન અમરનાથની. જ્યારે સ્વામીજીએ એજની વિદેશી શિષ્યાઓમાંથી માત્ર નિવેહિતાને જ સાથે. આવવા નિમંત્રણ આપ્યું અને તેમાં ધીરમાતા અને જેમેઝાહુને પણ સંમતિ આપી ત્યારે તો નિવેહિતાનું રામેરોઅ આનંદથી નાચી રહ્યું.

* * *

અમરનાથની યાત્રા

અમરનાથ એ તો સાક્ષાત શિવનું પુષ્ટયપવિત્ર નિવાસસ્થાન. અહીં ગુરુમાં ભગવાન શિવનું માંગલ્યનય, કલ્યાણકારી, દિમભય ધ્વલ સ્વરૂપ બિરાજે છે. પ્રતેક હિન્દુના જીવનની ભગવાન અમરનાથની યાત્રા કરી મોક્ષપ્રાપ્તિની પ્રચ૟ા હોય છે. આ યાત્રાનું મહાપુરુષ રહેલું છે. ભગવાન શિવના આ ઉજાજવલ સ્વરૂપનાં હર્ષન પામનાર ધન્ય બની જાય છે. શિવના માંગલ્યનય આશીર્વાદથી એની પછીની જીવનયાત્રા સુખ, સામન્ય અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર બની રહે છે. પરંતુ શિવના આશીર્વાદ પામવા સરળ નથો. એમ સર્વને ભગવાન શિવના ધ્વલ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. એ માટે તો તપશ્ચર્યા જોઈએ. ભક્તિ-ભાવના જોઈએ. અતું અદ્દા જોઈએ. મુદ્દુકેવીઓનો સામનો કરવાની તાકાત જોઈએ. આવો અડગ અને નિષ્ઠાવાન યાત્રી જ અમરનાથની જિંયાઈ સુધી પહોંચી શકે છે. આટલી અપાર યાતનાઓ વેણીને આવેલાં અદ્દાળું ભક્તો માટે જોગાનાથ શિવની દૃપા અને કરુણાની અવિરત વૃણિ વરસવા લાગે છે.

આવી દુઃકર છતાં પુષ્ટયવતી અને ઇલાપિની અમરનાથની યાત્રાનું નિમંત્રણ જ નિવેહિતા માટે મહોત્સવ હતું. હજારો યાત્રાળું. અમરનાથ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી પણ નિવેહિતાને સાથે લઈને આ યાત્રાળુંઓના સંઘમાં જોડાઈ ગયા.

જુદા જુદા સંપ્રદાયના સાધુઓનો સંઘ હતો. સામાન્ય યાત્રાળુંઓ પણ સાથે હતો. જુદા જુદા સંઘના વિવિધરંગી તંબુઓ, તંબુઓ વર્ચ્યે ભાબી થતી અનંતરો, રસોઈ માટે સળગતા ચૂક્લાઓ, રાતે જલતી સાધુઓની ધૂશીઓ, વિલૂતિથી ખરડાંયેલા સાધુઓ, રાત પડતાં સળગતી મશાલો, ગાળ ડાઢતાં સ્તવનો, ભજનો અને સ્તુતિઓ, પર્વતામાંથી પડતા આ સ્તવનોના પડવાઓ... નિવેહિતા માટે આ અધું જ નવીન, આશ્રમકારક અને આષ્ટ્રાદક હતું. અત્યાર સુધીની યાત્રાના સહપ્રવાસીઓ તો પરિયત સ્વજનો હતાં અને સ્વામીજીના શિષ્યો હતા. જ્યારે અહીં તો સમય ભારત હતું! જીવંત ભારત!

સ્વામીજીની સાથે એક વિદેશી અને તેથી સ્વીને નોઈને પ્રારંભમાં ઘણા સાધુઓએ વિરોધ કર્યો. પરંતુ સ્વામીજીના જ્ઞાન-પ્રતિભા અને પરગજુ સ્વભાવે એ વિરોધને કંચાંય અદરશ્ય કરી હોયો. પ્રારંભમાં પહેલી સુસ્કેલી પછીથી સમગ્ર યાત્રા હરમિયાન કંચાંય ન પડી. જીલડું, સ્વામીજીના તંબુઓને તો ગૌરવભર્યું સ્થાન મળવા લાગ્યું. સ્વામીજીની જ્ઞાનધારા જીલવા અનેક સાધુઓ ઉત્સુક રહેતા અને તેઓ બધા નિવેહિતાનું પણ બહુમાન કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજી તો યાત્રાના બધા જ નિયમોનું પાલન કરતા. તેઓ એક જ વખત ભોજન લેતા. બ્રતો કરતા, જપ કરતા, કલાકો સુધી ધ્યાનમાં રહેતા, તીર્થીમાં સ્નાન કરતા, એકાદશીનો ઉપવાસ કરતા. નિવેહિતા સ્વામીજીની આ કંડોર તપશ્ચર્યાભરી યાત્રાનાં સાક્ષી હતાં. યાત્રા એટલે માત્ર પ્રવાસ જ નહિ. યાત્રા એટલે આનંદવિનોહ માટેની સહેલગાહ જ નહિ. યાત્રા એટલે સ્થળોની મુલાકાત જ નહિ. પણ યાત્રા એટલે પ્રભુના નિવાસસ્થાનમાં પ્રવેશ. એ માટે તો જતને તૈયાર કરવી પડે. તપ, ત્યાગ અને ધ્યાનથી જ પ્રભુની સમીપ જઈ શકાય. આ વસ્તુ સ્વામીજીએ ક્રાઈ પણ જતનો ઉપહેશ આપ્યા વગર પ્રત્યક્ષ દાટાંતથી નિવેહિતાને સમજની હોધી. યાત્રા શું છે, અને તેનું શું મહત્વ છે, તે જ્ઞાન અમરનાથના પંથે જતાં નિવેહિતાએ પ્રાપ્ત કરું.

એક પછી એક તીર્થસ્થળો વડાવતો સંધ આખરે પંચતરણી પહોંચ્યો. ત્યાં પાંચ જરણાં છે. કાતિલ ઠંડી હતી. આ જરણાંઓનું પાણું પણ હિમમય બની ગણું હતું. છતાં સ્વામીજીએ અદ્ધારૂર્વક આ પાંચ્યે જરણાંઓમાં વિધિ-વત્ત સ્નાન કર્યું અને ભગવાન અમરનાથના દર્શન માટે પોતાની જતને તૈયાર કરી. અને અમરનાથની ગુંડાનાં પ્રવેશ કર્યો. ગુંડામાં પ્રવેશતાં જ સ્વામીજીનો

દેહ ભજિતભાવથી અત્યંત ધૂજવા લાગ્યો. સંન્યાસીના નિવામ પ્રમાણે એમણે માત્ર કૌથીન પહેરી, શરીરે વિભૂતિ ચોળી શિવના એ હિમમય લિંગને પ્રથામ કર્યા. સેંકડો કંઈમાંથી નીકળતું શિવસ્તોત્ર ભગવાન શિવની સાક્ષાત હાજરીને પ્રગટાવતું હતું. સ્વામીજી તો એક બાંડ ધ્યાનમાં સરી પડ્યા. અને એ અનુભૂતિમાં શું થયું તે વિષે ત્યારે તો તેમણે મૌન જ સેવ્યું. પરંતુ પાછળથી તેમણે નિવેદિતાને એટલું જ કણ્ણું કે ભગવાન અમરનાથ એ સાક્ષાત શિવ છે. અને એમણે એમને ધૂજવામણું વરદાન આપ્યું છે. ત્યારે નિવેદિતાએ સ્વામીજીને કહ્યું “મને તો આવી ડોઈ અનુભૂતિ થઈ નથી. બસ મેં તો અદ્ધારૂર્વક હિમમય શિવનિંગનાં દર્શન જ કર્યાં છે. ત્યારે સ્વામીજીએ એમને જણાવ્યું :

“તને અત્યારે સમજાતું નથી પરંતુ તેં યાત્રા કરી છે અને એનું ઇણ જરૂર ભગરો. યાત્રાનું ઇણ ભગરો જ. આ વસ્તુ વધારે સારી રાતે તું પાછળથી સમજ શકોશ. પરિણામ આવરો જ.”

અને વર્ષો પછી નિવેદિતાએ જ્યારે સ્વામીજીની પ્રત્યક્ષ હાજરી પૃથ્વી પર નહોઠી ત્યારે લખ્યું :

“હું એ લભ્ય ઉનાળાના હિવસો યાદ કરું છું તો મને અત્યંત આશ્ર્ય થાય છે કે એટલી તીવ્ર ભાંચાઈએ હું શી રીતે પહોંચ્યે! આ સમય દરમિયાન અમે મહાન ધાર્મિક આહરોણા પ્રકાશમાં જીવતાં હતાં અને શ્વાસ લેતા હતાં, ઈશ્વર સામાન્ય માણસ કરતાં પણ અમારે માટે વધારે વાસ્તવિક હતો.”

આ યાત્રામાં એમણે લોકોના હૃદયમાં જીવતીન્જગતી અદ્ધા જોઈ. અદ્ધાનું બળ જોયું અને એ અદ્ધાનું ઇણ પણ જોયું. ભજિતભાવથી જીભરતા હૃદયે આવી કડોર ભાંચાઈએ આંખી જતા હૃદ્દો જોયા. ભગવાન હોરી રહ્યા છે, એનો અનુભવ કરી ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરતા અંધ ભજો જોયા અને એમણે અનુભવ્યું કે ભારતના પ્રત્યેક લોકો ઈશ્વરની વધારે નજીક છે. આ યાદગાર યાત્રા એ નિવેદિતાના જીવનની મહાયાત્રા બની ગઈ. એમના આત્માની બોધ્ય યાત્રા બની રહી. અને તેઓ આ શિવયાત્રાના અનુભવોની લહાણ કરવા પહેલગામમાં રાહ જોતી મંડળીને મળ્યાં.

ફરી અદ્ભુતમાં

અમરનાથના દર્શનથી પવિત્ર બનેલા સ્વામીજી અને શિષ્યાના આગમનને શ્રીમતી ખુલ અને જેસેક્ષાઈને વધાવ્યું. આ યાત્રાના અનેક રસપ્રદ અનુભવે તેમણે નિવેહિતા પાસેથી સાંભળ્યા, સ્વામીજી તો ફરી યાત્રાએ જવાના હતા. અમરનાથ લગવાનની યાત્રા ફલવતી બની તો મા ક્ષીરભવાનીની પણ તેમને યાત્રા કરવી હતી. આ યાત્રામાં તેઓ એકલા જ ગયા. ત્યાં એમણે માતા પાર્વતીને દૂધપાકનો છોમ ચઢાવ્યો સ્વામીજી યાત્રામાં હતા, ત્યારે આ વિદેશી શિષ્યાઓ અદ્ભુતમાં રહી સ્વામીજીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી.

અહીં હવે સહુને આરામનો સમય હતો. આનંદનો સમય હતો. પોતાની જાતનું નિરાકાશ કરવાનો સમય હતો. સ્વામીજીએ આપેલા આનંદને વાગોળાવાનો અને જ્ઞાનને પચાવવાનો સમય હતો. આથી મનન-વાંચન-ચિંતન ધ્યાન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરતી. ઉપરાંત તેઓ બધાં પોતાના રસના વિષયોના જ્ઞાનનો પણ વિસ્તાર કરતાં હતાં. ચિત્રકામ-સંગીત વગેરેની ઉપાસના ચાલુ જ હતી. નિવેહિતાને તો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અત્યંત શોખ હતો. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તો તેમણે લાંડનમાં જ કર્યો હતો, અહીં એ રસને પુષ્ટ મળી. ડિમાલયની જાતજાતની વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ એમણે એકત્ર કરી. અમરનાથની લાંચાઈએ થતી ધણી વનસ્પતિઓ, તેઓ યાત્રામાંથી લાંબ્યાં હતાં. આમ, તેમનો વનસ્પતિ-સંચાહ પણ સમૃદ્ધ બનતો જતો હતો. પોતપોતાની આંતરિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં અદ્ભુતમાં સમય કર્યાં પસાર થતો હતો. તેની કોઈને ય ખખર ન પડી.

સ્વામીજી ક્ષીરભવાનીની યાત્રાએથી પાછા આવ્યા. સ્વામીજી તદ્દન બદલાઈ ગયા હતા. તેમને માટે સમગ્ર જગત જગદાભાય બની ગયું હતું. ક્ષીરભવાનીમાં મા લવાનીએ એમને પોતાના સામથ્યનો અનુભવ કરાવ્યો. હવે તેઓ સતત માના ધ્યાનમાં જ રહેતા હતા.

આ દિવસોમાં એક પ્રેસંગ એવો બન્યો કે જેને પરિણામે નિવેહિતાની વિચારસુચિ ક્ષાણમાં જ પલગાઈ ગઈ. અત્યાર સુધી નિવેહિતાને અંગેજ પ્રણ પ્રત્યે અહોભાવ હતો. આ અહોભાવને હવે જગ્યાર ધક્કો પહોંચ્યો. કાશ્મીરના મહારાજાનું અહેનોના મઠની સ્થાપના કરવા માટે તૈયાર હતા, પરંતુ ત્યાંના અંગેજ રેસિન્ટે મંજૂરી ન આપી. ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યો પરંતુ તે

એકનો એ ન થયો. ત્યારે પહેલી વાર નિવેદિતાને સમજા; પર્શું કેમ આ રાતસાં અંગ્રેજ શાસન એટલે શું? રેસિડેન્ટની અવકૃપાને પરિણામે બહેનોના ઉદ્ઘારની યોજના પડી ભાંગી, જોરાઓની જોડુકમીથી ભારતની પ્રણાને કેટલું સહન કરતું પડે છે તેનો ખ્યાલ આય્યો. છતાંય નિવેદિતાના હૃદયમાં તો એ જ આશા હતી કે ભારત અને ધૂંદેંડ વંચે પ્રેમભયી સંબંધા સ્થપાય. આ વિષે એક પત્રમાં તેઓ લખે છે :

“ભારત અને ધૂંદેંડ એકખીનાને ચાહે તે મારા જીવનતું એક સ્વપ્ન છે.”

પરંતુ એમનું આ સ્વપ્ન પડી ભાંગ્યું. કાશ્મીરના મફલા બનાવે તેમના હૃદયને અંગ્રેજ શાસન પ્રત્યે આળું બનાવી દીધું. હવે તેમને સ્પષ્ટ સમજાયું કે તેમના ગુરુ અંગ્રેજ શાસનને વિજારવામાં સાચા હતા. હવે તો નિવેદિતાના મનમાં પણ અંગ્રેજે પ્રત્યે કંડવાશનાં બીજ રૂપાયાં.

સ્વામીજી કલકત્તા પાછા ઇર્યા, સ્વામી શારદાનંદ સાથે અંગ્રેજ શિષ્યાઓ લાહોર, દિલ્હી અને આગ્રાની મુલાકાતે ગયાં. હવે તો નિવેદિતાને પણ કલકત્તા પહેંચવાની ઉત્તાવળ હતી. નિશાળાની યોજના એમને બોલાવી રહી હતી. વધારે સમય પરિબ્રમણમાં વેડિવો પાલવે તેમ ન હતું. આથી તેઓ શ્રીમતી યુલ અને તેમની મંડળાને છોડી એકલાં જ કલકત્તા પહેંચી ગયાં.

* * *

શ્રીમાના નિવાસમાં

શ્રીમાનું મધુર સ્થિત, તેમનું અપાર વાતસભ્ય, કરુણા-નીતરતી દર્શિ અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાંથી ટપકતું ભાષ્યરૂપ આ બધું જ નિવેદિતાને શ્રીમાનની પ્રથમ મુલાકાતે જ સ્પર્શી ગયું હતું. શ્રીમા એમના માટે સર્વસ્વ બની ગયાં. ત્યારે જ તેમના હૃદયમાં તીવ્ર અભ્યાસ જાગી હતી કે. આ વાતસભ્યમથી માના-સાનિધ્યમાં શું એમનાથી ન રહી શકાય? શું એમની અતિ સમીપમાં રહી એમનૂં જીવનને નાણકથી જોઈ, ગ્રેરણ મેળવી એમાંથી પોતાનું જીવન-ઘડતર.

ન કરી શકાય ? કલકતા પાછાં ફરતાં હતાં ત્યાં ફરી આ અલોપસા પ્રજવલિત બની. એટલે તેઓ સ્ટેશનેથી સીધાં મફમાં ગયાં. સ્વામીજીને મળ્યાં અને એમની આગળ પોતાની તીવ્ર ધર્યા પ્રકટ કરી.

સ્વામીજીની ધર્યા તો એમને અક્ષગ નિવાસસ્થાનમાં રાખવાની હતી. સ્વામીજી જાણતા હતા કે તેમના શ્રીમ પઃસેના વસવાટથી ચુસ્ત હિંદુ સ્વી સમાજમાં કેવા કેવા પ્રત્યાધાતો પહોં. પરંતુ નિવેદિતા પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ હતાં. ગમે તે થાય, થોડા દિવસ માટે પણ રહેવું તો છે શ્રીમા સાથે જ. અને ડીલી મુત્રીની આ જુદ આગળ સ્વામીજ અને શ્રીમા હારી ગયાં અને તેમને મંજૂરી મળી ગઈ.

એ સમયે શ્રીમા સાથે કેટલીક સ્વીએ રહેતી હતી. તેમાંની કેટલીક શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના સમયથી સાધિકાએ હતી. જેમાં જોપાલની મા, યુલાભમા, જેગીનમા વગેરે હતાં. કેટલીક સ્વીએ શ્રીમાના પરિવારની હતી. શ્રીમા આ સર્વનાં અધ્યક્ષ હતાં. આ બધી સ્વીએ ચુસ્ત સનાતન હિંદુ ધર્મ પાળનારી હતી. વિદેશીના સ્પર્શમાનથી અસ્થૃત્ય બની જવાય અને સ્નાન કરવું પડે એ જનતની માન્યતા ધરાવનાર સ્વીએ. પણ હતી. એમાં નિવેદિતા એમાંના એક અની રહેવા આવ્યાં. નિવેદિતા હતાં તો સ્વામીજીના શિષ્યા પણ છતાંય પરદેશી હતાં. એમના અંત:પુરપ્રવેશથી પ્રારંભમાં તો ખળખળાટ મર્યાદ ગયો. એક વિદેશી સ્વી હિંદુ સ્વીએ સાથે કેવી રીતે રહી શકે ? આ વિષે નિવેદિતા લખે છે :

“કલકતામાં ૮૦ વર્ષની વયે જોપાલની માને એક જ ઘરમાં કુરૈધિયનની સાથે રહેવાનું થતાં બીજી કરતાં એને થોડી વધુ આધાત લાગ્યો.”

પરંતુ પછીથી તો આ જોપાલની મા જ ઉદારતા, સ્નેહ અને સૌન્દર્યનું મૂર્તિમંત સ્વરંપ બની ગયાં.

શ્રીમા સાથેના વસવાટ વિષે તેઓ પાછળથી લખે છે :

“હવે મને વિચાર કરતાં લાગે છે કે અજાનને કારણે જ મેં એટલે કુરાયદ કરેલો. મને ત્યારે ઉદ્ભવતા સામાનિક પ્રશ્નો વિષે જંયાલ

જ ન હતો. સહનસીએ સ્વામીનો પ્રભાવ ખૂબ શક્તિશાળી હતો.
અને તે સમાજે મારો સ્વીકાર કરો."

પરંતુ પ્રારંભમાં મુરકેલી કંઈ જાઓ ન હતી. બૌતિક અસુવિધાઓનો
તો પાર ન હતો. આ ઘરમાં નિવેહિતા માટે કંઈ અદગ જોડો ન હતો. એક
જ જોડામાં ચાડ-હસ ખીઓ રહેતી હતી. તેમાં બધાની સાથે જ તેઓ
રહેતાં. બધાની સાથે જ સુતાં. જમીન પર ચટાઈ પાથરીને નીચે જ સુઈ
જવાનું. નીચે જ બેસવાનું. બૌતિક સગવડતાનાં અહીં ડોઈ સાથનો ન હતાં.
હંનિક જીવન પણ તોપથ હતું. પ્રભાતે ડાઢવાનું. રૂનાન, સંધ્યા, પૂજા, ધ્યાન,
ધાર્મિક પુરસ્તકાનું પારાયણ કરવાનું. સંકે સાયંપૂજા પણ એ કલાક થતી.
કૃષ્ણાથી ધ્યાન કરવામાં આવતું. આ રીતે ડિંદુ જીવનપદ્ધતિની કડોર તાલીમ
એમણે સ્વેચ્છાએ લીધી.

આ ઇદ્દિયુસ્ત ખીઓ બુદ્ધિથી નહીં, હૃદયથી જીવતી હતી. અગવાનમય
બની જીવન જીવતી હતી. એમણે નિવેહિતાને ચોડા જ સમયમાં અપનાવી લીધાં.
ઇદ્દિયુસ્ત ખીઓએ નિવેહિતાના હૃદયનો નિર્મણ પ્રેમ જોયો. શ્રીમા પ્રલેની
ભક્તિ નેઈ. ગુરુઅદ્ધા નેઈ. સહાય સેવામાં તત્પર રહેવાની એમની ભાવના
નેઈ. આ ખીઓ સાથે એકાડાર થઈ તેમનાં સુખદુઃખને પોતાના કરી લેવાની
વૃત્તિ નેઈ અને એમને નરેનની આ પુત્રીનાં કચાંય વિદેશીપણું જણાયું જ
નહિં. કચાંય પરાયાપણું ન લાગ્યું. જણે તે ખરેખરે નરેનની જ પુત્રી હોય
અને ભારતમાં જ જન્મી હોય એવું લાગ્યું અને આ યુસ્ત સમાજે એમને
અંતરથી અપનાવી લીધાં. બસ પછી તો સર્વ ડિંદુ કંડુંભોનાં દાર નિવેહિતા
માટે ખુલ્લાં બની ગયાં. આ ખીઓને પણ હૃદય હતું, લાગણીઓ હતી,
પ્રેમ હતો. આ બધો જ વૈલબ તેઓ નિવેહિતાને પણ આપવા લાગી.

શ્રીમાનો રનેક તો અપાર હતો. એમની અમીદજિ નિવેહિતા પર સતત
રહેતી. શ્રીમાના સાંનિધ્યમાં રહેવા મળ્યું. ડિંદુ જીવનપદ્ધતિનું જ્ઞાન મળ્યું.
ડિંદુ ખીઓના સ્વભાવના માધુર્યનો આસ્વાદ મળ્યો. આ ખીઓનો જો દાખથી
પરિચય થયો. ડિંદુસંસ્કારો આત્મસાત કર્યો. ડિંદુરિવાને પચાંયા. શ્રીમાની
સેવામાં તેમણે પોતાની જનતને પ્રયોગ અને તેમના આશીર્વાહ મેળવી તેઓ
નખરિય ડિંદુ બની ગયાં. આ દિવસોની સ્મૃતિ વિષે તેઓ લખે છે:

“ કેવા શાંત અને મધુરતાપૂર્ણ હતા એ વિસો ! જ્યારે શ્રી માની પૂજન એમના જ ઓરડામાં કરવામાં આવતી ત્યારે અધી જ યુવાન ખીચો ખૂબ કામમાં રહેતી. ગોપાળની મા પણ ઇને અને શાક ભાજ તૈયાર કરવામાં રહેતી. દરેક જણ શ્રી મા તથા ગોપાલની માની ચરણરજ લેતું.”

આ પવિત્ર અને મધુર વિવસોની સ્મૃતિનું પાથેય લઈ તેઓ તેમના માટે લિધેલા નવા મફાનમાં રહેવા ગયાં. પણ એમને આશ્વાસન એટલું હતું કે આ મફાન શ્રી માના નિવાસસ્થાનની ખૂબ જ નજીક હતું. આથી દરરેજ શ્રીમાનાં દર્શન અને સેવા થઈ શકશે એમ માની શ્રીમાની આજ્ઞાથી આ નિવાસસ્થાનમાં રહેવા જવાનું સહિપૂર્વ સ્વીકારી લિધું.

* * *

પોતાના આવાસમાં

“ મારી દિનિયે મારું ઘર સુંદર છે. એ ચોગાન છે. એ માળવાળું છે. વિલક્ષણ છાપરાવણી અગાસી છે. પ્રાચીન હિંદુ પ્રણાદિના વાંદકામના અવ્યવસ્થિત નંમતાડિપ છે. આખી જગ્યામાં કચાંય પણ એક છાંચ જેટલે પણ કાચ નથી. નીચેની બારીએ લેખાંદુથી રજિત છે. અને ઉપરની બારીએનાં લાકડાના સગિયા છે. અને તેથી જ્યારે મારા નાનકડા અભ્યાસ-ખંડની બહાર ઘેરા લીલા રંગની ચીપોથી અનાવેલી સાહીએ કારા સુર્યનો તાપ એછો કરવામાં આવે છે ત્યારે રાત્રે મારો સુવાનો ઓરડો હામેશાં તારાએ માટે ખુલ્લો રહે છે.”

આ ઘરમાં નિવેદિતા રહેવા આવ્યાં. હિંદેનુંના અધતન સુવિધાવણા વસવાટમાં રહેનારને હિંદુ મહોલામાં પ્રાચીન હિંદુ ટ્યબના ભક્તનમાં રહેવાનું કેનું લાગ્યું હશે ! પ્રારંભમાં તો અહીં પણ એમને અસંખ્ય મુશ્કેલીએ વેઠવી પડી. શિક્ષિત ઉચ્ચ હિંદુ કુદુંબો તો તે સમયે પણ અંગેને સાથે અગ્નવામાં અને મૈત્રી ડેળવવામાં ગૌરવ લેતાં હતાં. પણ આ તો હતાં ચુસ્ત હિંદુ કુદુંબો, સામાન્ય સ્તરના લોકો, ગરીબ અને ધર્મચુસ્ત, રીતરિવાજના ચોકડામાં જ

જીવન સમાપ્ત કરનારાં હતા. તેમની શરીરમાં, તેઓની જ વચ્ચે એક ગોરી મેરમ રહેવા આવે અને એ મેરમ પણ પાછી ખીચોને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરવાની છે, એ તો કેવી રીતે ચલાવી શકાય? આ વિરોધ તો ખરો જ પણ ખીજ મુશ્કેલીઓ પણ એછી ન હતી. ન નોકર મળે, ન રોડોઓ મળે, ગોરાઓને ત્યાં કામ કરનારનેથી ડાઈ અનુકે નહિ, તો કામ કરવા કોણ જાય? હિસો ચુંદી એમને ફ્લાઇર પર રહેલું પડતું. પડાશી ખીચોની ઉપેક્ષા અને તિરસ્કાર સહ્યાં પડતાં. લોકોનો તીવ્ય વિરોધ, શાંકાશીલ દર્જિ અને વહેભી માનસું તથા અપરિવિતતામાં એમને શિક્ષણનાં બીજ રોપાં હતાં. આમાં તેમને આત્મા જગાઉવો હતો. આ પ્રનને તેની ચેતના પ્રદાન કરવી હતી. તે માટેનો દઠ સંકલ્પ અણગ રહ્યો. મુશ્કેલીઓ સામે આત્મશક્તિ પ્રથમ અની. ઉપેક્ષા સામે પ્રેમ વરસતો રહ્યો. છદ્યની નિર્મણતા સમગ્ર શરીરમાં અની. ઉપેક્ષા સામે પ્રેમ વરસતો રહ્યો. અને આ સ્નેહનો પ્રતિધીપ ધીમે ધીમે પડવા માંડયો. પ્રથમ સહકારિપે અને પછી સ્નેહની અસ્ખલિતા બારા સ્વરૂપે, પછી તો નિવેહિતા સમગ્ર શરીરનાં અની ગયાં. સમગ્ર શરીરના લોકો એમને મહા કરવા તત્પર રહેતા. આ વિષે નિવેહિતા જણાવે છે :

“હું જાણે આખી શરીરની અતિથિ હોડું એવી જીવાખદારી તેઓ અનુભવતાં. મને સતત બોજન મોકલતાં. પોતાની પાસેનાં ફળમાં મારો ભાગ રાખતાં. મારે ત્યાં આવેલા મહેમાનની પરોણા-ગત-દાતા વિશે મારી જણું વગર જ કરતાં.”

પરસ્પર સ્નેહનો આદાન-પ્રદાન વ્યવહાર વધતો જ રહ્યો. હવે નિવેહિતા આત્મ પોતાના ધર પૂરતાં જ મર્યાદિત રહ્યાં. તેમની ચેતના આ એસપાડા શરીર નં. ૧૬માં સર્વત્ર વ્યાપી ગઈ. ડોઈને આશ્વાસન, ડોઈને પ્રેરણ, ડોઈને અન્ન, વલા, રૂમની, તેઓ વરસાવતાં જ રહ્યાં. આમ સર્વનાં જીવનમાં નિવેહિતા જીવાઈ ગયાં. તેમના માતૃહૃદયનું વાતસદ્ય શરીરમાં સહુ ડોઈને મળતું રહ્યું. તેઓ સહુનાં સહુ, સત્કાર અને અનુસરણને પાત્ર અની ગયાં. અદ્ધા અને સામાજિક માબો નિવેહિતાના પ્રેમ અને ઉકારતાની આડે કદી ન આવ્યો. સર્વને માટે સમાનસાવ અને સમાન પ્રીતિ એમના અંતરમાંથી છલકુચા કરતાં હવે તો ધીમે ધીમે ખીચો પણ એમને મળવાની તક શોખવા લાગી. એમની પાસે ડોઈ સમર્થા લઈ આપવા લાગી. પોતાના છદ્યનાં ચેદના, વ્યથા અને આઘાતા નિવેહિતા સમક્ષ ખોલવા લાગી. એમની પાસેથી

સ્નેહ અને આશ્વાસન મેળવી હળવીકૂલ અની જતી. નિવેદિતાના હૃદયને પણ આ હિંદુ સ્વીએઓ પોતાનાં સ્નેહ, સ્વાર્પણ અને ત્યાથી અત્યંત આકર્ષિત કર્યું હતું. તેઓ હંમેશાં પોતાનાં પ્રવચનોમાં આ પ્રેમાળ, મધુર અને સંકોચશાલ સ્વીએાના હૃદયની ઉદ્ઘારતા અને કૃતસત્તાની વાતો કરતાં.

સર્વના હૃદયમાં આવું શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવતાં પહેલાં નિવેદિતાને ડેવી કુપરી સાધના કરવી પડી ! ડેવા આધાત-પ્રત્યાધાતો સહન કરવા પડુચા, જીવનપદ્ધતિમાં ડેવલું મહાન પરિવર્તન કરવું પડ્યું તેનું આ એક દાટાંત્ર ન ખસ થશે :

એમને કામવાળી શોધતાં અત્યંત તકદીદ પડી. આખરે એક ઝુફ્ફી સવણ્ણ હિંદુ સ્વી મળી તો ખરી, પણ હતી ઉમરમાં નિવેદિતા કરતાં બમણી મેટી, છતાં નિવેદિતા એને 'જી' અથવા મારી ઝુફ્ફી દીકરી કહી બોલાવતાં. અને તે નિવેદિતાને મા કહેતી. આ કામવાળીએ કામ કરતાં પહેલાં એ શરતો મૂકી. એ શરતોનું પાલન થાય તો જ પોતે કામ કરશે. પહેલી શરત એ હતી કે નિવેદિતાએ એના રસોઢામાં કાચારેય જવું નહીં. અને બીજી શરત એ કે નિવેદિતાએ એની ડાઈ વસ્તુને અડકવું નહિ, નિવેદિતા તો શરતોનું ચુસ્ત રીતે પાલન કરતાં. તેને પરિણામે તેમને ગરમ પાણી માટે પણ કલાકો સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડતી. એમની પાસે ચૂલો ન હતો. નિવેદિતાએ ચૂલાની કિંમત પૂછી છ પૈસા જીને આપ્યા અને જી કેવેક ચૂલો લઈ આવે છે, તેની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યાં. ત્યાં તો જી એક માટીનો પિંડો, એક નળિયું અને ચોડાક લોખંઉના સણિયા લઈ આવી. આમાંથી તેણે ચૂલો બનાવી લીધો.

નિવેદિતા માટે આવા ચૂલાનોય સ્પર્શ-નિષેધ હતો. અને સ્પર્શને પરિણામે શું થતું તે વિષે એમના જ શાખામાં જોઈએ.

"મારા જ ધરમાં બપોરની ચા તૈયાર થઈ અને મને આપવામાં આવી. મારી 'ઝુફ્ફી દીકરી' પલાંઠી વાળી એસરીમાં મારી સામે એહી. તેની પાસે ગરમ કીટલી હતી. મેં એક કૃપ ચાનો લર્યો. પણી વધારે ગરમ પાણી માટે 'જી' તરર કૃપ લંબાઓયો. મારા આશ્વર્ય વરચે તે વિભિત્ર અવાજ કરી અંદર જતી રહી. જ્યારે તે પણી પાણી આવી ત્યારે પગથી માથા સુધી બીજાયેલી હતી.

હું ને પીવાની હતી તેને અડકવા પહેલાં તેને કદાચ પૂર્ણ સાનું જરૂરી લાગ્યું હશે."

આવું તો ડેટલીય વાર બનતું હશે પણ ધીમે ધીમે નિવેહિતાનો જહું આ 'જી'ના હૃદયમાં પણ થવા લાગ્યો. વારેવારે માથાઓળ નહાવાની પ્રદિયા અદૃષ્ટ થવા લાગી. નિવેહિતા ગોરી મેહમ હોવા છતાં એમનાથી અભદરાવા જેવું એમનામાં કંઈ જ નથી એવું શરીરના દોકાની જેમ 'જી'ને પણ સમજાઈ ગયું. અને પછીથી તે સંપૂર્ણ બફલાઈ ગઈ. નિવેહિતા આ વિષે લખે છે:

"અને હવે તો દ્વિદિત્ર છતાં સત્ય એ છે કે મારાં કૃપ-રકાણીને તે સાંઝ કરી આપે છે. પરંતુ જ્યારે બીજુ મેમસાહેબ મને મળવા આવે છે ત્યારે તેનાં વાસણ મારે સાંઝ કરવાં પડે છે!"

આ ચુસ્ત વયોવૃદ્ધ હિંહું સ્વીના હૃદયમાં આઠલું પરિવર્તન લાવવું એ. કંઈ નાનીસ્થની સિદ્ધિ તો નહોતી જ. ભાષા, ધર્મ, સંસ્કાર, ઇદિ અને વણ્ણું જ અલગ છતાં હૃદયનું એકચ એવું તો પ્રથમ જતું કે નિવેહિતા સહુમાંના એક બની ગયાં. તેમનું ધર જૂહુનું આશ્રયસ્થાન બની ગયું. પાછળના દ્વિસેમાં જ્યારે નિવેહિતાની તમિયત અસ્વસ્થ રહેતી હતી ત્યારે તેમના નિવોએ એમને વધારે સુવિધાનળા, હવા ઉનસવાળા રહેઠાણમાં જવા કણું ત્યારે નિવેહિતા બોલ્યાં:

"હું આ શરી કચારેય ત્યારીશ નહિ, જેણે મને સવાં પ્રથમ આશ્રય આપ્યો હતો."

આસ, ડલ્બકતાની આ શરી નિવેહિતાના આગમનથી પાવન થઈ ગઈ અને એ સામાન્ય હિંહું ધર શિક્ષણ, સંસ્કાર, સ્નેહ અને સ્વદેશભક્તિનું લંઘ્યો. જગવલ મંહિર બની ગયું કે નેતી પવિત્ર ધૂલિએ ભારતમાતાના પતોતા પુત્રો પાવન થયા.

* *

શાળાનો પ્રારંભ

“અમારા દેશની સ્વીકો માટે મારા મનમાં યોજના છે. મારો નિયાર છે કે આ કાર્યમાં તમે મને મોટી સહાય કરશો.”

સ્વામીજીનું આ વિચાન તો નિવેદિતાને ભારત જેંચી લાવ્યું હતું. એમના ખુદ્યમાં સ્વીકો નિપેની યોજના એવી તો દફ્પણે કોતરાઈ ગઈ હતી કે એમને કચ્ચાય પણ ચેતન ન હતું, જેથી નહોંતો. તેઓ ભારત આવવા જેટલાં આતુર હતો. એટલાં જ ભારત આવ્યા પણી કન્યાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવા આતુર હતો. પરંતુ સ્વામીજી તો આત્માના સંગીન કાર્યમાં માનતા હતા. આત્માના કાર્યનો પ્રારંભ ધર્યો ધીમે છતાં દફ હોય છે. જમીનમાં ગમેલું બી તાત્કાલિક જિગી ઇણ આપતું નથી. એ બીજને જમીનના પેટાળમાં કેટલી સાંઘના, તપસ્યા કરી મુદુ થવું પડે છે. પણી જ તેમાંથી અંકુર ઝૂટે છે અને કાગડમે ધેવૂર વૃક્ષ બની મધુરાં રસાળ ઇણો આપે છે. આ જ રીતે માનવ-આત્માના મહાન કાર્યી ધર્યી મોટી ખૂબ તૈયારી માગી લે છે. આથી જ સ્વામીજીએ નિવેદિતાને પૂરતો સમય આપ્યો. દેશના પરિભ્રમણ, અવસ્થાકન અને ભારતીય જીવનના અનુભવથી જ્યારે તેઓ સંપૂર્ણ સજજ થઈ ગયાં ત્યારે જ એમના ખરા કાર્યનો પ્રારંભ થઈ શક્યો પરંતુ એ નાનકું બીજી કન્યાકેળવગુનિના વિરાટ વૃક્ષનાં સુમધુર ઇણો આપવાની ક્ષમતા ધરાવતું હતું. કારણ એની પાછળ આત્મ-અલિકાન હતું. આત્માની પ્રયત્ન જંખના હની. એ જંખના પાર પાડવાની અવિરત કાર્યશક્તિ હતી. આથી જ નિવેદિતાના નિવાસસ્થાનની આજુમાં જ કન્યાશાળાના પ્રારંભ અંગે સ્વામીજીએ મંજૂરી આપી.

સ્વામીજી ઉચ્છ્વાસ હતા કે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની અભીસાને અનુરૂપ હોવું જેઠીએ. જે વિદ્યાર્થીઓની અભીસાની વિરુદ્ધ શીખવયામાં આવે તો તે શિક્ષણનાં સારાં પરિણામ આવી શકે નહિ. નવા આદર્શોની સ્થાપના પણ જૂના આદર્શો દારા જ થી જેડીએ. પરિચિત પદ્ધતિ દારા જ અપરિચિતતાએ પહોંચવું જેડીએ. આથી શિક્ષણપદ્ધતિ બધારની નહિ પણ ભારતીય જીવનને અનુરૂપ અંતરિક જ હોની જેડીએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. હું તો નિવેદિત ભારતીય જનસમાજ વચ્ચે જ રહેતાં હતાં. આથી જ સ્વામીજીને એમનાં વિશ્વાસ હતો, અદ્દ હતી. અને તેઓ એમના દારા ભારતીય નારી-ઉક્ખારના કાર્યના શ્રીગણેશ કરી રહ્યા હતા.

શાળાના ઉદ્ઘાટન-પ્રસંગની યોજનાની વિચારણા કરવા એક સલાહ બલરામ બોજના નિવાસસ્થાને ભરવામાં આવી. આ સલામાં સ્વામી અલાનંદ પણ હાજર હતા. અન્ય શિષ્યો, ભક્તો, ગૃહસ્થો પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ બધાની વચ્ચે જિભા થઈ નિવેદિતાએ પોતાની શાળાની યોજના રજૂ કરી. તે સમયે સ્વામીજી તો પાણ રહીને કોઈ ગૃહસ્થો સાથે કંઈક ગુસ્પાસ કરી રહ્યા હતા. જ્યારે સલાહ અગેની કાર્યવાહી સમાપ્ત થઈ ત્યારે સ્વામીજીએ જિભા થઈ કહ્યું :

“સારુ” કુમારી નોખલ, આ સહગૃહસ્થ પોતાની દીકરીને તમારી શાળામાં મેઝલશે.”

અને સ્વામીજીની આ ગુસ્પાસ શી હતી એ નિવેદિતાના જ્યાલમાં આવી. ગયું. તેઓ અત્યંત આનંદિત બની નાના બાળકની જેમ તાળીએ પાડવા. લાગ્યા.

તા. ૧૪મી નવેમ્બર, ૧૮૬૮, સોમવાર કાલી પૂજના દિવસે શ્રી માના વરદ. હસ્તે શાળામાં પૂજન થઈ અને શાળાની ઉદ્ઘાટન-વિધિ પણ કરવામાં આવી. શ્રીમાએ ધીમેથી આશીર્વાદ આપ્યા. ગુલાખમાંએ તે આશીર્વાદ મેટેથી સહુને સંભળાવ્યા :

“આ શાળા પર મા કાલીના આશીર્વાદ ડાતરો. અને એ છાકરી એને ચાહર્સી છાકરીએ તરીકેની તાલીમ આપો.”

શ્રી માએ આશીર્વાદ આપ્યા. તેમણે પ્રાર્થના કરી. પૂજાવિધિ કરી. આ બધાંથી નિવેદિતાનું સમગ્ર અંતર આભાર અને દૃતજ્ઞતાથી છલકાતું હતું. શ્રાદ્ધ દિવસ પછી એમણે આ વિષે એક પત્રમાં લખ્યું :

“શ્રીમાના આશીર્વાદને હું એક શુભચિહ્ન માનું છુ. હું કલ્યાણ ૦૪ કરી શકતી નથી કે તેમના આશીર્વાદ કરતાં બીજું કોઈ મહાન શુકન હોઈ શકે.”

ઉદ્ઘાટન-ઉત્સવમાં શ્રી માની હાજરી જ પૂરતી હતી. પણ એના બદલે આશીર્વાદ અને શુભ શુકન મધ્યાં તેથી નિવેદિતાએ પોતાના કાર્યનો શુભ અને મંગલમય પ્રારંભ ગણ્યો. આજુભાજુની વિદ્યાર્થીનો શાળામાં આવવા

લાગી. પ્રથમ નિવસે જ સ્વામી અદ્ભુત, સ્વામી વિરજનંદ, સ્વામી તુરિયાનંદ શાળાની મુલાકાતે આવ્યા અને શાળાને આશીર્વાદ આપ્યા. આમ, શાળાનો પ્રારંભ ભારતીય પરંપરા પ્રમાણે જ થયો.

આ શાળામાં લેખન, વાચન ઉપરાંત ચિત્રકામ, માટીકામ, સીવણ વગેરે જીવન-ઉપયોગી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. બાલિકાઓને શાળામાં લાવવા-લઈ જવા માટે એક બાઈની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી હતી.

આ રીતે નિવેદિતા જીવનનું મધુર સ્વર્ણ સાકાર થઈ રહ્યું હતું. નાની-નાની બાલિકાઓના મધુર કિલકિલાટથી એમનું છદ્ય અવર્ણનીય આનંદથી છલકાતું રહ્યું.

* * *

પ્રેરણની મહામારી

શાળાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. હજુ તો શાળાનો પ્રારંભ જ હતો. નિવેદિતા શાળા-સાલન અને બાલિકાઓના વિકાસના કાર્યક્રમમાં અત્યંત વ્યસ્ત હતાં. ત્યાં કલકત્તામાં ફરીથી પ્રેરણની મહામારી આવી.

પ્રેરણ એટલે ગંધી અને ગરીબીનો રોગ. કલકત્તાની ગલીઓ તો ગરીબી અને ગંધીનો જ વિસ્તાર જોઈ લો. એટલે તે સમયે આવો રોગ-ચાળા અવારનવાર ફાટી નીકળતા. લાઘે ગરીબ લોકો જંતુઓની માફક ટપોટપ મરી જતાં માર્ય મહિનામાં આવો ભયંકર પ્રેરણ ફાટી નીકળ્યો. જે લોકોને સગવડ હતી તે લોકો તો કલકત્તા છાઈને અન્ય સ્થળે રહેવા જતા રહ્યા. પણ ગરીબ લોકો કંચાં જય? મૃત્યુના ભયથી સતત થરથરતા તેઓ તો પોતાનાં સ્વજનોને મૃત્યુના મુખમાં મુખમાં હોમાતાં જોઈ હુઃખ, ભય અને વેહનાથી આંસુ સારતા બેસી રહ્યા. ન તો એમને સ્વચ્છતાનું ભાન હતું કે ન રોગનાં જીવાણુંઓથી બચવાનું જાન હતું. તેઓ તો સામે ચાલીને જ પ્રેરણને નિમંત્રણ આપતા! આવી અસહાય દશામાં ગરીબીનો હાથ કોણ જાલે? એમને આશ્વાસન ડોણું આપે? એમને તો ખરી સહાયની જરૂર હતી. કોણ એમને સહાય કરે? જ્યાં સમય શહેર જ ખાલી થતું હોય, જ્યાં ખધા જ મૃત્યુના ઉર્થી ગબરાઈ નાસી ધૂટવા ખચ્છતા હોય?

આવી પરિસ્થિતિ જોઈ સ્વામી વિવેકાનંદે મહના સાધુઓને પ્રેરણ રાહતકાર્યમાં ચોન્યા. નિવેદિતા આ મંડળાનાં મંત્રી બન્યા. એમણે સમગ્ર કાર્યભાર પોતાના ખલા ઉપર ઉપાડી લીધો. સાધુજ્ઞનો શરીરો સાંકે કરવા લાગ્યા. આ જોઈ અન્ય માણસો પણ સહાય અર્થે આવવા લાગ્યા. ગંઢી દૂર થવા લાગી. એક વખત તો શરીર સાંકે કરનાર કોઈ ન હતું તો નિવેદિતા પણ હાથમાં ઝડું લઈ ગઈની ગંધી નીકો સાંકે કરવા લાગ્યા! રોગીઓની સેવા—શુશ્રૂષા ગરીબ રોગીઓનાં કુદુંઘીજનોને સહાય, સ્વચ્છતા અને સફાઈ બંધું જ નિવેદિતાની દોરવણી હેઠળ ચાવવા લાગ્યું. આર્થિક સહાય માટે તેમણે વર્તમાનપત્રમાં જાહેર આપીલ કરી. અને નાણાલંડોળ એકત્ર થવા લાગ્યું. એક વાર એમણે “પ્રેરણની મહામારી અને વિદ્યાર્થીઓનાં કર્તાંબ્યઃ એ વિષય પર જાહેર વ્યાપ્ત્યાન આપ્યું અને અનેક સ્વયંસેવકો એમના મંડળમાં સેવા કરવા માટે હોડી આવ્યા. આ રીતે એમના કાર્યનો વિસ્તાર વ્યાપક બનતો ગયો.

એક બિમાર બાળકને બચાવવા માટે તેઓ એક જૂંઘણમાં ગંધ્યા. તે બાળક ૧૨ થી ૧૪ વર્ષની વયનું હતું. તે એક ધોખીનું બાળક હતું. તેને આગલે દ્વિવસે સાંજે તાવ આવ્યો હતો. બીજે દ્વિવસે સવારે પ્રેરણની ગંધ હેખાઈ. ડોક્ટર તો હવા અને જરૂરી સૂચનાઓ આપી બીજી જગ્યાએ સારવાર માટે જતા રહ્યા. બાળકને હવા આપવામાં આવી. તેને બરદાખસવામાં આવતો હતો. પંચો નાખવામાં આપતો હતો. બંધું જ થતું હતું અને છતાં કંઈ જ થઈ શકે તેમ ન હતું. તેને ધીમે ધીમે મૂલ્ય પામતો જ જોવાનો હતો, બાળકની પાસે બેઠેલી સ્વી તેને સતત પંચો નાખતી હતી. તેને ચિપ ન લાગે માટે નિવેદિતાએ તે સ્વીને દૂર બેસવા કર્યું. તે સ્વી દૂર તો ગર્છ પણ એનું સમગ્ર અંતર ચિરાતું હતું. તે ઝૂસકાં મૂકી રડતી રડતી ચાલ્યું ગઈ. એ વિષે નિવેદિતા લખે છે:

“એ ક્ષણે કોઈએ મને કહ્યું, એ તેની મા છે. અને ત્યારે હું કદમ્બી શકી કે મેં શું કહ્યું” છે. બાળકને સંનિપાત થઈ જતો ત્યારે ય તે તેની માને મુકારતો. મજૂરવર્ગનાં બાળકના મોટેથી મા માટેનો પુઅર આરા પાશ્ચાત્ય લાલ સંલળવા દેવાયેલા કાનને જરા વિચિત્ર લાગ્યો. કદમ્બારેક તો આરી સામે તે ત્રૈનાં મા સમજ સ્વિમિત કર્યો; અને એક વખત તો માર્ગે. ખાથ એંઝી તેના હોકે લગાડ્યો. તે

આગણ તેના જીવનના અંતિમ વિસે ઈશ્વરનું નામ લેવા ખૂબું
પ્રયત્ન કર્યો. તે એક સારી છોકરે હલો. સ્વપ્નિલ અને ભક્ત
બંધેર પછી તેણે એક પરિચિત સોન્ન ગાવા નિષ્ઠળ પ્રયત્ન કર્યો.
એટલે મેં એ વારેવારે ગાવાનું શર કર્યું. અને એના મુખ પર
રાહતનું સ્થિત ફેલાઈ ગયું. એક ક્ષણ તે શાંત પડી રહ્યો. અને
ધારે ધારે તેનો શ્વાસ હોણો થઈ ગયો. સુર્યાસ્ત સમયે તે મૃત્યુ
પામ્યો.”

એક સુંદર, આશાસ્પદ આગણના વિલયની સાક્ષીદ્વારા નિવેહિતા અન્યાં,
આગણ ન અન્યો તેનું તેમને પારાવાર હુંઘ હતું. આવી કરુણતમ ઘટનાઓમાં
પણ નિવેહિતાને ડિંહુ સંસ્કારની ઉચ્ચય ભાવનાનાં દર્શાન થયાં. માતૃત્વ અને
માતૃહેઠેબા ભવની આર્થ સંસ્કાર-પ્રણાલી ઉચ્ચય શિક્ષિત કુદુંઓમાં જ છે એવું
નથી, પરંતુ એક ગરીબના ઝૂંપડામાં, એક અશિક્ષિત આગણના ફંદ્યમાં, એના
જીવનની કટોકડી વેળાએ પણ આભાવનાનું દર્શાન થયું. તેમણે એક નાના
આગણના છેલ્લા શ્વાસ સુધી પ્રભુ-સમરથ અને સભાનાવસ્થામાં ડિંહુ સંસ્કા-
રિતની પવિત્રતાનાં દર્શાન કર્વાં.

પ્લેગની મહાનારીના સમયમાં તેઓને કચારેય કુરસદ નહોણી. તેઓ
ગરીબોની વસ્તિની વર્ચયે સતત ફરતાં, સાથે સાથે શાળાનું કાર્ય તો ચાલુ જ
હતું. આમ ઐવડો કાર્યભાર અને કલકત્તાના ઉનાળાની અસર્ય ગરમીને લઈને
શરીર પર થ્રમનો ઓને વધી જતો. એક પત્રમાં તેઓ લખે છે:

“એટલી ગરબી પડે છે, અને અમે પ્લેગને કારણે એટલા રોકાયેલાં
છીએ કે હું શરીર, આત્મા, મનથી થાકી જાં છું અને કેવી
રીતે લખવું તે હું ભાગે જ જાણું છું. અને આગણો શાળામાં
બેગાં થવા માંડચાં છે; તેથી શરમતે કારણે હું આરામ લઈ
શકતી નથી.”

અવિરત પરિશ્રમ. તેમાં વળી આરામ કેવો? આરામ માણે વારે આવે તો
આગણો તૈયાર જ હોય. અને ગંધી ગલીઓમાં તો ગરીબો એમના માટે આતુરતા-
ખૂર્વક રાહ જોઈ જ રહ્યા હોય. નિવેહિતાની હાજરીથી જ ગરીબોને આશાસન
મળી જતું, હૂંકે મળતી. આધાર મળતો. એમના હુંઘમાં કોઈ સમભાગી છે
એથી હુંઘમાં વણી જ રાહત મળતી અને જીવનશક્તિ ટકી રહેતી. એ ગરીબ

વસતિ માટે તો તેઓ દ્યાની દેવી હતાં. કરુણાનો અવતાર હતાં. એમનાં દુઃખનાં ઉક્ષારક હતાં. અને તેમણે પોતે પણ કચો ઓછા બોગ આપ્યો હતો? તેમણે રાત ને દ્વિસ જેયા વગર રોગીઓની સેવા કરી. અથાગ પરિશ્રમ કર્યો. પોતાના આરોગ્યની જરા પણ નિંતા ન કરી. તે સમેયે તેઓ પોતે માત્ર ઇન્દ્ર અને દૂધ ઉપર રહેતાં હતાં, તો તેમણે દૂધ પીવાતું પણ છોડી દીધું કે જેથી તેમાંથી બચાવેલા પૈસા તેઓ રોગીઓની સારવારમાં વાપરી શકે. ટ્રામમાં અને બસમાં પણ તેઓ ભાજ્યે જ એસતાં. મેટે ભાગે ચાલીને જતાં. પોતાની સુવિધાઓનો વિચાર કર્યો ન હતો. પોતાની જરૂરિયાતો ઓછી કરી નાખી હતી. બસ કાર્ય અને સેવા એ જ એમનો જવનમંત્ર બની રહ્યો. એ સમયના આરોગ્ય અધિકારીએ એમના રિપોર્ટમાં લખ્યું હતું:

આ ભયંકર મહામારીના દ્વિસોમાં અગિની નિવેદિતાતું કરુણાભ્ય સ્વરૂપ બાગખનરની પ્રત્યેક ગંધી વસતિમાં ઘૂમતું ફરતું હેખાતું હતું. પોતાની જરૂરિયાતોની પરવા કયાં વગર તેઓ ધન દઈને બીજની સેવા કરતાં.

કલકતાના ઉજળિયાત લોકોએ ત્યારે જ જાહેરું કે આ ગોરી મહિલા માત્ર નેતા જ નથી, માત્ર શિક્ષક જ નથી, માત્ર રામકૃષ્ણ મઠની સાધક જ નથી પણ એ તો છે સેવાની સાક્ષાત મૂર્તિ, દ્યાની દેવી, ગરીબોની બેલી. કલકતાની એક એક ગંધી ગલીના લોકો આભાર, કૃતજ્ઞતા, અદ્ધ અને પ્રેમથી એમની આ તારણહાર અગિની પ્રત્યે નતમસ્તક બની રહ્યાં.

* * *

શાળામાં કાર્ય

લેણનો ઉપદ્રવ ચાલુ હતો પણ શિક્ષણકાર્ય કેમ થંબે? એ પણ કાય ચાલુ રહ્યું. કન્યાશાળાનો પ્રારંભ થઈ ગયો. નાની-નાની બાલિકાઓને ભરત-ગૂંથણ, ચિત્રકામ વગેરે કરતી જેઠને નિવેદિતાતું હુદ્ય આનંદથી ભરાઈ જતું. આ નિર્દેંખ બાલિકાઓ તો ભારતની ભાવિ આશા છે. એમના સંસ્કારાથી તો ભારતની નવી પેઢીનું સર્જન થવાનું છે. આથી આ બાલિકાઓનાં હુદ્ય, મન અને શરીરનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટે તેઓ સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતાં. શાળામાં પણ કાર્યનો વ્યાપ વિસ્તારતો જરો હતો. એકદે હાથે બનો ભાર

વહન કરવાનો હતો, અલખત એમાં સ્વામીજી અને રમકૃષ્ણ મહની સહાય તો હતી જ પણ અંતિમ જવાબદારી તો નિવેહિતાની જ હતી. નિવેહિતા પોતાના આ કાર્યમાં એતપોણ થઈ ગયાં હતાં. આ કાર્ય તો એમના જીવનનું મનપસંહ કાર્ય હતું. ડેળવણાદ્વારે એમણે અસંખ્ય પ્રયોગો કર્યા હતા. છુંલેનુંમાં અમલી જીવાલેલા શિક્ષણની નવી પદ્ધતિનો પણ બહેણો અનુભવ હતો. ડેલાવણીનું જિંદું અને વ્યાપક જાન હતું. ચુકુ પાસેથી મેળવેલા સંસ્કારો હતા. સ્વામીજીની આંતરિક સહાય હતી. અને એમની સાચી નિષ્ઠા હતી. જોતેજોતામાં આ ભાલિક:-વિવાલયે કલકરાના ડિંદું સમાજમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

શિક્ષણ તો માતૃભાષા દારા જ હેઠું જોઈએ આ તેમનો આગહ હતો. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એમની પુનીતે શિક્ષણ આપવાનો ભાર નિવેહિતાને ગ્રહણ કરવાની વિનંતી કરી એ સમયે નિવેહિતાએ એમને પૂછ્યું કે “તમારે એને શું શીખવવું છે?” ત્યારે શ્રી ટાગોરે કહ્યું : ‘‘અંગેણ અને અંગેજ ભાષા મારાઝત જે શિક્ષણ આપાય છે તે.’’

ભાર નિવેહિતાએ કહ્યું : ‘‘અંગેરથી કોઈ શિક્ષણ ગળાવવાથી શો લાભ નથી. જાતિગત નૈપુણ્ય અને વ્યક્તિગત વિશેષ શક્તિ સ્વરૂપે ભાષસમાં જે વસ્તુ રહેલી છે તેને જગૃત કરવી એને જ હું ખરું શિક્ષણ માનું છું. નિયમઅદ્ધ વિદેશી શિક્ષણ વહે તેને દાણી દેવી એ મને હીક લાગતું નથી.’’ આમ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પણ માતૃભાષાના ગૌરવનું મહત્વ સમજાયું. તેમની સમજ શિક્ષણનું હાઈ પ્રગટ કર્યું. શ્રી ટાગોર એમનાથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ગયા. આવા ઉત્તમ સંનિષ્ઠ શિક્ષક એમની પુની માટે મળો જયતો તો અહોભાગ્ય ગણાય, એમ માની તેમણે માતૃભાષા દારા એને એમને જે શીખવવું હોય તે રીતે તેઓ શિક્ષણ આપે એવો આગહ રાખ્યો.

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ એને સુસંસ્કારી ટાગોર-કુડુંબનું નિમંત્રણ હતું. ગૌરવની વાત હતી. તેમના વ્યક્તિત્વના ભાડુમાનની વાત હતી. આ પ્રલોભન કંઈ જેવું-તેવું ન હતું. ટાગોર-કુડુંબમાં પ્રવેશ મળ્યે ઘણું વરતુંએ સુલભ બની જય તેમ હતું. જ્ઞાન ટાગોરની વાત સાંભળી એક ક્ષણ તેઓ થંબી ગયાં એને પછી એલ્યાં : ‘‘ના, એ મારું કામ નથી’’ શ્રી ટાગોર એ વિષે લખે છે.

“તેમણે તો બાગબનરની અમુક ગતીને આત્મનિવેદન કર્યું હતું. ત્યાં તેઓ શિક્ષણ આપવાનાં નહોતાં, જગાડવાનાં હતાં.”

શ્રી રાગેરના આ શાસ્ત્રો સંપૂર્ણ સત્ય હતા. એમણે શિક્ષણ જગાડ્યું. નાની બાલિકાઓના છક્કયમાં શિક્ષણ આપોઆપ જાગી જડયું. એક દિવસે રવિવારે રજના દિવસે એમના ધર આગળ કલશોર થઈ રહ્યો, એમને આશ્ર્ય થયું કે આજે તો રજનો દિવસ છે જ્યાં આલિકાઓનો ડિલિક્લાસ કેમ? શું થયું હશે? એમણે નોકરને હરવાને તપાસ કરવા મોકદ્યો. નોકરે આવીને ભાંગ્યાતૂર્બા અંગ્રેજમાં નિવેદિતાને સમજાડ્યું કે બાલિકાઓને આજે ય શાળામાં તમારી પાસે ભણવા આવવું છે. રજ એમને ગમતી નથી! આ સાંભળાને નિવેદિતાને તો એમના કાર્યની સિદ્ધિનું ઈથી સળી ગયું. શાળાની સફળતાનું પ્રમાણપત્ર મળી ગયું. બાળકો તો રજને માટે આતુર હોય, રજની રાહ નોંધ રહ્યાં હોય. અહીં તો બાલિકાઓને રજના દિવસે ય શાળામાં ભણવું હતું. આથી વિશેષ ગૌરવ અને આનંદની વાત નિવેદિતા માટે બીજી કંઈ હોઈ શકે?

આ માટે તેમણે શાળામાં વાતાવરણ સંચયું હતું. એ વાતાવરણ હતું પ્રેમતું, પ્રગતિનું અને પ્રકાશનું. આ માટે તેમણે કંઈ ઓછા પરિશ્રમ કર્યો ન હતો. બાલિકાઓનું હાજરીપત્રક તેઓ જ્યે જ્યાંતાં, તેમની પ્રગતિનો તમામ અહેવાલ તેઓ પોતાની નોંધપોથીમાં લખી રાખતાં. આજે પણ એમની એ કાળજીભરી નોંધપોથી જોવા મળે છે. બાલિકાઓની પ્રગતિના અહેવાલમાં માત્ર તેની અભ્યાસવિપયક જ કારક્રિયા નથી. પણ એમના માતા-પિતા તેમનાં શોભ અને રસના વિષ્યો, તેમની પ્રગતિની શક્યતા વોરે અંગેની સૂક્ષ્મ નોંધ તેઓ પોતાની પાસે રાખતાં. એ રીતે પ્રત્યેક બાલિકા પર વ્યતિનગત ધ્યાન આપી તેનું જીવનઘડુતર કરવાનું કાર્ય કર્યે જતાં હતાં. એ કાય દુનિયાની દસ્તિયે કંઈ મહત્વનું કાર્ય ન હતું જતાં આત્માના વિકાસની દસ્તિયે આ કાર્ય કેટલું મહત્વનું હતું! શ્રી રવીન્દ્રનાથ રાગેર એમના આ કાર્યને ભવ્ય અંજલિ આપતાં નિરદાવે છે: “એમની પ્રતિભા અને શિક્ષણ અસામાન્ય હતાં તેમણે એક ગલીના ખૂલ્ણામાં એવું કાર્યક્રેત પસંદ કરી લીધું, જે દુનિયાના લોકોની નજરે પડે એમ નિરદુલ હતું જ નહે.

પ્રેમના પણ! ઉપર તેમણે પેતાના વિગ્રહયની ઘ્રભારત ચણવાનો આરંભ કર્યો હતો. નિષ્ઠા અને આત્મસમર્પણદી આ વિગ્રહય નિકસવા લાગ્યું. તેઓ માનતાં હતાં કે કોઈને ય કરી શીખવી શકતું નથી. કોઈને ધ્યાં સુઝાય કેળવી શકતું નથી. માણન ગુરુઓનાં ઉનત જીવન જ શિષ્યોની કેવળણી માટે પર્યાપ્ત છે. “એનું પેતાનું વ્યક્તિત્વ જ એક મહાન પાડ હોય

તે જ યુદ્ધ બની શકે.' આ એમના શખ્ષે એમના વ્યક્તિત્વને પણ એટલા જ લાગુ પડે છે. શું એમનું પોતાનું વ્યજિત્વ એક મહાન પણ ન હતું?

'કેળવણીનું કાર્ય શિષ્ય કરાર થવું જોઈએ, શિષ્યનું કોઈ સ્વયં-સ્કૃતિક કાર્ય નિશાની આપે છે. અને તથી શિક્ષક અનો લાભ લે છે. જે શિષ્ય તરફથી શરૂઆત ન થાય તો તેને ભણવવું, લાડડા કે ધરુને ભણવવા નેવું થશે.'

નિવેદિતાના આ શખ્ષે તેમને ખરા અર્થમાં કેળવણીકાર બનાવે છે. તેમણે પોતાની પ્રાયોગિક શાળામાં પણ એવું વાતાવરણ સહૃદ્યું કે ભાવિકાઓને ન તો રજી ગમે કે ન ધરે જતું ગમે. અસ આપો ચિવસ શાળામાં રહી અન, નવું શીખવા અને સર્જવાની માગણી કર્યો કરે. આ જ તો હતું એમનું શિક્ષણ જગાડવાનું કાર્ય. શિક્ષકે તો માત્ર આટલું જ કરવાનું છે. આટલું થાય તો કેળવણીની તમામ સમસ્યાઓનો ક્ષણમાં ઉકેલ આવી જય, જે નિવેદિતાએ સ્વાતુલ્બવથી જગતને જતારયું.

શિક્ષણનું કાર્ય અને શાળાનો વિસ્તાર માત્ર નાની ભાવિકાઓ પૂરતો જ મર્યાદિત ન રહ્યો. કેટલી યે ભાવ-વિધવાઓ, તકાઓ, મોદી ડંમરની રહીએને પણ અનેક મુસ્કેલીઓ હતી. તેમાં નિવેદિતા સમક્ષ પોતાની મુસ્કેલીઓ વિના સંક્રાંતે રજૂ કરતી. આ બધા માટે પણ નિવેદિતાના હૃત્યમાં કંઈક યોજના આકાર લઈ રહી હતી. આ યોજનાને મુનિમંત કરવા નાણાની આવરયકતા હતી. આમ તો નિવેદિતાને ખિંદિશ સરકારમાં ઘણી ઓળખાણ હતી. એટલે તેમને આર્થિક સહાય અને અનુદ્ધાન મળી શકે તેમ હતું. પણ એમની શાળા તો સંપૂર્ણ પણ સ્વહેલી ભારતીય. ગૌરવની ગાથા ગાતી આ શાળા પરહેલી સરકારનું દાન કઈ રીતે લે? એટલે તેમણે શાળાના વિસ્તાર માટે નાણાં એકઢાં કરવા ખુરોપ અને અમેરિકાની યાત્રાએ જવા વિચાર્યું.

* * *

સાધના-૫૪

"જગતમાં મને એકમાત્ર ધૂંછા છે અને તૈયારી કે પૂર્ણ રીતે સાધ્યાનું જીવન જવવું. પરંતુ દરેક દિવસે મારી ધૂંછાનું સુવર્ણિર્ઝારી મારા હાથમાંથી 'સરકી' જતું હેઠાય છુટ્ટ."

નિવેદિતાને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાની તીવ્ર ધ્રચા હતી. પણ તેઓ બાબુ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શક્યાં નહિ. કારણ એમના ગુરુનો આદેશ ન હતો. પરંતુ એમનું જીવન સંન્યાસીના જેવું જ ત્યાગપૂર્ણ અને તપપૂર્ણ હતું. જીવન અથયંત સાહું હતું, સરળ હતું, પવિત્રતાથી સભર હતું. અવિરત પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે પણ ધ્યાન, જ્ઞાપ, પૂજા, ઉપાસના ચાલુ જ હતાં. આથી મનમાં નીરવતાનો અનુભવ થતો. ધર્મના રડદર્યોનો સાલ્લાતકાર થતો. જગતને જોવાની નવી દર્શિ પ્રાપ્ત થવા લાગી. અને એમનું જીવન ગુરુને પ્રેર્થી માર્ગ ઘડાવા લાગ્યું.

તે સમયે તો તેઓએ પોતાની જનતને તમામ સુખ-સગવડો અને નૈનિક સુખોમાંથી જેંચી લીધી હતી. રાત્રે સુવા માટે પથારી પણ ન પાથરતાં. અન્ધાજનો ત્યાગ કરી કુવળ દૂધ અને ઇલો ઉપર હિવસો સુધી રહેતાં. કુલકનાની અસંખ ગરમીમાં પંખાનો પણ ઉપયોગ ન કરતાં. આમ તેઓ નૈનિક અભિયારીનું તપ આચરતાં હતાં.

સ્વામીજીએ એમને અભિયર્થની દીક્ષા આપી તેને એક વરસ થયું હતું. એક વરસમાં તો એમની શિષ્યા ધર્મા કર્માનીએમાંથી પાર જિતરી હતી. એમની કાર્યશક્તિ અને નિષ્ઠામાં સ્વામીજીનો વિશ્વાસ વધ્યો હતો. આથી સ્વામીજીએ હવે તેમને રૂપમી માર્યા, ૧૮૬૮ના રોજ નૈનિક અભિયર્થની દીક્ષા આપી.

પરંતુ નિવેદિતાની ધ્રચા તો સ્વામીજી પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા લેવાની હતી. અમેરિકાની મહિલા મેરી લુછસે સ્વામીજી પાસે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. સ્વામીજીએ તેને અભયાનંદ નામ આપ્યું હતું. આ અરસામાં તેઓ કુલકના આવ્યાં હતાં. એટલે નિવેદિતાને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ધ્રચા તીવ્ર બની. પરંતુ સ્વામીજી આ બારામાં કશું જ કહેતા નહોતા. એક હિવસ તો નિવેદિતાએ સામે ચાલીને સ્વામીજી આગળ પોતાની મનોભાવના વ્યક્ત કરી. ત્યારે સ્વામીજીએ તેમને જવાય આપ્યો. :

“તું જે તે જ ચોઝ્ય છે.”

નિવેદિતા તો આકરાં તપ, ત્યાગ, અને નિઃસ્વાર્થ સેવાથી સાચા અર્થમાં સંન્યાસી બની ગયાં હતાં. એમને કંઈ દીક્ષા લઈ હવે સંન્યાસીનાં ભગવાં વિશ્વો પહેરવાની આવશ્યકતા જ ન હતી, સ્વામીજી આ જાણતા હતા. આથી

એમણે નિવેહિતાની આ વૃત્તિને જરા પણ ઉત્તોજન ન આપ્યું. કલટું તેમની આ ધર્મશા ઉપર હંમેશ માટે તાળું લગાવી દીધું.

સ્વામીજી નિવેહિતાનું માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઘડતર કરી એમને ભાવિ કર્યો માટે તૈયાર કર્યે જતા હતા. સ્વામીજીને તો હિંદુ ધર્મને ગતિશીલ બનાવવો હતો. એ માટે કેળવણી દારા જ આ ધર્મમાં ચેતના પૂરી શક્તિ એમ હતું. ભારતની કેળવણી માટે નિવેહિતા સમર્થ હતાં, એમની કાર્યરાશિત અસીમ હતી, એમના વિચારો ઉદ્ઘાત હતા. એમની ગુરુ પ્રલેની નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા અત્યુત્ત હતી. આથી જ સ્વામીજી એમને જ્ઞાન, લક્ષ્ણ અને કર્મની વિવિધ તાલીમ આપી રહ્યા હતા. જે કે સ્વામીજીની તાલીમ આડકી હતી. એમાં શિષ્યાની કસોટીઓ પૂરી થતી. શિષ્યાની સજ્જતા અને જગૃતિની પૂરી આવશ્યકતા રહેતી. પરંતુ શિષ્યા કોઈ વાતમાં પાછાં પડે તેમ ન હતાં. સ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં સજ્જગ બની તેઓ ઘણું ઘણું શીખતાં હતાં. આ વિષે તેઓ લખે છે :

“સ્વામીજીનું હું બારીક અવલોકન કર્યા કરતી, અને તેમાંથી મને ઘણું શીખવા મળતું. તેમણે મને સુમધુર ગીતો ગાતાં શીખવાયું. અને સંગીત દારા રાષ્ટ્રનું હૃદય અને આદર્શો સાંભળતાં પણ હું શીખો.”

તેઓ ભારતના આત્માને ગુરુદેવના સાંનિધ્યથી આત્મસાત કરી રહ્યા હતાં. સ્વામીજીનાં શિષ્યા તરીકે એમને અત્યંત ગૌરવ હતું. આ વિષે તેઓ કહે છે :

“જ્યારે ૧૮૮૮ના નવેમ્બરની શરૂઆતમાં સ્વામીજીની શિષ્યા તરીકે મેં કલકરતાના જગતમાં પ્રવેશ કર્યો તારથી જુલાઈ સુધી હંમેશાં મેં તેમને તેમના જ લોકોની વર્ચ્યે જેયા. હું તેમનામાંની એક બની ગઈ. સ્વામીજીએ ઘડેલા વાતાવરણમાં તે લોકોની વર્ચ્યે જ રહેતી થઈ.”

સ્વામીજી પણ એક બાળુથી ભારતીય હાંચામાં નિવેહિતાનું ઘડતર કરતા હતા તો બીજી બાળુથી નિવેહિતાને માટે હિંદુ સમાજમાં અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જતા હતા. એક ગોરી યુવાન સ્વીનો કલકરતાના હિંદુ સમાજમાં પ્રવેશ

સુગમ ન હતો. પરંતુ સ્વામીજીના પ્રભાવે અને દીર્ઘદિનથે નિવેદિતા માટે સર્વનાં દારા પોતીનાંખ્યા.

સ્વામીજીના ભક્તો અને શિષ્યોમાં પણ એવી આન્યતા પ્રવૃત્તતી હતી કે વિહેશીએ સાથે ભોજન લેવાથી તેઓ અભડાઈ જય. સ્વ.માઝ પોતે તે બધાં જ બંધનોથી પર હતા. તેઓ તો નિવેદિતા સાથે અવારનવાર ભોજન દેતા. કથારેક પેતાના ગુરુભાઈએ! અને શિષ્યોને પણ આ મિજાનીમાં નિમંત્રણ આપતા. શિષ્યો નિવેદિતાના હાથનું ભોજન લે તેવી ગોઠવણ કરતા.

એક વખત શિષ્યો સાથે તેઓ ‘ઓટેનિકલ ગાર્ડન’ જેવા ગયા. સાથે નિવેદિતા પણ હતાં. ગાર્ડનો! સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સ્વામીજીનો ભજ હતો. તેણે આ મંદુળાને ચા અને અદ્ધારાર માટે નિમંત્રણ આપ્યું. સ્વામીજીએ આ નિમંત્રણનો સહ્ય સ્વીકાર કરી લાધી. સર્વ શિષ્યોને લઈ તેઓ તાં ગયા. નિવેદિતા સાથે હતાં એટલે શિષ્યો વિમાસણમાં પડી ગયા. નિવેદિતાની સાથે કુમ ભોજન લેવાય? એમણે અડકેલું ભોજન કેમ ખવાય? સ્વામીજી શિષ્યોની મનઃસ્થિતિ જાણતા હતા એટલે તેઓ સર્વને મીદાઈ આવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. એક બાજુ અભડાઈ જવાનો જય અને બીજી બાજુ ગુરુની આસ્તા. કેની પસંદગી કરવી? શિષ્યોને માટે મુશ્કેલ હિથતિ હતી. આપરે દિજય તો સ્વામીજીનો જ થયો. સર્વને જાર્સો કરવો જ પડ્યો અને સ્વામીજીએ સર્વ શિષ્યોને હસતાં હસતાં કહ્યું પણ ખરું કે ‘હવે તમને કોઈ આલણ કહેશે નહિ? તારથી શિષ્યોનો આભડાવાનો જય જતો રહ્યો.

વળા, એક વિસે સ્વામીજીએ નિવેદિતા પાસે રસોઈ કરવા. સ્વામીજીએ સામે ચોલીને નિવેદિતાને રસોઈ કરવા કહ્યું. એમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. અત્યંત આનંદી છલકાતા હંદ્યે એમણે સ્વાદિષ્ટ રસોઈ જનાવી, પરંતુ સ્વામીજીએ તો એમાંથી અદ્યારા જ લાધી. બાજીનું તાં હાજર રહેલા સર્વ ભક્તો અને શિષ્યોને વહેંચી દીધું. સુતામાના તાંહુલમાં અમૃતનો આસ્વાદ મૂક્તો એ તાંહુલ સર્વ રાણીએને વહેંચ્યા હતા એ કથા એ સમયે નિવેદિતાને યાદ નહિ હોય. આથી તેઓ અત્યંત નિરાશ થયાં. મનમાં જ્ઞાસીનતા છવાઈ ગઈ કે સ્વામીજીએ કેમ એમના હાથની જનાવેલી રસોઈનો પૂર્ણ સ્વીકાર ન કર્યો. પરંતુ સ્વામીજીની દર્દિ જુદી હતી. આવા કાર્ય દારા તેઓ નિવેદિતાનું પોતાના સમાજમાં રથન દૃઢ કરી રહ્યા હતા. સ્વામીજીની આ ભાવનાની એમને ઘણા મહિનાઓ પછી અખર પડી ત્યારે તેમણે લખ્યું:

“એ વખતે તો હું ખૂબ નિરાશ થઈ. એની પાછળના હેતુની મને જણ ન હતી. ઘણા અહિના પછી મને ખરચ પડી કે તેમની દીર્ઘદિન અને હ્યાને કારણે તેઓ અને શ્રીમાં એક વિદેશીનું હિંદુ સમાજમાં સ્થાન દર કરવા સતત પરિશ્રમ કરતાં હતાં.”

સ્વામીજીના એ પરિશ્રમ અને શ્રી માની કરુણાને પરિણામ હિંદુ સમાજમાં નિવેદિતાનું સ્થાન દર થઈ શક્યું. એમને પોતાને વિરોધ મુશ્કેલી ન પડી. એમના ગુરુની એમના ઉપર અદ્ગાક કૃપા હતી. શ્રી માનો અપાર પ્રેમ હતો છતાં આ બધાનું એમને લેશ પણ અભિમાન ન હતું. તેઓ અત્યંત વિનિત્ર હતાં. હિંદુ કુદુંઝોમાં જતી વખતે તેઓ અત્યંત સાત્ય રહેતાં કે એમના સ્પર્શથી ધરની ગુદ્ધિશીને માથાખોળ સ્થાન તો નહિ કરવું પડે ને! એમની સાથે કામ કરનાર સરકાર વોપાવ એમના સ્વભાવ વિષે લખે છે :

“આટલી બધી કૃપા છતાં જરા પણ આજકલાઈ નહોતી. જ્યારે નિવેદિતા દક્ષિણાશ્વર ગયાં ત્યારે તેઓ મંહિરના હરવાળ આગળ ભાંસાં રહ્યાં, કારણ તેઓ જાણતાં હતાં કે તેમને મંહિર ખોલીને માનાં દર્શન કરવાની મંજૂરી નહોતી. નિવેદિતાના જેટલી ભક્તિથી આપણામાંનું ડોણ માને લભતું હશે? તેઓ જ્યારે અમારે ધરે આવતાં ત્યારે ત્યારે તેઓ એકલાં જ રહેતાં અને ડાઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ થતાં એ વસ્તુ દુષ્પિત તો નહિ થઈ જાયને! એની તકેદારી રાખતાં.”

નેમનું રેખેરેમ પવિત્રતા પ્રગટ કરે અને સર્વને પવિત્રતાનું પ્રદાન કરે એવા પાવક સ્પર્શથી વસ્તું દુષ્પિત થાય? આવું માનનાર હિંદુ સમાજના લોકોને ચરણે એમણે સર્વસ્વ સમર્પિત કર્યું હતું. આ જાતિના ઉદ્ધાર માટે એમણે ત્યાગ અને સેવાનું કરત લીધું હતું. આ લોકોને જ્ઞાન અને પ્રકાશનું વરદાન આપવાની એમની જીવન-સાધના હતી. આ જીવન-સાધનના કઠોર પથ પર તેઓ આત્મવિશ્વાસથી ચાલી રહ્યાં હતાં.

* * *

વિહેશની યાત્રાએ

“જે ગુરુની સાથે કામ કરવામાં આવે તો સંસારનો પ્રવાસ પણ યાત્રા બની જય છે.”

નિવેહિતાના સમગ્ર જીવન હરમિયાન આ વિધાન સાર્થક બની રહ્યું તેમણે ભારતમાં પરિભ્રમણ કર્યું. ભારતીય સંસ્કૃતને પ્રત્યક્ષ અનુભવી અને આત્મસાત કરી શાળાની સ્થાપના કરી, તેનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું, અનેકવિધ આચ્ચ પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે આંતરિક સાધના તો ચાલુ જ હતી. પોતાના શાળાના સ્વરૂપને સાકાર કરવા વિશેષ ધનની આવશ્યકતાઓ હતી. એ માટે યુરોપ અને અમેરિકા જવું જરૂરી હતું. આ જ સમયગાળા હરમિયાન સ્વામીજી પણ યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસે જઈ રહ્યા હતા એટલે નિવેહિતાએ શાળાને થોડો સમય બંધ કરી સ્વામીજી સાથે પ્રવાસમાં જોડાવાનું નક્કી કર્યું.

૨૦મી જૂન, ૧૯૬૮ના દિવસે એમણે સ્વામીજી તેમજ સ્વામી તુરિયાનંદ સાથે કલકત્તા છોડ્યું. હરિયાઈ મુસાઈરી હતી, આથી ૩૧ મી જુનાઈએ લંડન પહોંચ્યા. છ અદ્વાતિયાની આ મુસાઈરી તો નિવેહિતા માટે તીર્થયાત્રા બની ગઈ. આ સમુદ્ર-યાત્રામાં એમના ગુરુએ પોતાનો સમગ્ર જીવનોભાગ આ શિષ્યાને આપ્યો. અનાંત સાગર અને નીચ આકાશની નીચે ગુરુએ શિષ્યાને જે જીવન આપ્યું તે અહિતુત હતું. આત્માની એ વાણી હતી જે અભીષ્ટુ આત્મા અલી રહ્યો હતો. નિવેહિતા પણ સ્વામીજી સાથે રહેવાની એક તક પણ જતી કરતાં નહોંતાં. સ્વામીજીની તબિયત નાદૂરસ્ત હતી છતાં તેઓ કલાકો સુધી વાર્તાલાપ કરતા, વાર્તાલાપના વિષયો પણ અત્યાંત ગૂઢ હતા. હિંદુ ધર્મ, એની મહાનતા, વર્ણાચાર ધર્મ, ઋપિત્રોત્તુ દર્શાન, વેહની વાણી, ઉપનિષદો, દર્શાન, પુરાણ, યોગદર્શન. એક પણ વિષય એવો ન રહ્યો કે જે સ્વામીજીની વાણી દ્વારા આ સાગર મધ્યે રહ્યો ન હોય. નિવેહિતા સ્વામીજીની આ સ્વયંસ્કૃતિ સહજ વાણીને આત્મસાત કરી નોંધપોથીમાં ઉતાર્યે જતાં હતાં. સ્થળ, સમય કે કાળનાં બંધનો ગુરુ કે શિષ્યા એમાંથી એકેધને અહીં સ્પર્શતાં ન હતાં શુરૂદેવના મુખમાંથી પ્રગટતી અવિરત જીવનગંગામાં આ વિહેશી શિષ્યા ઝૂઅતી જતી હતી.

પરંતુ સ્વામીજીની તબિયતની ચિંતા સ્વામી તુરિયાનંદને હતી. એમ તો નિવેહિતાને પણ સ્વામીજીની તબિયતની અત્યાંત ચિંતા હતી. પરંતુ તેઓ

પોતાના ગુરુને આ વાર્તાવાપ બંધ કરી આરામ કરવાનું કે કસરત કરવાનું કહેવા સમર્થ ન હતાં. તુરિયાનંદે એક દિવસ સ્વામીજીને કહ્યું કે ‘હવે આપને કસરત કરવાની છે.’ સ્વામીજી તો વાર્તાવાપમાં અત્યંત લીન હતા. નિવેદિતા એકાગ્ર ચિઠ્પો અંતર્ભૂત બની બંધું ઉતારતાં જતાં હતાં. તેમાં કસરત કરવાનો આહેશ મળ્યો: તેમની જ્ઞાનધારાનો વેગ એરલો પ્રયંડ હતો કે આ આહેશ એમના માટે જરૂરી હેવા છતાં એમણે સ્વીકાર્યો નહિ અને કહ્યું :

“આને નહિ. સ્વીમરમાં મારી તમિયત સારી છે અને અત્યારે હું નિવેદિતા સાથે વાત કરું છું. તે વિદેશી છે અને મારી પાસેથી આ બાધતો શીખવા તેણે પોતાના દેશનો ત્યાગ કર્યો છે. તે ખૂબ જ બુદ્ધિશાળી છે અને તેની સાથે વાત કરવામાં હું આનંદ અનુભવું છું.”

નેમ અર્જુનને માધ્યમ અનાવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોતાનું જ્ઞાન જગતને આપ્યું તેમ શ્રી વિવેકાનંદે વિદેશી શિષ્યાને માધ્યમ અનાવી ડિંદું ધર્મની મહત્વાનું પ્રદાન કર્યું અને ડિંદું સંસ્કૃતિની જ્ઞાનધારાને પુનઃ વહેવડાવી. મહાન ગુરુઓ શિષ્યાને નિમિત્તે જ પોતાના હૃદયનો અમૂલ્ય ભજ્યો જગતને આપતા હોય છે. નિવેદિતા આ જાણતાં હતાં એરલે જ તેઓ જણાવે છે :

“તેઓ થારી જ ક્ષગેંઝામાં અતિ ઉત્સાહપૂર્વક તેમના જીવનના મહાન હેતુ તરફ પાત્ર વગતા અને જ્યારે તેઓ આવું કરતા ત્યારે હું તેઓ જે શાખા આલાતા તે દ્વેક શાખનો સાંથે કરી લેવા આતુરતાપૂર્વક સાંભળતી. કારણ કે હું જાણતી હતી કે તેમની અને તેમના પોતાના અસંખ્ય માણસો કે નેઓ જગ્યત થઈ તેમનાં સ્વરૂપો સાકાર કરવાના હતા, તેમની વરચ્ચે હું ઇક્ત વાહક હતી.”

પશ્ચિમી શિષ્યા અને પૂર્વના ગુરુ. જ્ઞાન આપવાનું સ્થળ પણ કેવું? શાશ્વતી અને અસીમતાના પ્રતીક સમે મહાસાગર! સ્વામી તુરિયાનંદ અને નિવેદિતાની આ જ અડવાડિયાંની દરિયાઈ સફર અત્યક્તિ અને અવિસમરણીય અની રહી. નિવેદિતા લખે છે :

“આ જ અડવાડિયાંની મુસાફરી તો મારા જીવનનો મહાનતમ પ્રસંગ હતો. સ્વામીજીની સાથે રહેવાની મેં કોઈ પણ તક ગુમાવી નહિ.”

આ પ્રવાસ-યાત્રા જ્ઞાનદાત્રી બની ગઈ. કારણ સાથે શુદ્ધ હતા. શુદ્ધની અસીમ ઝૂપાનો અનુભવ થયો. હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેની આસ્થા વધારે દફ બની. એ હિંદુ ધર્મની મહાનતા અને ગૌરવની ગાથા વિદેશના લોકોને હિંમતભેર કરેવા તેઓ સંજન બની ગયાં.

ભારતના ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં સ્ફ્રેદર રહણ પ્રેરણ કર્યા પડી. સ્વામીજીએ આ યાત્રા દરમિયાન નિવેદિતાને એક બીજે પણ આદેશ આપ્યો. અને તે સંપૂર્ણપણે હિંદુ બનવાનો આદેશ હતો. અત્યાર સુધી સ્વામીજીએ એમને કચારેય કહ્યું ન હતું કે ‘તારે બધી જ સુવાકાત જતો કરેવી જોઈએ. અને કંડું એકાંતમાં રહેવું જોઈએ.’

કલ્ખકતામાં તો તેઓ પ્રસંગોપાત્ર ઘણા યુરોપિયનો તેમજ ભારતીય લોકોને ત્યાં જતાં. તેમની સાથે હળતાં-મળતાં અને બોજન પણ લેતાં. સ્વામીજીને આથી ચિંતા થતી. એમને ભય હતો. કે આના પરિણામે એમને કરાય ચુસ્ત. હિંદુ જીવનની સાદ્ધાર્ણ પ્રત્યે અભાવ થાય. હતાં તેમણે કચારેય નિવેદિતાને આ બાધ્યતની મનાઈ કરી નહિ. જિલ્લાં એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં રસ બતાવતા, એમના મિત્રો વિષેની વાતો સાંભળતા. પરંતુ આ દરિયાઈ પ્રવાસમાં જ્યારે એમણે ચોતાનો સંપૂર્ણ વૈભવ જોલ્દો ત્યારે જ નિવેદિતાને ચેતવણી આપો કે હવે તેમણે સાવચેત રહેવું જોઈએ.

હિંદુ ધર્મનું રહણ પામી, શુદ્ધનો આદેશ મેળવી નિવેદિતા નવી, અનુભવો માટે લંડનમાં કાર્ય કરવા સંજન બની રહ્યાં.

* * *

લંડનમાં

નિવેદિતા ભારતમાં અઠાર માસ રોકાયાં. ભારતનો જાડો પરિચય મેળવ્યો. ભારતના લોકોની વર્ચયે કામ કર્યું. અનેક વિધ અનુભવોનું ભાથું મેળવ્યું. નવા જીવનની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી, હવે એ જ જીવનકાર્યને આગળ બધાવવા માટે તેઓ દરીથી. લંડનમાં આવ્યા. લંડનમાંથી. જ્યારે સ્વામીજી ગયા ત્યારે તેઓ માર્ગ-રસ્તને સાથે લઈ ગયા ન હતા, પરંતુ સ્વામીજી લંડનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ નિવેદિતાને સાથે લઈ આવ્યા. કારણ હવે તેઓ માર્ગરેલ્કા નહોતાં રહ્યાં,

નિવેહિતા અની ગયાં હતાં. પોતાનાં તપ, ત્યાગ, સેવા અને સ્વાર્પણથી તેમણે સ્વામીજીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લીધો હતો.

તેમનાં પોતાનાં માતા અને બહેન-ભાઈ પણ ભારતને સમર્પણ કરી ચૂકેલી ભારતના લોકોની ભગ્નિની નિવેહિતા અની ગયેલી પોતાની વડાલી માર્ગેટને મળવા અત્યંત આતુર હતાં. સ્વામીજી વિમ્યવહનમાં નિવેહિતાના ઘરે જ સહૃદી સાથે રહ્યા. ભાઈ રિચમન્ડ તો સ્વામીજીના વ્યક્તિત્વથી અત્યંત પ્રભાવેત થઈ ગયો. પોતાની બહેનનું જીવન સાર્થક છે એની એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. સ્વામીજી વિષે રિચમન્ડ લખ્યું છે :

“મારી બહેને તેમના આહેશનું પાલન કરવું એમાં કંઈ આશ્રય ન હતું. કારણ મેં જાતે જ સ્વામીજીને જોયેલા અને હું તેમની શક્તિ વિષે જાણું છું. માણૂસે ઇક્તા સ્વામીજીને જોવાના અને સાંભળવાના હતા અને પોતાની જનતને કહેવાતું હતું : ‘આ માનવીને જુઓ.’ કેંઈ પણ જાણું કે તેઓ સત્ય જ પોલતા હતા કારણ કે તેઓ અધિકારપૂર્વક સ્પષ્ટતાથી કહેતા, નહિ કે ઇક્તા પાહરી વિજ્ઞાન તરીકે જ બોલતા. સ્વામીજી તેમની સાથે ચોક્કસતા લાગ્યા. તેમણે નિજાસુને ખાતરી અને વિશ્વાસ આપ્યાં. હું માનું છું કે તેમણે મારી બહેનને આ જ આપ્યું છે. અને એ ખાતરી જ મારી બહેનને નિર્ભયાથી આહેશનું પાલન કરવા દેરી ગઈ અને કશાય હિંદુકિયાટ વગર પાલન કર્યા પછી તેને કચારેય અદ્સોસ કરવાતું કારણ મળ્યું નથી.”

બહેનના કાર્યથી ભાઈને પૂરૈ સાંતોષ હતો. કુદુંભીજીનોને પણ ગૌરવ હતું. માતા અત્યંત પ્રસન્ન હતાં. સ્વામીજીના સાંનિધ્યે સર્વ કુદુંભીજીનોને ગ્રેમ અને ઉત્સાહમાં મૂકો દ્વારાં.

લંડનમાં સ્વામીજી થોડાં અઠવાદિયાં રૈકાયા. લંડનમાં સ્વામીજીનું કાર્ય અદ્ક્રી પડ્યું હતું. સ્વામીજીના ખાસ શિષ્યો શ્રી સ્ટર્ડી અને શ્રીમતી જહોન્સન પણ આ વખતે સ્વામીજીના કાર્ય પરતે અત્યંત ઉદ્દાસીન રહ્યાં હતાં. તેમની આવી વર્ણિઝુકથી સ્વામીજીના હૃદ્યને આચાત લાગ્યો. અને નિવેહિતા તો સ્ત્રીય જ અની ગયેલાં. થોડો વખત સ્વામીજી લંડનમાં રૈકાયા અને ત્યાથી તેઓ

ન્યૂયોર્ક ગયા. નિવેદિતા તો લંડનમાં રોકાયાં. તેમની નાની ખણેન જેનાં લમ્બા હતાં. આ પ્રસંગે તેઓ રોકાયાં. તેઓ એક મહિના પછી અમેરિકા ગયાં.

* * *

અમેરિકામાં

સ્વામીજી તો ન્યૂયોર્ક પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે કાર્ય શરી કરી દીધું હતું. પરંતુ લંડનની માર્કે અહીં પણ એમનું કાર્ય સરળ ન હતું. ખિસ્તી મિશનરીઓએ એમના વિરુદ્ધ વાતાવરણ ડિલ્યું કરી દીધું હતું. છતાં સ્વામીજી તો પોતાનું કાર્ય નિષ્કામપણે કરે જતા હતા. હડસન નદી પાસેના એક સુંદર મફાનમાં તેઓ રહેતા હતા. લેગેટ દમ્પતીના તેઓ અતિથિ હતા.

એક મહિના બાદ નિવેદિતા પણ અમેરિકા આવી પહોંચ્યાં. અહીં અમેરિકામાં કાર્ય કરવા માટે તેમના એ હેતુ હતા. એક તો એમને પોતાના વિદ્યાલય માટે ઇંડ લેણું કરવું હતું અને બીજું, અમેરિકન ખિસ્તી મિશનરીઓ દારા ભારત અંગેનું ને બીલટ્સ ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું તેને દૂર કરી અમેરિકન લોકોમાં ભારતીય રીતવનું દર્શન કરાવવું. આ માટે તેઓ અમેરિકાના જુદાં જુદાં રાન્યોમાં આઠ મહિના કર્યાં. અનેક સારામાંઠ અનુભવોથી તેઓ રંગાયાં. સ્વામીજીએ એમને મંત્ર આપ્યો કે કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભ કરતાં પહેલાં ‘હુર્ગા, હુર્ગા’ એમ સતત રટણ કરવું. આ મંત્રનું એમણે આજીવન પાલન કર્યું.

‘ભારતીય રૂણી સ્થિતિ, ભારતમાં ધાર્મિક જીવન’ આ દિશ્યો અને શિક્ષણોમાં પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો આગ્રણ ‘ભારત’ એ વિષય પર પ્રવર્ચનો આપ્યાં. નાનાં બાળકોની સમક્ષ બાળઈશુની જેમ બાળકૃષ્ણ, મુખ, પ્રહલાદ વગેરેની વાતો કરી. જેમાંથી તેમના વિષ્યાત પુસ્તક ‘ધ કેડલ ટેલ્સ એઝ હિન્દુઈઝમ’ જીન થયો. ભારતની પ્રાચીન કલાઓ ઉપર એમને પ્રવચન આપવાનું હતું. પરંતુ ભારતની પ્રાચીન કલાઓ વિષે એમને પૂર્ણ જીન ન હતું. આથી સ્વામીજી જ્યારે શિક્ષણ આવ્યા ત્યારે એમની પાસેથી પૂરી માહિતી મેળવી પ્રવચન તૌથાર કર્યું. આ વ્યાખ્યાન ધણું જ ઉત્તમ હતું. એમાં એમને ૫૦ ડોલરનો પુરસ્કાર મળ્યો. આ રકમ એમને શાળા માટે મગેલી પ્રથમ રકમ હતી.

તેમણે અનેક કલાકોમાં પ્રવચનો આપ્યો. પ્રશ્નોતરીના કાર્યોક્રમો પણ થતા. અનેકની સાથે મુલાકાતો પણ ચોન્ઠતી. પરંતુ વિદ્યાલય માટે પૈસાની સહાય તો કચાંયથી પણ ન મળતી. આ વિષે તેઓ કહે છે :

“મોટા ભાગના લોકો કલાકો સુધી તેમને કહેવા માટે મને બેસાડી રાખે છે. અને મેં તેમને પૂર્ણ આનંદ આપ્યો છે. પણ તેઓએ મને કંઈ પણ આપવાનો વિવેક કર્યો નથી. એક ડેલર પણ નહિ.”

શાળાના કાર્ય માટે સહાય મળતી નહોતી, આથી તેઓ અત્યંત નિરાશ થઈ જતાં. સ્વામીજીને પણ એમના વિશ્વાસુ ભિત્રોએ ક્ષો દીધો હતો. સ્ટડી અને શ્રી લેગેડ વેદાંત સોસાયટીમાંથી રાજુનામું આપ્યું. પૈસાની તંગી હતી. સંઘર્ષ હતો, જીતાં તેઓ તો નિષ્કામલાવે પ્રસન્નયિતે પોતાનું કાર્ય કર્યો જતા હતા, ત્યારે નિવેહિતા અત્યંત કુષ્ણ થઈ જતાં હતાં. નિકટના ભિત્રોની ઉપેક્ષા, વિશ્વાસુ લોકોનો અસહકાર અને સામાન્ય લેક્કનો વિરોધ જોઈ એમનું ફંડય ચિરાઈ જતું. તેઓ કહે છે :

“હા ! હું જાણું છું કે સહભત ન થવાનો તેમને અવિકાર છે. તેઓ સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. પરંતુ ઓહ ! મને થોડા દિલાસો આપો, કારણ હું પૂર્ણ રીતે નાહિંભત બની ગઈ છું. જે સ્વામીના લોકોનું વદાય આવું જ હોય તો કચાંય પણ કંઈક કરવાની અપેક્ષા હું કેવી રીતે રાખી શકું ?”

આ રીતે પોતાના કાર્ય માટે તેઓ અત્યંત હતાશ થઈ ગયાં. તેમાં કુમારી મેરી હેઠલે તેમને મહા કરવાની જ ના પાડી દીધી. સ્વામીજીના આ બધા અંગત મંત્રો તો એવું જ માનતા હતા કે નિવેહિતાનું કાર્ય સ્વામીજીના કાર્ય કરતાં તદ્દન જુદું જ છે, કારણ કે તેઓ તો પોતાની કન્યાશાળા માટે હૈસા લેગા કરવા માટે જ આવ્યાં છે. આ રીતે વિરોધ, ગેરસમજૂતી, સંઘર્ષ, ઉપેક્ષા અને અસહકારના વાતાવરણમાં નિવેહિતાએ બાબા રહેવાનું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં બાબા રહેવાનું બળ એમને આપ્યું એમની ભિત્ર જેસેકાઈને. પોતાના બધા જ અનુભવોની વાત તેઓ જેસેકાઈનને પત્રમાં લખતાં. અમેરિકાના આ બધા કદુ અનુભવો વિષે પણ એમણે જેસેકાઈનને લખ્યું હતું. એના જવાબમાં જેસેકાઈને લખ્યું :

“તું સ્વામીજીનો સંદેશ નહિ પણ મા કાલીનો સંદેશ આપ. તારી રીતે કામ કર, તો જરૂર માર્ગ મળશે.”

વિરોધોની વચ્ચે પણ તેઓ દદ બની કામ કરવા લાગ્યાં. એક વખત સ્વીચ્છાની એક કલાકમાં નિવેહિતા પ્રવચન આપી રહ્યા હતાં. પ્રવચન ચાલુ હતું છતાં અમેરિકન સ્વીચ્છાએ એમના પર એટલાં શાલ્કિક હુમલા કર્યા કે નિવેહિતા મહામહેનતે તટસ્થ રહી શક્યાં. સભા—સંયાલનના સામાન્ય નિયમોના ભંગ કરીને પ્રમુખ—બીજી પણ નિવેહિતા પર તૂં જ પડી. આર્થિક સહાય મળની તો આજુએ રહી, પણ નિવેહિતાને શબ્દપ્રહારો અને વાગ્યાણોનો તીવ્ય સામનો કરવો પડ્યો. આ બધા વિષે તેમણે સ્વામીજીને લખ્યું તો સ્વામીજીએ એમને જવાબ લઈયો :

“તારી શાળા માટે પૈસા આવશે, ભય રાખીશ નહીં. પૈસાને આવવું જ પડશે. જો તે ન આવે તો તેની દિક્કર ડોષ્ટ કરે છે? એક રસ્તો બીજા નેટલો જ સાચો છે. મા બધું જ જાણે છે. તું તારા પાઠ શીખી રહી છો તે જ મારે જોઈએ છે. હું પણ શીખ્યું છું. જે કણે આપણે લાયક બનશું, પૈસો અને માણસ આપણું તરફ આવવા લાગશે.”

સ્વામીજીના આવા ઉત્સાહપ્રેરક પત્રોથી એમને બણ મળતું, અદ્ભુત થતી અને વિરોધો વચ્ચે રક્ત રહેતાં. બમણ્યાં ઉત્સાહથી કાર્યમાં ઇરી અંપલાલી હેતાં. સ્વામીજીએ એમને એક બીજા પત્રમાં લખ્યું :

“તમને પુષ્કળ આશીર્વાદ. જરા પણ નાસીપાસ ન થશો. તમારામાં તો ક્ષત્રિયતું લોહી છે. આપણો ભગવો પોષાક તો રણક્ષેત્ર ઉપરનું ક્રસરિયું વસ્ત્ર છે. માત્ર સફળતા નહિ પણ લક્ષ્યે પહોંચવા માટે મૃત્યુને લેટવું તે આપણો આદર્શ છે. વત્સ, સુવર્ણ કે ડોઈ વસ્તુઓથી લલચારો નહિ તો વિજય આપણો જ છે.”

સ્વામીજી આ રીતે નિવેહિતાને સતત માર્ગદર્શન આપતા હતા. તેઓ એક વીર સેનાપતિની માદ્ક પોતે લડતા હતા અને તેમના શિષ્યોને જેમ ચંદ્રાવતા હતા. નિવેહિતા વિરોધોની વચ્ચે અચલ રહી અવિરત ગતિથી કાર્ય કરવાનું બણ મેળવતાં હતાં.

તેમની શાળાની સહાય માટે અરેરિકામાં રામકૃષ્ણ મંદળની સ્થાપના કરી. શ્રામતી લેગેડ આ કાર્યનો પ્રારંભ કરવા ૧૦૦૦ પાઉન્ડ આપ્યા. આ રીતે એમની સહાયના કાર્યનો ધીમે ધીમે પ્રારંભ થયો.

જૂન મહિનામાં તેઓ ન્યૂયોર્ક આવ્યા ત્યારે સ્વામીજી પણ ત્યાં હતા. વેદાંત સોસાયરી તરફથી સ્વામીજીનું પ્રવચન હતું ત્યારે નિવેદિતા પણ આ પ્રવચનમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં તે સમયે તેમને સ્વામીજીના પ્રથન પ્રવચન સમયના દિવસો યાદ આવ્યા. લંઉનમાં સ્વામીજીના પ્રવચન સાંભળવા ને રીતે તેઓ એસતા એ જ રીતે અહીં આ વખતે પણ બીજુ હારમાં ડાઢી આજુ પ્રથમ ઐઠાં. સ્વામીજી હજુ પ્રવચન આપવા આવ્યા ન હતા. નિવેદિતાના મનમાં વિચારમાળા શરીર ગઈ. મારું પોતાનું જીવન કંચાં છે? સ્વામીજીના પ્રવચનથી મારું મન સંપૂર્ણ શાંતિથી ભરાઈ જશે ખરું? શ્રીડી જ કણેણું અપર પડશે કે આ ને માણસને મેં જીવન સમર્પણ કર્યું છે તે સાર્થક છે કે કેમ આવા અસંખ્ય વિચારેથી તે સમયે તેમનું મન ભરાઈ ગયું.

સ્વામીજીના પ્રવચનને અંતે એમનું સમય અસ્તિત્વ શાંતિથી ભરાઈ ગયું. તેમને જણાયું કે આ મહામાનવનાં ચરણેણું સમર્પણ કરીને એમનું જીવન ખરેખર સાર્થક બનાયું છે. આ અનુભવ વિષે તેઓ લખે છે:

“આ માણસ કે જેમને મેં મારું સમય જીવન સમર્પણ હતું અને જેમણે પ્રવચન દરમિયાન એક જ વખત મારા તરફ દર્શિ કરી તો મેં મારા હૃદયમાં બીજુ કોઈ પણ ભાવના કરતો સંપૂર્ણ અદ્દા અને ઘેણની ને સમજ અનુભવવી તે જ મેં એમની દર્શિતામાં વાંચ્યી.

આમ ફરી એક વાર નિવેદિતા સ્વામીજીનાં ચરણેણું અદ્દાપૂર્વક સમર્પિત અની ગયાં. એમનાં અશાંતિ, વ્યથા અને ઉદ્દર્શીનતા અદ્દાય થયાં.

પેરિસમાં

અમેરિકામાં તેમણે એક પ્રવચનો આપ્યાં. માનવ-સ્વભાવનો પૂર્વો
પરિચય મેળવ્યો. માનવની ચંચળ પ્રકૃતિની લિલા પણ જોઈ. થોડી મહા અને
વધારે ઉપેક્ષા પણ સહન કરી. નિજકામ કર્મની મહત્વા સમજાઈ. સ્વામીજીના
ગ્રાત્સાહક માર્ગ દર્શન અને કરુણાનો પણ અનુભવ કર્યો. આમ અમેરિકામાં
કાર્ય સમાપ્ત કરી તેઓ ફાંસમાં ગયાં.

પેરિસમાં નિવેદિતા પ્રો. ગીઝસ કે નેચ્યો. સમાજશાસ્ત્રી તરીકે વિખ્યાત.
હતા, અમને મળ્યાં. પ્રો. ગીઝસે એમને પોતાની સાથે કામ કરવા નિમંત્રણ
આપ્યું. નિવેદિતાને જણાયું કે એ કાર્ય તેમને અનુરૂપ છે. ભારતીય જન-
સમાજને સમજવામાં વિશેષ અનુરૂપ થશે એમ માનીને તેમની સાથે કાર્ય
કરવાનું નિમંત્રણ એમણે સ્વીકારી લીધું. ગીઝસ પોતાના જ વિચારોના
અમલના દુરાગ્રહી હતા. હંમેશાં સ્વતંત્ર રીતે જ કામ કરવાને ટેવાયેલાં, પોતાના
જ આગવી યોજનાઓ પ્રમાણે કાર્યનું આયોજન કરનારાં નિવેદિતાને પ્રો.
ગીઝસ સાથે કામ કરવાનું ફાયદું નહિ. પાછળથી વિચારોનો સંવધન થવા
લાગ્યો. નિવેદિતાના મન પર આ સંવધનો ઘોણે અત્યંત વર્તી ગયો અને
તેમને જણાયું કે હવે તેઓ વધારે વખત પ્રો. ગીઝસ સાથે કામ નહીં કરી
શકે. એમના ગુરુ સ્વામી વિવેકાનંદ કેટલા મહાન અને શક્તિશાળી હતા છ્ટાં
એમણે કુચારેય એમના પોતાના વિચારો, પદ્ધતિઓ કે યોજનાઓ નિવેદિતા
પર લાગ્યાં ન હતાં. બિલદું એમણે તો નિવેદિતાને કામ કરવા માટે સંપૂર્ણ
સ્વતંત્રતા આપી હતી. જ્યારે અહીં તેમને કાર્ય અંગે કોઈ સ્વતંત્રતા ન
હતી, આથી તેમણે એ કાર્ય છાડી દીધું. છતાં પ્રો. ગીઝસ સાથેની એમની
ગૈત્રી કૃષ્ણમ રહી.

શ્રી અને શ્રીમતી બોઝ પણ એ સમયે પેરિસમાં હતાં. ‘વનસ્પતિ સભાન
છે’ એ એમના નવા સંશોધનથી બોઝ હવે કુરોપમાં વિખ્યાત થવા લાગ્યા
હતા. નિવેદિતા એમને પણ મળ્યાં. સ્વામીજી પણ એ સમયે પેરિસમાં આવ્યા
હતા. પરંતુ સ્વામીજી હવે વધારે ને વધારે અર્તસુખ બનતા જતા હતા. તેઓ
જગત પ્રત્યે ઉદ્ઘાસીન થઈ રહ્યા હતા. પહેલાના એમનો ઉત્સાહ ઘટી ગયો
હતો. તેઓને પોતાની કાર્ય-સમાપ્તિની આગાહી થવા લાગ્યા હતી. એ સમયે
એમણે એક પત્રમાં લખ્યું :

“મારી નૌકા હવે શાંત અંહરના કિનારાની નજુક પહોંચી રહી છે,
જ્યાંથી કદી પણ આગળ જવાની નથો.”

સ્વામીજી વધારેને વધારે શાંતિમાં ઉત્તરવા લાગ્યા હતા. ભાવ્ય પ્રવૃત્તિએ પ્રત્યે નિર્બેંધ અને નિર્મેહી નિવેદિતાને પણ સ્વામીજીની આ મનોવૃત્તિની જાણ થવા લાગી હતી. પણ અત્યારે તો નિવેદિતા પેતાનાં આદર્શી, સ્વખનાં અને કાર્યની હુનિયામાં મય્ય હતાં. તેઓ ઉત્સાહ અને જોમથી છુલકાતાં હતાં. જ્યારે સ્વામીજી શાંત સાગરમાં ઝેણા હતા. નિવેદિતાને સ્વામીજી પાસેથી માર્ગદર્શન, પ્રેરણાની આવાજકતા હતી. કાર્યનો વ્યાપ વધ્યો હતો. અને બીજી આજુ પ્રે. ગીડૂસ સાથેનો સંધર્ય પરાકાઢાએ પહોંચ્યો હતો, આ સમગે સ્વામીજી એમને સફાય કરવાને બહલે સાત્ર ઉંઘાયી અની ગયા. આથી નિવેદિતાનું છાય અન્યાંત ઘનાયું. તેમના શરીર ઉપર આ અદ્ભુત અનાવેની તીવ્ય અસર થઈ. તથિયત નાદુરસ્ત અની ગઈ.

શ્રીમતી ધૂલ એ સમગે વિદ્યનિમાં એક નના શામણમાં પેતાના નિવાસ-સ્થાનમાં રહેતાં હતાં. તેમણે નિવેદિતાને પેતાને લ્યાં રહેવા આવવાનું નિમંત્રણ આપયું. નિવેદિતાને પણ ધીરા માતાની સહાય, આશ્વાસન અને માર્ગદર્શનની અત્યાંત જરૂર હતી, એટલે તેઓ વિરની પહોંચી ગયાં.

ખુલ્લી હવા, ચિંતામુની જીવન, પુરતો આશામ અને ધીરા ભાતાનું વાતસલ્ય આ અધ્યાધી નિવેદિત. અદાં જ વિવરમાં તંડુરસ્ત થઈ ગયો. હતાં, એમના હૃદયમાં સ્વામીજીની ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા અને નિર્બેંધતા વિષે રંજ તો રહ્યો જ. એમને થતું હતું કે શું એમણે કરેવા નવા મિચ્ચા સ્વામીજીને પસંદ નહીં હોય? શું એમને આચરકા અધ્યા મિચ્ચા છે તેની સ્વામીજીને ઈધર્યા થતી હશે? સ્વામીજીએ એનને હળવા-મળવા અંગે ખાસ ચેતવણી આપી હતી એનો એમણે અમલ નહોતો કયેરી એરલે શું એમણે સહાય અને માર્ગદર્શન આપવાનું અધ્ય કયું હશે? આવા અનેક રિયારેંઝી એનતું મન વેરાઈ ગયું હતું. એરલે આ અધી જ બાબતો દિપે સ્વામીજીને પગ લખ્યો.

સ્વામીજીનો પ્રતૃતિર પણ તરત જ આવ્યો. તેમાં સ્વામીજીએ એમને જણાયું કે તેઓ કોઈ માટે જવાઅહાર નથી. ઈધર્યા તો જન્મથી જ તેમનામાં નથી. હળવા-મળવા અંગે તેમણે જે ચેતવણી આપી હતી તે અંગે પણ તેમણે જણાયું :

“તમે તમારા વિચારો ખીલ પર લાદો નહિ એ માટે મણવા-મળવાની અસરો વિષે કહેલું. બાકી તમે સંપૂર્ણ મુજા છો. તમને તમારી પસંદગી છે, તમારું કાર્ય છે.”

સ્વામીજીનો આ જાતનો પત્ર મજાનો અને તેઓ વધારે ગુંચવણમાં મુકાઈ ગયાં. અસ્પષ્ટતા અને ગેરસમજૂતી ઘટવાને બદલે વંચી ગઈ. એ પત્રમાં તો નિવેદિતાને સ્વામીજીની ઉપેક્ષાવૃત્તિ વધારે સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. તેમને પોતાને પ્રશ્ન થયો કે શું કાર્ય જ તેમને વિનાશ પ્રત્યે દીરી રહ્યું છે? તેમણે તો ઘણી વાર સ્વામીજી પાસેથી સાંભળ્યું હતું:

“નિસ્વાર્થ ભાવે કરેલું કાર્ય આંતરિક પવિત્રતાનું સાધન બને છે. એ દ્વારા અંતિમ લક્ષ્યને પહોંચી શકાય છે.” તેમણે તો હંમેશાં પોતાની જાતને સ્વામીજીના કાર્યને સમર્પિત થયેલી માની હતી. “શું સ્વામીજીને પોતાના કાર્યની પસંદગી, રસ અને જીવન જીવવાની પદ્ધતિ પસંદ ન હતાં?”

આવી ભનોન્યથાથી તેઓ અશાંત બની ગયાં. એમની ચિંતાનો કોઈ પાર ન હતો. અન્યોડામાં નિવેદિતાના ભનતો સંધર્થ ધીરા માતા-શ્રીમતી બુલે સપાંયો હતો. તેમણે જ સ્વામીજીને વાકેર કરી નિવેદિતાને સંપૂર્ણ શાંતિ અને આશીર્વાહિની અમૃત્ય બદ્ધિસ અપાની હતી. નિવેદિતા આ સમગ્રે પણ શ્રીમતી બુલના ધરે જ હતાં. શ્રીમતી બુલ નિવેદિતાની ભનસ્થિતિનાં જણકાર હતાં. એમણે જ સ્વામીજીને પોતાને ત્યાં બિન્દુની આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને સારેમારમાં સ્વામીજી એમને ત્યાં આવ્યા.

નિવેદિતા સ્વામીજીને ભજ્યાં ત્યારે સ્વામીજી તો એ જ માગદ્દોક ગુરુ અને પ્રેમાળ પિતા લાગ્યા. એમના દર્શન માત્રથી નિવેદિતાનાં તમામ ભય, આશાંકાઓ, હૃદયને ડારી આતી ભનોન્યથાઓ નિરૂળ થઈ ગઈ. સ્વામીજી તેમના પ્રત્યે નહોતા ગુસ્સે થયા કે નહોતા ઉડાખીન થયા. બસ, તેઓ તો માત્ર એટલું જ ધર્યતા હના કે નિવેદિતા તેમના ગુરુ ઉનર જરા સરખે પણ આધાર રાખ્યા વગર પોતાનું કામ અંગરે ચલાવે. જે કે ચિંદ્યા પરતો તેમનો વત્સલ પ્રેમ કે સંભાળ લગ્યારે ય ઓછાં થયાં ન હતાં. માત્ર પોતાના પગ ઉપર ભિંભાં રહેતાં કરવાં માટે જ સ્વામીજી એમને તૈયાર કરી રહ્યા હતા.

નિવેદિતા પર સ્વામીજના પૂરા આશીર્વાદ હતા અને, તેઓ તેમને સમર્થ શક્તિશાળી જેવા ધ્યાન હતા, નિવેદિતા પાંગળાં બને, સદ્ગુરુ ઉપર આધાર રાખતાં રહે તે હકીકત હવે તેઓ કાઈ રીતે ચલાવી લેવા તૌધાર ન હતા. આ જાણ્યા પછી નિવેદિતા બમણા ઉત્સાહથી પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયાં. આ વિવસોમાં જ સ્વામીજાએ એમને સંપૂર્ણ આશીર્વાદ આપતી કૃવિતા કે જેમાં ગુરુના હંદ્યની સમગ્ર આલીષા અને શુભેચ્છા ગુંથાયેલી છે તે બેટ-રૂપે આપી.

“માતા તણું હંદ્ય ને વીર કરી ધ્યાન, માધુર્યપૂર્ણ સ્તુગંધી કુસુમસ્પર્શ; સૌંદર્ય શક્તિ વિજયી સઘણે સદ્ગુરે ને યજવેહી મહી રનતી ને જવાળા નેતૃત્વશક્તિ પ્રથમીની અધીનતા ને સ્વપ્નો સુદૂર બાડતાં ધીર વર્તું તે; આત્મા મહી જ્યમ સનાતન સ્વાતમ શ્રદ્ધા હો અદ્યપમાં કે મહાતમાં ત્યમ દિન્ય દિન્દિ એ સર્વને અધિક ને મમ દર્શિયી યે અર્પે તને જગદંય કૃપાળુ આને.”

શ્રીરામકૃષ્ણ હવે પોતાની સઘળી શક્તિએ નરેનને આપી દીધી હતી. હવે સ્વામીજાએ પોતાના હંદ્યની તમામ શુભેચ્છાએ, ભાવનાએ અને એથી ય વધારે જે કંઈ મા ધ્યાને તે બધું જ નિવેદિતાને આપ્યું અને નિવેદિતા પુલકિત થઈ ગયાં. મનની રહીસહી શાંકા કે વ્યથા જડમૂળથી નિર્મૂળ બની ગઈ. તેને સ્થાને ઉત્સાહ, આશા અને ભાવિ યોજનાએ અંકુરિત બની રહી. મન સ્વસ્થ બન્યું. કામનો ઉત્સાહ વધ્યો. હવે નિવેદિતાએ ભાવિ કાર્ય માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાની યોજના કરી. સ્વામીજાએ તે માટે પોતાની મંજૂરી આપી દીધી. નિવેદિતા શ્રીમતી જુનને તાં સ્વામીજ સાથે પંદર દિવસ રહ્યાં. આ વિષે તેઓ લખે છે:

“ખિટનીમાં તેમની સાથે પંદર દિવસ રહી. તેમના હાથ નાચેના મારા શિક્ષણના એ અમૃત્ય દિવસો એમ પૂરા થયા. કારણ જ્યારે ભારતમાં ૧૬૦૨માં મારા ગુરુને હું મળી ત્યારે એ મુલાકાત એમના અંતિમ આશીર્વાદ મેળવવા અને વિદ્યા લેવાની બની રહી.”

ખિટનીથી લંડન જવાની સમગ્રે તૈયારી એમણે કરી લાધી. લંડનમાં જઈને કઈ રીતે કાર્ય કરવું તે અંગેની ડોઈ સ્પષ્ટ યોજના એમના મનમાં ન હતી. વળી લંડનમાં કેરલો સમય રોકાવાનું થશે તે પણ નિશ્ચિત ન હતું. છતાં અંતરમાં શાંતિ હતી. હવે વિચારખારા સ્પષ્ટ હતી. ગુરુનું જ કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં એની દઢ પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી. એ માટેના ગુરુના આશીર્વાદ મળી ગયા. અને ગુરુની દૃપા સહાય સાથે જ હતી. એમના ભાવિ કાર્ય પણ મળી ગયા. અને ગુરુની દૃપા સહાય સાથે જ હતી. એમના ભાવિ કાર્ય માટે આટલું પૂરતું હતું. હવે મનનો કોઈ અનરેખ રહ્યો ન હતો. કિંદી સ્પષ્ટ હતી. અંતરમાં ઉત્સાહ, આનંદ અને શાંતિ લઈને તેવ્યા લંડન જઈ રહ્યાં હતાં.

બીજે દિવસે જવાનું હતું. આગલી રાત્રે સ્વામીજી અને તેમના એક શિષ્યે તેમને અહાર અગ્રીયામાં જોવાયાં. ત્યારે શું અન્યું તે નિવેદિતાના જ શાશ્વતોમાં :

“હું અહાર આવી. મેં જોયું તો સ્વામીજી તેમના નિત્ર સાથે તેમના નિવાસસ્થાને જતાં પહેલાં મને આશીર્વાદ આપવા માટે રાહ જેતા હતા. તેઓએ મને જોઈ કર્યું કે, સુસ્ક્રિપ્શનમાં એક સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયના લેડો ડોઈ પણ ભાગકને જન્મતાવેંત જ ખુલ્લામાં લઈ જઈને કહે છે “જે ખુદાએ તને પેદા કર્યું હોય તો તારો ભલે નાશ થાય; પણ જે અક્ષીએ તને પેદા કર્યું હોય તો તારો ભલે રહે.” આ શાશ્વતો કે જે તેઓ નવજલતાં શિશ્યુને કહે છે તે જ શાશ્વતો હું તને જીલ્ટાલીને કહું છું, ‘જગતમાં જંપલાવ અને જ શાશ્વતો હું તને પામજે, પણ જે મેં તારું ધડતર કર્યું હોય તો તું નાશ પામજે, પણ જે જગતમાં તારું ધડતર કર્યું હોય તો જીવતી રહેણે?’

આ આશીર્વાદ આપીને સ્વામીજી તો તે નિત્રની સાથે જતા રહ્યા. પરંતુ સ્વામીજીના આ શાશ્વતોએ નિવેદિતાને ગુરુના વ્યક્તિત્વના એક બીજી જ સ્વામીજીના આ શાશ્વતોએ નિવેદિતાને ગુરુના વ્યક્તિત્વના એક બીજી જ સ્વામીજીના આ ભાગનતા સામે નિવેદિત પ્રસંનિયતો નભી પડ્યાં અને શ્રીમાની પ્રેમાળ હંકમાં ભાવિ યોજનાને કાર્યાનિતા કરવા તૈયાર પણ થયાં.

બીજે દિવસે સવારે તો છુંયેન્ડ જવાનું હતું. તે માટેના સ્વામીજીના આશીર્વાદ તો મેળવી ચૂક્યાં હતાં. છતાં અંતરમાં હજુ આરા હતી કે સ્વામીજી

વહેલી સવારે વિદ્યાય આપવા આવે. ગ્રાવાસ અને કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં ગુરુનાં ઈરી પ્રત્યક્ષ દર્શાન કરવા તેઓ અધીરાં બન્યાં હતાં. ત્યાં જ એમણે એમના મડાન પ્રિય ગુરુને એમની તરફ આવતા જોયા. તેમણે અત્યંત પ્રેરણ અને અનુભિપૂર્વક એમનાં ચરણોમાં નમન કર્યું. આ વિષે તેઓ લખે છે :

“ઓને દિવસે પ્રભાતે પણ તેઓ આવ્યા. અને હજુ હું મારી ઘૂર્ણાપની છેલ્લી સ્મૃતિ યાદ કરું છું તો પ્રભાતે ઉપાના આગમન સમયના આકાશની પદ્માહલૂનાં રસ્તા ઉપર જિલ્લા રહી બંને હાથ જીંચા કરી આશીર્વાદ આપતી એમની પ્રતિભાસંપન મુખમુદ્રા હજુય મારી નજર સમજ તરવર છે.”

અને એ આશીર્વાદની મુદ્રા હલ્દ્યમાં કાવમ માટે અંકિત કરી નિવેદિતા આર્યના વિરાસ જગતમાં પ્રવેશયાં.

* * *

દુંગલેનામાં કાર્ય

“મારો સમય આત્મા ભારતમાં છે. અને વધુ ને વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે બધાર કશું જ કરવાનું નથી. હું જે કાંઈ કરું છું તે માત્ર ઉપરાધલું જ કાર્ય છે.”

આમ, એમના આત્માનું ઐંચાણ ભારત પ્રલે હતું અને કાર્ય તેમને લંડન તરફ લઈ ગયું, પરંતુ લંડનમાં જવાના પ્રયોજનિયે ડેન્ડબિંદુ તો ભારત જ હતું. તેમનું સુખ્ય કાર્ય તો ભારતમાંના કાર્ય માટેની મદ્દ મેળવવાનું હતું. હવે તેમના કાર્ય અંગેના વિચારો સ્પષ્ટ હતા. તેઓ શાંત હતાં, સ્વસ્થ હતાં, સ્થિર હતાં. તેમના ગુરુદેવે તેમને આશીર્વાદનું ભાથું બંધાવી લંડનમાં મોકલ્યાં હતાં એરસે જ એમનામાં અપાર ઉત્સાહ હતો. મિશનરીઓના ભારત વિષેના જૂહા પ્રચારને પહેલી વળવાનું બળ હતું અને પોતાના આત્માના અમેધ બળ ઉપર જિલ્લા રહેવાની પોલાવી તાકાત પણ હતી. તેઓએ લંડનમાં જરૂર કાર્યમાં જંપલાવી દીધું.

લંડનમાં જુદી જુદી જગ્યાએ પાંચીસ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. શ્વેત-દાંબો અખ્યા, ગળામાં બૂલતી રૂદ્રાક્ષાની માળા પહેલી આ અંગેજ મહિલાને જેતાં સોકો આશ્ર્યમુગ્ધ થઈ જતાં. ભારત વિષે નિવેદિતા જે સ્પષ્ટતાથી એલતાં

હતાં, ભારતીય સ્વીચ્છાના જીવન વિષેની વાતો ને આત્મીયતાથી કરતાં હતાં, અને ભારતના ધર્મને ને વિશ્વાસી રજૂ કરતાં હતાં તેથી લંડનના લોકોએ પ્રભાવિત થઈ રહ્યા હતા. લંડનમાંના એમના કાર્ય વિષે લંડનના એક સંવાદદાતાએ લખ્યું છે :

“ભારતના પદ્ધે એક ઉત્સાહી પ્રવક્તાનો અવિર્ભાવ એક નિતાંત અનપેનિત દિશામાંથી થયો છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં સમર્થાનું થતું હતું તે રીતે ભારતનો આ સમર્થક કોઈ દૂરના દેશમાંથી નહિ, કોઈ અપરિચિત લોકોની વચ્ચેથી નહિ, પુરુષવર્ગમાંથી પણ નહિ પરંતુ મહિલાવર્ગમાંથી છે. જેનો સંબંધ ભારત હૃપર શાસન કરનાર જાતિ સાથે છે. અસાધ્ય રણ યોગ્યતા ધરાવનાર આ સ્વીચ્છા ધૂંદેહમાં પોતાની ઉત્તીવળ કરનીને નિતાંત વિશ્વાસી આપી ભારતની સ્વીચ્છાની સેવામાં પોતાને સમર્પિત કરવાનો સંકલ્પ સેવ્યો છે. આ મહિલાનું જાતિની સેવામાં પોતાને સમર્પિત કરવાનો સંકલ્પ સેવ્યો છે. આ મહિલાનું નામ માર્ગરેટ નોમેલ છે. હજુ તો ભારતમાં ઇતા અધાર જ મહિના રહ્યા છે પરંતુ આટલા સમયમાં પણ ભારતનો યથાર્થ જીવન વિષે જેઓ ભરતમાં વર્ષો સુધી રહ્યાં છે તેસના કરતાં વિશેષ મહિની ધરાવે છે.”

અરેખર એમનું સમગ્ર હૃદય ભારત માટે જ ધર્મકર્તું હતું. લંડનમાં એમની ભારતીય અભિવ્યક્તિની ગૌરવગાથા ગાવાની આ પ્રવૃત્તિ ધરણ અંગેને અને પ્રિસ્ટી મિશનરીઓને પસંદ ન પડી. ને દેશને તેઓ અત્યાંત હુંઝ, પરાધીન ને ગુલામ દેશ તરીકે એળાખાવતા હતા એ દેશ વળી કરી રીતે મહાન હોઈ શકે? એમાં પણ વારી એક અંગેજ મહિલા ભારતની ભરપૂર પ્રશાંસા કરે એ તો તેમને માટે અસંખ્ય હતું. આથી નિવેહિતાના કાર્યમાં ધર્યું મુશ્કેલીઓ બની થતી, અવરોધી પણ આવતા, પરંતુ તેઓ અડગ બેલાં રહ્યાં અને ભારતની મહાનતાનું ગૌરવ ગાતાં રહ્યાં.

એ અરસામાં ભારતના વિઘ્યાત વૈશાનિક જગદીશચંદ્ર બોઝ પણ લંડનમાં હતા. ત્યાં એમની તબિયત બગડી અને એમને આપરેશન કરાવવાં પડ્યું હતા. એ સમયે નિવેહિતાએ એમને અને શ્રીમતી અખલા બોજને પોતાને ત્યાં વિઘ્યાતન આપીને રહેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. તેઓની પ્રેમપૂર્ણ સારવાર કરી. એટલું જ નહિ પણ એમના ભાવિ પુસ્તક-પ્રકાશન અંગેની યોજના પણ ધરી કાઢી. નિવેહિતા જગદીશચંદ્ર બોઝાં સંશોધનોમાં સંક્રિય રસ લેતાં અને જરૂર પડ્યે પૂરી સહાય પણ કરતાં જયારે પણ્ણીમના લોકોએ તેમની અત્યારે

પૂર્વબાહિની

મહત્વની શાખની કદર ન કરી ત્યારે અત્યંત નિરાશા અને ઉદ્વેગની પણોમાં નિવેહિતાની હાજરીએ મોઝમાં આશાનો સંચાર કર્યો હતો અને એમના સંશાધન-કાર્યને ચાલુ રાખવા એમણે ગ્રેત્સાઇન પૂડું પાછું હતું. તેમને સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળાની સ્થાપના માટેની પ્રેરણ પણ નિવેહિતાએ જ આપી હતી. ધૂંઘેનુંડમાં તો. મોઝની શાખનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થાય એ તો એમનું સ્વપ્ન હતું. ઠો. મોઝ ભારતીય હોવાથી જ ધૂંઘેનુંના બૌદ્ધિક સમાજમાં સહકાર નહોતા પામતા તે નિવેહિતાને અત્યંત ખૂંચું હતું. એમનો સત્કાર થામ તે માટે તેમણે ભગરથ પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. નિવેહિતાને તો ભારતનું ગૌરવ પદ્ધિતને બતાવું હતું. એમના મહાન યુરૂના મહાન દેશમાં પયગંખરો, નરવીરો અને વૈજ્ઞાનિકો પણ પેતા થઈ શકે છે, એ સાચિતી પદ્ધિતને આપવી હતી. ભારત માત્ર યુવાનોને જ દેશ છે, એ વાત પદ્ધિતના લોકોના મનમાંથી સદંતર ભૂંસી નાખવી હતી. એ માટે તેમણે જ્યાં જ્યાં તક મળી ત્યાં ભારતીય ધર્મ, સમાજ, ભારતીય નારી, ભારતના સાધુજ્ઞનો, ભારતના પુરાણા... આવા, ભારતવર્પને સંપૂર્ણ આવરી લેતા વિષ્યો પર પ્રવચનો આપ્યા અને નિવેહિતાએ લંઉના લોકો સમક્ષ ભારતનું ભણ્ય સ્વરૂપ ખૂં કરી દીધું. લંઉના સમાજમાં તેઓ ભારતના મિત્ર અને નિષ્ણાત તરીકે પ્રસિદ્ધ પાણ્યાં.

લંઉનથી નિવેહિતા સ્કોટલેન્ડ આવ્યાં. ત્યાં પણ પ્રવચનાધારા વહેતી રહી. ‘ગ્લાસગો એક જીવિશન’માં ભારતીય વિભાગમાં પ્રવક્તા તરીકે એમને પ્રો. ગીડસનું નિમંત્રણ મળ્યું. ભારત વિષે કહેવાની કંઈ પણ પણ તક મળે તો તેઓ જાપી લેવા સહાય ઉત્સુક રહેતાં. આથી આ નિમંત્રણનો પણ તેમણે સ્વીકાર કર્યો. ભારત જવાની ઉત્સુકતા વધતી જતી હતી.

ભારત પ્રયેતું તીવ્ર બેંચાણ હતું તેમાં સ્વામી શ્રી શારદાનંદે સમાચાર આપ્યા કે શ્રી માતી તબિયત બરાબર રહેતી નથી. અને તેથી નિવેહિતા બધા જ પ્રવિષ્ટિઓ સંકેર્તી ભારત જવા ઉતાવળાં થઈ રહ્યાં. પરંતુ લંઉનમાં હજુ કામ બાકી હતું. સ્કોટલેન્ડમાં વ્યાખ્યાનમાળા પૂરી થઈ નહોતી. મિશનરીઓને સાથુસણુંતો પ્રત્યુત્તર પાઠવવા માટે તેમણું એક પુરિતકો લખવાની ચોણના કરી હતી. ઉપરોક્ત ‘ધ વેણ એઇ ધન્દિયન લાઈફ’ નામના પુરસ્કર્તું માળખું આકાર લઈ રહ્યું હતું. આ બધાં જ કામો અધૂરાં છાપીને તેઓ શી રીતે ભારત પાણ્યાં જઈ શકે? શું આ કાર્ય તેમના યુરૂહેવનું કાર્ય નહોતું?

હથયની તીવ્ર ધર્યા ભારત જવાની હોવા છતાં એમણે કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું અને તેઓ ત્રણ મહિના વધુ રોકાઈ ગયાં.

આ ત્રણ મહિના તેઓએ શ્રીમતી ખુલ સાથે નોર્માં ગાળ્યા. ત્યાં શ્રી ખુલની પ્રતિમાની અનાવરણ-વિવિ કરવાની હતી. આ પ્રસંગે શ્રીમતી ખુલે નિવેહિતાને નોર્વે આવવા અને કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. નિવેહિતાને પણ પુસ્તક લખવા માટે અત્યાંત શાંતિ અને એકાંતની જરૂર હતી. એમાં આ નિમંત્રણ જાળે એમના કાર્યની પૂર્તિ માટે જ આપ્યું છે એમ માની તેઓ નોર્વે પહોંચી ગયાં.

નોર્માં શ્રીમતી ખુલના નિવાસસ્થાને કુહરતી સૌંદર્યની વિપુલતા જોઈ મુશ્ખ બની ગયાં. નીરવ શાંતિ ભળી. અનુપમ સૌંદર્ય હતું. મિનોનું સાંનિધ્ય હતું. શ્રીમતી ખુલની હૃદૈ હતી. આથી આ સ્થળ એમને અવિસ્મરણીય બની રહ્યું. એમના ભાવિ પુસ્તકેનું માર્ગદર્શન પણ એમને અહીં જ મળ્યું. ડૉ. એઝ પણ અહીં હતા. શ્રી રોમેશચંદ્ર હત પણ અહીં જ હતા; જેમણે ધ વેખ એક ઘનિયન લાઈફનાં થોડાં પ્રકરણો સાંભળ્યા પછી નિવેહિતાને આ પુસ્તક વિષે જરૂરી માર્ગદર્શન આપ્યું. નિવેહિતાનું ‘કાલી ધ મધર’ પુસ્તક તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયું હતું અને સર્વત્ર સારો આવકાર પામ્યું હતું. તેમણે ભિશનરીએને પ્રત્યુત્તર આપવા માટે ‘લેમ્સ એમેંગ વુલ્વસ’ વેસ્ટ મિનિસ્ટર જેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરાયું. આમ, નિવેહિતાને નોર્માંમાં આરામ મળ્યો, આનંદ મળ્યો, શાંતિ ભળી. કાર્ય થયું અને હજુ પણ વિરોધ કાર્ય માટે નિવેહિતા ઇરી ધૂલેન્ડ ગયાં.

ધૂલેન્ડમાં એમણે આર. સી. હત પાસેથી ભારતની આર્થિક સ્થિતિનો પરિચય મેળવ્યો. જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો વિષેની ભાહિતી મેળવી અને તેમાં તેમને સ્પષ્ટ દર્શન થયું કે “વિહેશા રાજકીય શાસન હેઠળ દેશ પુનરુક્તાનું સ્વાન જોઈ ન શકે. કોઈ પણ દેશના સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ પૂર્વશરત છે.” આમ, ભારતના આધ્યાત્મિક ઉત્થાન માટે રાજકીય જગ્યાતિ જરૂરી છે એ સમજની સાથે એમના મનમાં ભારતની પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું સ્વાન જગ્યાં. અત્યાર સુધી એમના મનમાં ધૂલેન્ડ અને ભારત વચ્ચે મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર સ્થપાય એ ભાવના રમતી હતી. હવે તેને સ્થાને આ સ્વતંત્રતાના વિચારોએ જોર પડાયું

પૂર્વબાહિની

૬૬

ઇંગ્લેન્ડના આ વસવાટ હરમિયાત એમના વિચારોનો વળાંક આ રીતે જુદી જ વિશામાં વળતાં એમને પોતાને પણ આશ્ર્ય થયું, તેઓ આ વિષે કણે છે :

“...મારા મહાન ભય વચ્ચે સ્વાતંત્ર્યનો મારે મન કંઈક અર્થ છે. કારણ મારું મન સ્વામીજીએ ન દર્શાવ્યાં હોય એવાં તર્વોનો સમાવેશ કરવા લાગ્યું છે. તો પણ મને વિશ્વાસ છે કે અંતે એ બધાં જ એમના માટે છે.”

એમના વિચારો નવા હતા; સાધ્વીજીવનને અનુરૂપ ન હતા. દેશની સ્વતંત્રતા અને સુજિત અંગેના હતા. તો શું એ વિચારો સ્વામીજીએ કહેલું કે, ‘ભારતને ચાહો અને તેના માટે જીવો’ એ મંત્રને પ્રગટ નહોતા કરતા ? છતાં નિવેદિતાને સ્વામીજીએ ભારતની સ્વતંત્રતા માટે કાર્ય કરવા કહ્યું ન હતું. આથી તેમના મનમાં ચોણો ભય જાગૃત થયો, પણ ભગ્નની સાથે અદ્વા પણ પ્રગટી અને પોતાના હંદ્યમાંથી ખાતરી મળ્ણ કે “એઓ મને પહેલાંના કરતાં તેમના બાળક તરીકે એછી નહીં સ્વીકારે.”

નિવેદિતાના હિવસો ઇંગ્લેન્ડમાં અત્યંત કામમાં પસાર થતા હતા. પરંતુ હવે નિવેદિતાને પોતાના ઘરે ભારતમાં પહોંચવાની અત્યંત ઉત્તાવળ હતી. તેઓએ આર. સી. દા અને શ્રીમતી ખુલ સાથે ભારત આવવાની ચોઝના કરી. એ વરસ જેઠલો સમય ધૂરૈપ-અમેરિકામાં ગાળ્યો. અનેકવિધ અનુભવોથી એમનો આત્મા ધરાયો. ગુરુએ આપેકા સંસ્કારો દફ બન્યા અને હવે નવા જ વિચારો અને ચોઝનાએ સાથે તેઓ ભારત પાછાં ઇયાં.

* * *

ભારતમાં સ્વાગત

“હું ધ્યાષુ છું કે હું ભારત પાણી રકું. હું ફક્ત ત્યાં જવા માટે જ તથપું છું. અલખત હું જાણું છું કે એ પહેલાં તો આપણે જે જોઈએ છીએ તે સેખન-કાર્ય હું શરૂ કરી શકું

तेम नथी. कुलकुलामां रहेगे कालों केर वर्तीव्यो हो. हुं हूर रही शकुं तेम नथी...

भारत केटलो अहसुत देश छे. हुं खूँ खुश छुं के भारत हुं कहे छे तेम तने पहेलां करतां वधारे मधुर जणाय छे.”

पोतानी प्रिय सभीने पत्र लखतां पण निवेदितानुं रेमेशेम भारतनुं रटष्ठ करतुं हुं. भिक्षा साथेनी वातोमां भारत, प्रवयनोमां भारत, पुस्तकोनी चोजनाओमां भारत. एमने भाटे वधा ज कार्यमां भारत डेन्डिंहुओ हुं. एमनुं सभत्र अस्तित्व भारतमय बनी गयुं हुं. तेमो भारतीय हूर हतां छतां तेमने आश्वासन हुं के तेमो भारतनुं ज कार्य करी रखां छे. भारत विषे वात कहेतां एमनुं हृदय अस्तिता अने गौरवथी भराई जतुं :

“ हुं भारतने उच्च धर्मनी जन्मभूमि तरीके आहुं छुं. जेने सहुथी भडान पर्वत डिमालय छे, जयां उन्नत पर्वतो छे, तेवा देशने आहुं छुं. आ देशमां घर साहां छे. डौडिपिक सुख जेवा भले छे. खीओ सवारथी सांज सुधी निःस्वार्थपणे, प्रेमथी अबडाट के इतिहास कर्य सिवाय आत्मीयजनोनानी सेवा करे छे. जयां भा अने हाती पोताना सुखनी परवा करी वगर घरमां कालो आपे छ....”

भारतीय ज्ञवननी आवी तो केटलीय भिक्षावान वातो एमना हृदयमांथी अस्वभवित रीते वहेती अने विहेशनी खीओ आश्र्यथी मुख्य बनी एमना-आनी ज आ. एक भारतीय बनी गयेकी खीने सांभगी रहेती. श्री विवेकानन्द हिंदु धर्मनो विजय स्थाप्यो तो निवेदितामे भारतीय अस्तितानी गाथा गाई. भारतनी खीओनी भडानता प्रगट करी. अने हवे भारत तरह प्रयाण कुयुं. मार्गमां आर. सी. हत पासेथी एमणे भारतमां अंग्रेज हुमत विषेनी कुटकेटली भाडिती आपात करी अने नवा विचारोनुं जेम वधवा लाग्यु.

तेमो भद्रास पहेंच्यां तो त्यां एमना स्वागतनी लव्य तेथारीओ कुरवामां आवी हती. निवेदिताने एमना प्रथम आगमन समयनुं दश्य अने श्री शुद्धजीनमो ग्रेमण यहेतो याह आवी गयो. जे अत्यारे तेमो गृथी उपर होत तो निवेदिताना आ लव्य सत्कार्यी एमने कुटलो अंगो आनांद थयो होत ए

દિયારે તેઓ ગળગળાં થઈ ગયાં અને શ્રી ગુડવીનની મધુર સ્મૃતિથી એમનું હંદ્ય ભરાઈ આવ્યું.

નિવેદિતાએ પેતાના સલ્કારના જવાબમાં મદ્રાસમાં પ્રવચન અન્યા પ્રવચન જુસ્સાથી ભરેલું હતું. પ્રવાહપૂર્ણ હતું. આ પ્રવચનમાં તો ભારત માટે શું અનુભાવ્યું તેના વાત કરી. ભારત તો એમની સ્વીકારેલી માતૃભૂનિ છે. આ મ.તલ્ખનિમાં એમનું શું કાર્ય છે એ પણ એમણે જણાવ્યું. જે એંગ્રેજ સ્ક્રી-પુરુષો ભારતના સેવા કરવા આવે છે, તેની પાસેથી ભારતમાતા રાં અપેક્ષા રહે છે; એ વાત પણ એમણે કહી. આ સમયે શ્રોતાઓને નિવેદિત પરદેશા છે એવો જ્યાલ સરખો પણ ન રહ્યો. કારણ કે તેઓ તો ભારતમાતાની અપેક્ષા મુજબ જ તેને ચાહતાં હતાં. પ્રવચનના અંતે એમણે ભારતનું ગૌરવ ગાતાં કહ્યું કે ભારતે કોઈની પણ ક્ષમા ભાગવાની નથી.

આ સમયે સ્વામી વિવેકાનંદ તો બનારસમાં હતા. નિવેદિતાના સલ્કારસમાર્ઝના તમામ સમાચાર 'મંસ જર્નલ'માં પ્રગટ થયા હતા. તેમાં નિવેદિતાએ આપેલું પ્રવચન પણ છપાયું હતું. આ 'જર્નલ'ની એક નકલ સ્વામીજીને બનારસ મેઝવામાં આવી. તરત જ સ્વામીજીએ શ્રામતી ખુલ અને નિવેદિતાને લખ્યું:

"વહુકાં માતાજી તથા ઐટા,
ભારતમાં પુત્ર : તમારું સ્વાગત હો.

જેની દ્વારા મને જે 'મદ્રાસ જર્નલ'ની નકલ મળી છે તેથી મને ખૂબ જ આનંદ થયા છે. કારણ મદ્રાસમાં નિવેદિતાને જે આવકાર મળ્યો છે તે મંસ અને નિવેદિતા અનેને માટે સારું છે. તેનું વજાબ્ય ખરેખર સુંદર હતું."

ભારતને માટે નેણે પોતાનો દેશ છેડચો. દેશના લોકોનો પ્રેમ પણ ગુમાવ્યો. એનાં એ સ્વાપર્ણનો પદ્ધયો. ભારતના જનસમાને કૃતરતાપૂર્વક પાઠયો. નિવેદિતાનું હંદ્ય તેમના ભારતીય ભાંડુઓનો નિર્યાન પ્રેમ જોઈ આનંદથી ગહગળિ થઈ ગયું. જાગે પદ્ધિમનાં એ એ વરસનાં તેમનાં કાર્યોનો અને અનુભવોનો અફલો જણામાં જ મળી ગયો. લોકોના પ્રેમથી તરખોળ થેલાં નિવેદિતાને સ્વામીજીના સ્વાગત-પત્ર મળ્યો. ત્યારે એમને પૂર્ણ સંતોષ થયો. ભારત માટે તો એમનું હંદ્ય બોલતું હતું. એમનું સમગ્ર જીવન બોલતું હતું.

‘એમનું શામેશામ બોલતું હતું; એટલે જ એનો પહુંચો સર્વત્ર પડ્યો. નિવેહિતાં હવે ખિટિશ સરકારની નજરમાં પણ ભારતપ્રેમી તરીકે નોંધાઈ ગયાં. સરકારની કરી નજર એમની તરફ ફરવા લાગી.

* * *

શાળાનો પુનઃ મારંબ

“મારા આશીર્વાદ છે કે સર્વ શક્તિઓ તમારામાં આવો. ખુદ જગદંબા પોતે જ તમારાં હથ અને મન બની રહો. તમારા માટે હું જેની પ્રાર્થના કરી રહો છું તે વિરાટ અપ્રતિહત શક્તિ છે. અને જે શક્તય હોય તો તેની સાથે ચિર શાંતિ.”

સ્વામીજીનો મહાન આશીર્વાદ-પત્ર મળ્યો. નિવેહિતાનો ઉત્સાહ વધ્યો. તેઓ નિશાળને નવું સ્વરૂપ આપવાના કાર્યમાં અત્યંત બ્યસ્ત બની ગયાં. સ્વામીજીએ તો સ્વામી અભિનંદને પણું લખ્યું હતું કે—

“નિવેહિતાને એમની નિશાળ વિષે મેં પત્ર લખ્યો જ છે. મારું એ વિષે મંત્ર્ય એ છે કે જે તેને ક્રેષ લાગે તે તેણે કરશું.”

કાર્યના નવા આયોજન અંગે પણ સ્વામીજીએ નિવેહિતાને પોતાના તરફથી તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપો. પણ એમના ગુરુભાઈઓ તરફથી પણ નિવેહિતાને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી રહે એવું વાતાવરણ નિવેહિતાની જાણ બાદાર જ ડિઝું કરી આપ્યું. કાર્ય માટે વાતાવરણ હતું, સ્વતંત્રતા મળી, સર્વના શુલ ભાવનાઓ અને સહકાર મળ્યાં. ગુરુના આશીર્વાદ મળ્યા. એટલે નિવેહિતાએ શાળાનો પુનઃ મારંબ સરસ્વતી-પૂજના દિવસે જ કરવાનું નક્કી કર્યું.

એ હિવસે સ્વામીજી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે હાજર ન હતા. પરંતુ દૂર રદ્દા રદ્દા પણ મહા લગવતી કાલી અને શ્રી રામકૃષ્ણ દેદને પ્રાર્થના કરી રદ્દા હતા કે નિવેહિતાનું આ કાર્ય, ભાવિ વિરાંદ કાર્યનું પ્રસ્થાન-ભિંદુ બની રહે. નિવેહિતાની સરસ્વતી-પૂજની મંગલ વિધિ મહોત્સવ બની રહી. અસપસની સર્વ રૂપીએ.

હાજર હતી. મહના સ્વામીએ હાજર હતા. પૂજન-મંત્રોચ્ચારના પવિત્ર ઘણિથી સમગ્ર વાતાવરણ આંદોલિત થઈ ગયું. સ્વામીજીએ જ્યારે આ પૂજન-મહોત્સવ વિષે જાણ્યું ત્યારે તેમણે પણ પ્રસન્તતા વ્યક્ત કરી. એમને હવે સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે સ્વી-જગૃતિનું એમનું કાર્ય નિવેદિતા પાર પાડશે. એટલે જ એમણે સંતોષની લાગણી પણ અનુભવી.

નિશાળનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું. આ સમગ્રે નિવેદિતાને પોતાના કાર્ય માટેના સહાયક પણ મળી ગયા. આ સહાયક પણ સમર્પિત વ્રતધારી અને પ્રેમાળ હતા. તે હતાં નિવેદિતાની વૃદ્ધ આયા, કુમારી બેટ. આ વખતે તેઓ ઇંગ્લેન્ડથી નિવેદિતાની સાથે જ ભારતમાં આવ્યાં હતાં. નિવેદિતા ઉપર એમને અત્યંત પ્રેમ અને લાગણી હતાં. વળી, તેઓ નાનપણથી જ નિવેદિતાના સ્વભાવને ઓળખતાં હતાં. આથી નિવેદિતાનો ધર્મો! ઐને હળવે! થઈ ગયો હતો. કાર્યનો વિસ્તાર વધારે હોવા હતાં પણ એમને કાર્યભાર અનુભવાતો ન હતો. અને ધર્મી જવાયદારી ઓછી થઈ ગઈ હતી એટલે તેઓ વધારે મહત્વનાં અનેક કાર્યો માટે પોતાનાં સમગ્ર અને શક્તિ ફળવી શકતાં હતાં. આ સતત વધતા જતા કાર્યમાં ઈશ્વરી મહદ્દના સંકેતિય હોય તેમ કિસ્ટીનનું આગમન થયું. કિસ્ટીન સ્વામીજીને અમેરિકામાં મહ્યાં હતાં. તેઓ પણ સ્વામીજીના વ્યક્તિત્વ અને વક્તવ્યથી અત્યંત પ્રભાવિત થયાં હતાં. એમણે સ્વામીજીના કાર્યમાં ફાળો આગવાની સહિત તૈયારી અતાવી હતી. હવે તેઓ ભારત આવી પહોંચતાં નિવેદિતાની સાથે શાળાના કાર્યમાં સહાયક તરફે જોડાઈ ગયાં.

કિસ્ટીનનો સવભાવ અત્યંત ધીર, ગંભીર અને પ્રેમાળ હતો. જ્યારે નિવેદિતા તો ઉચ્ચ અને અધીક હતોં, હતાં બંને વર્ચ્યે થોડા જ સમગ્રમાં ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ ગઈ. નિવેદિતા કિસ્ટીનની પ્રશંસા કરતાં કચારેય થાકૃતાં નહિ. તેઓ કહેતાં—

“કિસ્ટીન શાશ્વતથી પર છે. સરળ, ઉમદા અને સુંદર.”

તેમના આગમનથી તો નિવેદિતાને અત્યંત રાહત થઈ. કિસ્ટીને ધારે ધીમે વિદ્યાલયની સમગ્ર જવાયદારી પોતાના હસ્તક લઈ લાધી. એટલે તો નિવેદિતા કહેતાં કે, “સ્વામીજીનું સ્વી-શિક્ષણનું કાર્ય કિસ્ટીન દ્વારા પૂર્ણ થશે.” સ્વામીજીન! આ સ્વર્પને પૂર્ણ કરવાના કાર્યમાં કિસ્ટીન નિવેદિતા સાથે તરૂપ

આજી ગયાં. અને એ બંને બહેનોએ મળીને એસપાડા શેરીના એ ન નકા નિવાસસ્થાનને સ્નોહ, સ્વાર્પણ અને સમનવયની સુગંધથી ભરી દીધું.

વિદ્યાલયમાં અનેક બાલિકાઓનું જીવન-ઘડતર થવા લાગ્યું. નિવેદિતાના ફુલથની સરચાઈ, પ્રેમ અને દિન્હાસનો પહેલો બાલિકાઓના હૃદયમાં ય પડવા લાગ્યો. તેઓ તેમને અત્યંત ચાહેરા લાગ્યો. મોટી રૂણીઓ પણ નિવેદિતા પાસે આંખવાસન, સહાય અને જીન મેળવવા માટે આવતી રહેતી એમાંથી જ તો 'બહેનોના ઘર' ની ચોજવા જી-મ પામી. રૂણીઓ!, માતાઓ, વિધવાઓ ત્યક્તાઓ વગેરે માટે પણ એક અલગ વિભાગ એસવામાં આવ્યો. તેમાં લખાવું, વાચવું, ચિત્રકામ અને સીવણના વર્ગો તો ચાલતા જ પણ સાથે સાથે મોટી બહેનોને ઘર-ઉપરોગી શિક્ષણ મળે, વિધવાઓનું હુંભી જીવન પ્રવૃત્તિમય રહે અને એમને જીવનમાં સાચું જીન મળે, ગરીબ રૂણીઓનાં કુઝંબની આવક વહે, તે માટે આ વિભાગમાં ચોજનાંઓ ઘડવામાં આવી હતી.

નિશાળનું ખર્ચ ધણું આવતું હતું. તેમાં આ ખર્ચનો ઉભેરો થયો. ખર્ચ ઉડાવવા માટે નિવેદિતા પુસ્તકો બખતાં અને રોયલ્ટીની તમામ આવક શાળાના કાર્યમાં જ વપરાતી. ઉપરાંત શ્રીમતી ખુલ પણ ઘરેા ખર્ચાબાર ઉદ્ઘાનનું, નિવેદિતાના નિર્વાહનો ખર્ચાબાર પણ શ્રીમતી ખુલ ઉપર હતો.

આ વિદ્યાલયનું નામ શ્રી રામકૃષ્ણ બાલિકા વિદ્યાલય રામચારામાં આવ્યું હતું. પરંતુ સ્થાનિક લોકો તો નિશાળો 'નિવેદિતા' વિદ્યાલય એ જ નામથી આગળાતી. ધીમે ધીમે આ વિદ્યાલય પાંગરવા લાગ્યું. બાલિકાઓની સંખ્યા વધવા લાગ્યો. બંગાળા સહગૃહસ્થે! એ વિદ્યાલયમાં પોતાની કંપાઓને મોકલ્લવામાં ગૌરવ માનવા લાગ્યા. પાછળથી આ વિદ્યાલય રામકૃષ્ણ શારદા મિશનના હસ્તક આવ્યું. વર્તમાનમાં વિદ્યાલયનું સમગ્ર સંચલન આ મિશન કરી રહ્યું છે. આને એ વિદ્યાલયનું નામ રામકૃષ્ણ શારદા મિશન ભાગની નિવેદિતા વિદ્યાલય છે. નિવેદિતાએ રાખેવા બીજમાંથી આને તે વિરાટ વિદ્યાલય બની ગયું છે.

ઉનાળાની રણઓમાં નિવેદિતા કિસ્ટીનને લઈને ભારતના સુકુરિશરોમણી હિમાલયની યાત્રાએ ગયાં. આસપાસનાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી હિમાલયની શાંતિમાં થોડા હિવસ પસાર કરી તેઓ ફરીથી કલકતા આવી પહોંચ્યાં.

* * *

ગુરુની અંતિમ વિદ્યા

“ મને ભગવાન અમરનાથે ધર્મા-મૃત્યુનું વરદાન આપ્યું છે.”

અમરનાથની યાત્રા પણ શાતિ અને આનંદની ગહન અનુભૂતિમાં નિવેહિતાને એમના ગુરુએ આ વાત કહી હતી. અથી નિવેહિતાને સ્વામીજીની ઉદ્ઘાટનતા, અંતર્મુખતા, નિલેખતાનો જ્યાબ હોવા છતાં તેઓ નબિંત હતાં. સ્વસ્ત્રાજીના મૃત્યુના ભયથી મુક્ત હતાં. એમને કલ્પના પણ ન હતી કે એમના મહાન ગુરુએ એમને પોતાના પગ ઉપર ડાઢાં રહેતાં કર્યાં છે. મહમાં તેમજ હિંદુ સમાજમાં તેમનું સ્થાન દર કર્યું છે. નિશાળનું સંચાલન તેઓ સ્વતંત્રપણે કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ બધું જ ગુરુએ પૃથ્વી ઉપરની પોતાની વિદ્યારીએ ઇપે કર્યું છે. એ અંગે નિવેહિતાને લેશમાત્ર જ્યાંત ન હતો. આથી સ્વામીજીના ‘હા, હું કોણું છું તે હવે હું જાણું છું’.

... ‘હું એટલો બધો વિશાળ થતો જાઉં છું કે મારામાં હું મને સમાલી શકતો નથી.’ આ વચ્ચેનો વારંવાર ઉત્ત્યારાયેકાં હોવા છતાં રિષ્ય સમૃદ્ધાયે એને ગંભીર ગણ્યાં ન હતાં. ગુરુદેવ પરમહંસ હેવે તો કણ્ણું હતું કે, “જ્યારે નરેન પોતે કોણું છે, તે જાણશે ત્યારે તે શરીર છોડી દેશે.” ગુરુભાઈએ પણ આ જાણતા હતા છતાં શું સ્વામીજ આગલા અંધા કાર્યનો વિસ્તાર કરાવી સર્વેને પોતાના પ્રેમમાં તરણેણ કરાવીને આમ એકાએક ચાલ્યા જઈ શકે? આ હું: સ્વર્પનની કોઈને કલ્પના પણ ન હતી.

સ્વામીજીની તભિયત તો અસ્વર્થ રહેતી જ હતી. મહનો ઉત્સવ હતો. નિવેહિતાના હસ્તે પારિતોપિક-વિતરણ કાર્યક્રમ ચોજવામાં આવ્યો હતો. અરવસ્થ તભિયતને કારણે સ્વામીજ આ પ્રસંગે ત્યાં ઉપરિથિત રહી શક્યા નથિ. તેઓ પોતાના એરડાની બારીમાંથી સમગ્ર ઉત્સવ જેતા હતા. તેમની સમીપમાં કુમારી નેસેક્ષાઈન ડાઢાં હતાં. એકાએક સ્વામીજાએ એમના તરફ જોયું એને કણ્ણું :

“ હું ચાળાસ વરસ પૂરાં નહીં કરું.”

આ વાક્ય સાંભળા કુમારી નેસેક્ષાઈન તો હતપ્રભ અની ગયાં. એમના હણ્યને અત્યાંત આંચ્છે લાગ્યો કે સ્વામીજ આ શું કહે છે? કારણ કે સ્વામીજને ત્યારે ઉદ્ધું વર્ષ તો ચાલતું હતું. સ્વામીજ તો પોતાની જે બહેન એને

ધીરા ભાતાને ભાવિની આગાહી આપી તૈયાર કરી રહ્યા હતા કે જેથી આચાત સહન કરવા માટે તેઓ માનસિક રીતે તૈયાર રહે. જોસેશાઈનને સ્વામીજીના આ લયનથી ફુલ્યામાં ઊંડે ઊંડે ઇડક પેસી ગઈ કે શું ખરેખર અભિષ્યન્તાં હવે એમને સ્વામીજીના દર્શન નહિ થાય? અને ખરેખર તેમ જ થયું. સ્વામીજી સાથેનું એ તેમનું આંતિમ નિલન હતું કારણ કે પણીથી તો બંને અમેરિકા જતાં રહ્યાં.

૨૬મી જૂને સ્વામીજી નિવેદિતાની નિશાળમાં આવ્યા હતા. તબિયત અસ્વસ્થ હતી. પૃથ્વી પરની વિદ્યાયની એમણે પૂરી આંતરિક તૈયારી કરી લાધી હતી. એમને માટે તો મૃત્યુ એ કુદરતનો સ્વાભાવિક કુમમત્ર હતું. એમને તો મૃત્યુનો અય હતો જ નહિ. પરંતુ એમના ચરણે સર્વેસ્વ સમર્પણ કરનાર, એમના કાર્યને આગળ ધ્યાવનાર, એમના ઉત્ત્ર પ્રહારેને ઝીલાને પોતાની જતને તૈયાર કરનાર એમની આ પ્રિય શિષ્યા નિવેદિતાને એમના ઘરે વિદ્યા આપવા સ્વામીજી જતે ગયા.

ખીલે દિવસે નિવેદિતા એમને મઠમાં મળ્યા ત્વારે પણ સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું:

“એક ગણન ધ્યાનાવરસ્થા મારી અંદર આવી રહી છે... અને હું મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર થઈ રહ્યો છું.”

આવાં અનેક સુચનો દારા એમણે નિવેદિતાને જાણે કરી હતી કે તેઓ જતે જ મૃત્યુને આવકારી રહ્યા છે કારણ કે ઇચ્છિત મૃત્યુનું તો એમને વરદાન હતું. પરંતુ આટલી જરૂર્યા તેઓ પોતાના જતને વિસર્જ રહ્યા છે એનો તો કોઈને ય ઘ્યાલ ન હતો.

બુધવારનો દિવસ હતો. એકાદશી હતી. નિવેદિતા સવારે મઠમાં ગયાં. સ્વામીજી સંપૂર્ણ સ્વસ્થ હતા. તેમણે એકાદશીનું વત કર્યું હતું. તેમને ઉપવાસ હતો. તેઓ નિવેદિતાને ઇરાળની વાનગીએ પીરસતા હતા. અત્યાંત આનંદ અને ઉલ્લાસના વાતાવરણમાં લોખન પૂરું થયું. નિવેદિતાની સાથે જ સ્વામીજી ઊંઢચા અને એમણે જતે જ નિવેદિતાના લાથ ધોવરાવ્યા એટલું જ નહિ પણ કુવાલથી લુછચા પણ ખરા. નિવેદિતા તો આનંદ અને આશર્યદી મુંઝાઈ ગયાં. તેમણે કહ્યું:

“ અરે સ્વામીજી ! આ તો મારે આપને માટે કરવાનું હોય, આપે મારે માટે નહિ.”

ત્યારે સ્વામીજીએ આપેલા જવાબથી તો નિવેહિતા પણ ચમકી ગયાં.
સ્વામીજીએ કહ્યું :

“ ઈશુએ પોતાના શિષ્યોના પગ ધોયા હતા.” નિવેહિતાના છદ્યની વાત હેડ સુધી આવી પહોંચી કે ‘એ તો અંતિમ વેળાએ હતું.’ પરંતુ આ અશુભ શાસ્ત્રો તેઓ મનમાં જ ગળા ગયાં. પછી તેમણે ભાવિ અમંગળની આશાંકાનો અનુભવ તો કર્યો જ. સ્વામીજી તો પ્રસન્ન હતા. વાતાવરણ અનંદ્રેદ હતું. એટલે તેઓએ ભયની આ લાગણીનો ખંખેરી નાંખી. તે દિવસે તેઓ ત્રણ કલાક સ્વામીજી સાથે રહ્યાં હતાં.

આ ત્રણ કલાક તો એમણે અત્યાંત આનંદમાં પસાર કર્યાં. નિવેહિતા સ્વામીજીની તભિયતની સતત ચિંતા કરતાં હતાં અને સ્વામીજી પ્રસન્નચિત્ત બની નિવેહિતાની સમગ્ર ચિંતા નિરૂળ કરતાં હતા. નિવેહિતાને એમણે આશીર્વાદ આપ્યા. પોતાનો સમગ્ર કાર્યભાર પણ સૌંપી દીધો. તેમના રોમેરોમને પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિથી ભરી દીધો.

નિવેહિતા પોતાના નિવાસસ્થાને પાછાં આવ્યાં. તે જ સાંજે સ્વામીજીનો સંદેશ આવ્યો કે એમની તભિયત દર્શાવી જ સારી હતી. ચિંતાનું કોઈ કારણ ન હતું. તેથી નિવેહિતાએ રાહત અનુભવી. રાત્રે તેઓએ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ અને શ્રી માને પ્રાર્થના કરી. તે રાત્રે તેમણે એક સ્વઘન નેયું — જણે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ બીજી વખત પોતાનું શરીર છાડી રહ્યા હતા. શું એ સ્વઘન પણ શ્રી સ્વામીજીના દેહલિયનો પૂર્વસંકેત તો નહોતો ને ? નિવેહિતા જણતાં હતાં કુ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવે પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ નરેનને આપી દીધી હતી. હવે એ શક્તિઓ સાથે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ બીજી વખત પૃથ્વી પરથી વિદ્યાય લઈ રહ્યા છે. આને શું સમજવું ? નિવેહિતા આ સ્વઘન નેઈ અસ્વસ્થ બની ગયાં. છતાં ધીરજ અને શાંતિથી પ્રભાત સુધી પ્રાર્થના કરતાં રહ્યાં.

બીજે દિવસે સવારે મઠમાંથી સંદેશવાહક આવ્યો અને નિવેહિતાને સ્વ.માણના અવસાનના સમાચાર આપ્યા. ગુરુદેવની વિદ્યાયના સમાચાર સાંકળતાં

જ તેઓ અત્યંત ક્ષુદ્ર થઈ ગયાં. તેઓ એ જાણતાં હતાં કે એ કાણ ગમે ત્યારે પણ આવવાની હતી, ત્યારે એમણે એકલા જ જ્ઞાનવાનું હતું પણ એ કાણ આટલી જલ્દી આવશે એ વિચાર પણ એમને કચારેય આવ્યો ન હતો. તેઓ કાણના ય વિલંબ વગર મફુમાં પહોંચ્યા ગયાં.

તેમના મહાતેજસ્વી શુરૂ અંતિમ શાયામાં પોઢી ગયા હતા. પશ્ચિમના જગતના આજાનના પણે જરૂરી દયમચાંવી નાખનાર એ વીર સંન્યાસી આજે શાંત બની ભગ્ગારથ કાર્ય પણી ગહન નિદ્રામાં પોઢી ગયા હતા. ચહેરા ઉપર એજ દીપિત વિલસતી હતી. જણે નિદ્રા પૂરી કરી હમણાં જગશે અને નિવેહિતાને સસ્થિમત આવકારશે. પણ હવે તો એ કદીય શક્ય બનવાનું ન હતું. જળખર આધાત હતો. અસંઘ દુઃખ હતું. ભયનક એકલતાની દ્રષ્ટો હતી. પુરાવાર વેહના હતી. અકલ્ય પરિસ્થિતિ હતી. પણ હવે આ સ્થિતિના સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો હતો. આ સ્થિતિને સહન કરવા માટેનું બળ મેળવવા તેમણે શુરૂને જ પ્રાર્થના કરી. એમનાં ચરણુમાં તેઓ ઝૂકી પડ્યાં. અને જણે એમના મસ્તક પર આરાર્દ્ધ આપતો હાથ ફરતો હોય તેવો અનુભવ થયો અને “અડો, જગો અને ધ્યેય-પ્રાર્થિત નથાય ત્યાં સુધી કાર્ય કરતા જ રહો” નો ઉદ્ઘોષ એમના હૃદયમાંથી પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. ધારે ધારે એમનું મન અને હૃદય નીરવ શાંતિ અને ધ્યાનની ગહન અવસ્થામાં દૂઃખા લાગ્યું. તેઓ સ્વામીજીના શરીર પાસે બેસી ગયાં અને અપોર સુધી એમને પંખો નાંખતાં જ રહ્યાં.

બ્યારે સ્વામીજીના દેહને બિલ્બ વૃક્ષની નીચે અજિનદાહ દેવામાં આવ્યો. ત્યારે પણ નિવેહિતા હાજર રહ્યાં. સળગતી ચિત્તા પાસે નિવેહિતા નલમસ્તકે હાથ નેડી ડાલાં રહ્યાં. એમના મહાન શુરૂ હવે પંચ મહાભૂતમાં લળી ગયા. એમની અંતિમ સ્મૃતિ તરફે સ્વામીજીએ પહેરેલું વસ્ત્ર નિવેહિતાને પોતાની પાસે રાખવાની તીવ્ર ધ્યાન થઈ. એમણે તે સમયે સ્વામી સદાનંદને પૂછ્યું : શું આ વસ્ત્ર પણ બળી જશે ? આ છેલ્લું જ વસ્ત્ર છે કે જે મેં તેમને પહેરતાં જોયા છે.” સ્વામી સદાનંદ નિવેહિતાની એ સ્મૃતિ-ચિહ્ન રાખવાની તીવ્ર ધ્યાન નેટ એમને એ વસ્ત્ર આપવાની તૈયારી બતાવી ત્યારે નિવેહિતા પોતાની પ્રિય બહેન જોસેશાઈનનો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં, કે મહાન શુરૂના અવશેષ તરફ એમણે પહેરેલો આ વસ્ત્રનો હુક્કો જ હવે તેઓ એને આપી શકશે.

પરંતુ આ રીતે ભૂતદેહને ઓછાહેલું વખત લેવું યોગ્ય નહીં ગણાય એમ માનીને તેઓએ સ્વામીજીને ના પાડી. તેઓ અભિન-ચિત્તા સમક્ષ હાથ જોડી બીભાં રહ્યાં અને પ્રાર્થના કરતાં રહ્યાં.

સાંજે જ વાગ્યે તેઓ સળગતી ચિત્ત પાસે બીભાં હતાં ત્યારે તેમને લાગ્યું કે જાણે ડેઈએ તેમની બાંધ ધીમેથી જેંચી છે અને કહી રહ્યું છે કે, ‘નીચે જે.’ તેમણે નીચે જેયું તો ધુમાદા અને બળતા અભિનમાંથી તેમના પગ પાસે એ જ વખતનો એક નાનો ઢુકડો ભરીને આપ્યો. તેઓ વાંકાં વળ્યાં અને એ પવિત્ર અવશેષ ભાંચાયો લીધ્યો. ગુરુની એ અંતિમ પ્રસાદી મેળવી આભાર અને કૃતજ્ઞતાથી તેઓની આંખ આંસુઓથી લીંબન્દ રહી. બળતા ચિત્તમાંથી ગુરુદેવે જ શિષ્યાની ધર્માને પૂરી કરવા આ સ્મૃતિવખતની આપેલી બેટ અને એ દારા ગુરુ સદ્ગ્ય સાથે છે એની પ્રતીતિ નિવેહિતાને છદ્યમાં થઈ. તેઓ ગુરુની દૂષાધી કૃતકૃત્ય બની રહ્યાં.

* * *

“હું તમને મદદ કરીશ”

“જુલાઈ, ૪. સ્વામીજ સૃત્યુ પામ્યા.”

નિવેહિતાએ ડાયરીમાં ફક્ત ત્રણ જ શખ્દો લખ્યા. એમતું છદ્ય વેહનાથી ભરાઈ ગયું હતું. આધાતથી એવાં તો હિંમૂઠ બની ગયાં હતાં કે કશુંય લખવાનું સુજાતું જ ન હતું. ક્ષણે ક્ષણે ગુરુની સ્મૃતિ પ્રગટતી હતી. એ અંતિમ હિવસે સ્વામીજ સાથે એમણે ગાળેલા ત્રણ કલાક તો જીવનની મહામહીની ક્ષણે બની ગયા હતા. અહા! તેમના ગુરુએ તેમને કેવા ભય આશીર્વાદથી નવાજ્યાં હતાં ! ત્યારે એમને આ ચિર વિદ્યાની ખરર હોત તો ? આ અંગેનો એક પત્ર નિવેહિતાએ પોતાની મિત્રને લખ્યો હતો. જેમાં લખ્યું :

“ભુખવારે સવારે હું ફરીથી ગઈ અને ત્રણ કલાક રોકાઈ. મને લાગે છે કે તેઓ જાણતા હતા કે હું તેમને ફરીથી કચારૈય નેઈશ નહિ. એહા, એવા આશીર્વદ કે શખ્દોમાં વર્ણવી જ ન

શક્તાય. જો હું તે સમયે આ જાણતી હોત તો! તેઓ તો ખૂબ જ સ્વર્ણ હેખાતા હતા. અને હું તો એમની યોગ્ય સંભળ રાખવાના વિચારેમાં જ દૂષેદી હતી. આથી એમને અસ્વર્ણ કરે તેવી કોઈ વાત મેં કરી નહિ. તેમને અમ પડે એ બીજે હું વધારે રોકાવાની હિંમત પણ કરતી નહોંતી. જો મને ઇક્તા એટલી ખ્યાર હોત તો પ્રત્યેક કાણ ડેટકી કીમતી હોત! પણ એહે કેટલું હુઃખડ અને અસ્વચ્છ ! ”

આમ તેઓ કેદના અને નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયાં. સ્વામીજી જરાં એમને અસહાય દશાનો અનુભવ થવા લાગ્યો. એમના પોતાના અંતરમાં જ સ્વામીજીના શાશ્વતોના પડવા પડવા લાગ્યા : “ ઘસાઈ ગયેલા જૂના વણ્ણની જેમ હું મારા શરીરને છોડીને બહાર નીકળું તે કદાચ વધારે સારું હોય પણ તેમ કરવાથી હું મારા કાર્યને છોડીશ નહીં. જ્યાં સુધી જગત ઈશ્વરની સાથે એક ન બને ત્યાં સુધી સર્વત્ર હું માણસોને પ્રેરણ આપતો રહીશ. ”

આવા મહાન શુરુ તો અજર-અમર છે. એમનું કાર્ય તો અવિરત ચાલુ જ છે. એમને મૃત્યુનું બંધન તો ન જ હોય. તેઓ તો જગતને ઈશ્વર સાથે એક કરવાના ભગીરથ કાર્ય માટે આવ્યા હતા. એમણે તો નિવેદિતાને અભય-વચન આપ્યું હતું કે જ્યાં સુધી એ કાર્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી શરીર છાડવા છુંતાં પણ એમનું કાર્ય અવિરામ ચાલતું જ રહેશે. તો પછી આવા શુરુને માટે આંસુ સારવાં તે યોગ્ય તો નહોતું જ. નિવેદિતાએ આંસુ નહીં. સારવાનો નિશ્ચય હર્યો. તેઓ હુઃખને ગળા ગયાં. સ્વામીજીની શિષ્યાએ અસહાયતા : અને દીનતાની લાગણી ખંખેરી નાંખી.

બહેનોના શિક્ષણ અંગેની નવી યોજનાએ વિષે તેઓ એક વંઘત સ્વામીજી સાથે વાર્તાવાપ કરતાં હતાં. પોતાના વિચારો સ્વામીજીને સમજવતાં હતાં ત્યારે સ્વામીજીએ એમને કહેલા શાશ્વતો એમના હૃદયમાં એવા ને એવા અત્યારે સંભળાઈ રહ્યા હતા. સ્વામીજીએ એમને કહ્યું હતું :

“ વારુ વારુ માર્ગરેટ, કદાચ તું સાચી છો. ઇક્તા મને જ લ.ગે છે કે હું મૃત્યુની સમીપ જતો જાઉં છું. હવે જગતની વસ્તુઓ પ્રત્યે માઝં મન વાળા શકતો નથી. ”

નિવેદિતાને ધૂરૈપની યાત્રા સરયનો એક ખીંચે પ્રસંગ યાહ આવ્યો. તેમાં પણ તેઓ પોતાની નવી નવી યોજનાઓ વિષે સ્વામીજીને કહેતાં હતાં. સ્વામીજીએ એમની યોજનાઓને સ્વીકૃતિ પણ આપી દીધી હતી. ત્યારે એક સમયે સ્વામીજીએ નિવેદિતાને કહ્યું :

“મારું જવનકાય રામકૃષ્ણનું, કે વેદાન્તનું કે કોઈનું નથી, પણ ઇકાં મારા લોકોમાં મર્દાનગી લાવવાનું છે.”

“આ કાર્યમાં સ્વામીજી, હું તમને મદ્દહ કરીશ.” નિવેદિતાએ સ્વામીજીને કહ્યું હતું. ત્યારે સ્વામીજીએ એમને આપેલા પ્રત્યુત્તરથી તેમણે અસીમ આનંદ અનુભંગ્યો હતો.

સ્વામીજીએ કહેલું, “હું તે જાણું છું.”

સાચે જ, સ્વાજીમી તે જાણતા હતા અને એટલે તો તેઓએ નિવેદિતાને કાર્ય માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી. તો આ સમયે શું એમની એ ઇરણ નહોણી કે સ્વામીજીનું કાર્ય આગળ ધ્વાવવું? એ દારા જ તો સ્વામીજી પ્રત્યેની ભડિત, પૂજા અને શ્રદ્ધા શ્રેષ્ઠ રીતે તેઓ અભિવ્યક્ત કરી શકતાં હતાં.

હાથ નેડી આંસુ સારીને એસી રહેવું એ તો નામર્દાઈ છે. સ્વામીજીના ઉપદેશની વિરુદ્ધ છે. સ્વામીજીને આપેલા વચનનું તેઓ પ્રાણ્યાન્તે પણ પાલન કરેશો જ—એમના હૃદયમાંથી સંકલ્પ નથો. લોકોના પ્રાણેને જગૃત કરવાના કાર્યની તીવ્ર અભીષ્ટા પણ એમના અંતરમાં સળવળા. એમણે મહાકાલી અને મહાગુરુનાં ચરણોમાં વંદન કરી પ્રાર્થના કરી કે સ્વામીજીને આપેલા વચનને સાર્થક કરવાનું એમને બળ આપો. તે સમયે એક પત્રમાં એમણે લખ્યું :

“સ્વામીજીના કાર્ય માટે મને બળ, વિશ્વાસ અને જ્ઞાન મળે એ માટેની હું પ્રાર્થના કર્યે. અત્યારના સંનોગોમાં એ જ મને મોટામાં મોટા આશીર્વાદ છે. મને ખીંડ કશાયની ધર્માની નથી. તેઓ તો અમર છે. હંમેશાં આપણી સાથે જ છે. હું તો એસીને રડી પણ શકતી નથી. બસ ઇકાં કાર્ય કરવા જ ધર્માનું છું.”

આમ, સ્વામીજીના કાર્યને આગળ ધ્યાવવાના સંકલ્પે નિવેદિતાને નવું જેમ આપ્યું.

* * *

મઠમાંથી રાજીનામું

નિવેદિતાનું શાળાનું કાર્ય તો ચાલુ જ હતું. સાથે સાથે ભારતની સ્વતંત્રતા માટેના વિચારે બળવત્તર બનતા જતા હતા.

“શું આઠથી દસ વર્ષની ભાવિકાઓને શિક્ષણ આપવાથી જ રાષ્ટ્રમાં જન્મતિ લાવી શકાશે? શું ભાવિકાઓના નાના જીથમાં સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારે રોપવાથી સમગ્ર રાષ્ટ્રની ચેતના નૂતન જ્ઞાન પ્રત્યે જન્મતિ કરી શકાશે? શું રાષ્ટ્રમાં વિરાટ જનતાની સૂતેલી ચેતનાની જન્મતિ સિવાય મુક્તિનો ભડામંત્ર ગન્નવી શકાશે ખરો?”

આવા અસંખ્ય પ્રશ્નો નિવેદિતાના મનમાં જાહેર લાગ્યા. એમના ગુરુનો ઉપદેશ માત્ર જ્ઞાપ, તપ, ધ્યાન, પૂજાપાઠનો નહોતો. એમણે તો ભારતવર્ષને જગાડવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. આ જન્મતિ લાવવાના કાર્ય માટે હવે નિવેદિતાએ સંજજ થવાનું હતું. એમના ગુરુએ બક્ષેલા વ્યક્તિ-ઘડતરના કાર્યનો વ્યાપ વિસ્તારી એમણે રાષ્ટ્ર-ઘડતર સુધી કર્યો હતો. રાષ્ટ્રની સૂતેલી ચેતનાને જગાડવાનું કાર્ય એમણે હવે કરવાનું હતું. વિદ્યાલયના કાર્ય માટે તો ભગીની છિસ્ટીન હતાં જ. એમણે આ કાર્યની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉડાવી લીધી હતી. આથી નિવેદિતા રાષ્ટ્ર-ઘડતરનું કાર્ય કરવા સંજજ બન્યાં.

રામકૃષ્ણ મઠ એ તો ધાર્મિક સંગહન હતું. તેના સભ્ય તરફે નિવેદિતા ખુલ્લી રીતે રાષ્ટ્રીય ચણવળ કે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે તો સરેકારે કચારેક રામકૃષ્ણ સંઘને મુસ્કેલીમાં મુક્તિ હે. રાજકારણ અને મઠની પ્રવૃત્તિઓને એક સાથે સાંકળી ન શકાય. આથી મધુના અધ્યક્ષ સ્વામી અધ્યાત્મને નિવેદિતાને આ લક્ષ્યક્રમથી વાકેદ કર્યાં કે મધુના સંભોથી જાહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકાય નાલિ.

નિવેદિતા મૂંજવણમાં મુકાઈ ગયાં. એક બાજુ સંધ હતો, તેનું સભ્યપદ હતું. તો બીજુ બાજુ અંતરાત્માના કાર્યનો પોકાર હતો. ત્રીજુ બાજુ, ગુરુનું પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન પણ ન હતું. આવી મૂંજવણમાંથી એમને માર્ગ કાઢવાનો હતો. કશું જ છાડી શકાય તેમને ન હતું. સ્વામી અલ્લાનંદ અને અન્ય સ્વામીજીઓ પણ તેમને પુત્રીની માઝક સહાય કરતા હતા. એમનો અદ્ભુત નિર્મણ પ્રેમ નિવેદિતાને સ્વામીજીની જોટ સાલવા દેતો ન હતો. એમાં તાત્કાલિક નિર્ણય લેવો સરળ ન હતો. એમના કાર્યનો વ્યાપ પણ વિસ્તરતો હતો હતો. આખરે એમણે અધાનો ત્યાગ કરી એમના ગુરુના સ્વરૂપને સાકાર કરવાનો જ સંકલ્પ કર્યો. સ્વામીજીનું એ સ્વરૂપ હતું કે ભારત ફરીથી મહાન અને ઉન્નત બને. જ્યાં સુધી રાજકીય જગ્યાતિ ન આવે, સ્વતંત્રતા ન મળે ત્યાં સુધી એ રીતે શક્ય બને? ફરી એ જ વચન - 'સ્વામીજી, હું તમને મહદ્દ કરીશ' - હક્કમાં સંભળાયું અને એમણે તત્કષણ નિર્ણય લઈ લીધો કે તેમનું પોતાનું ગમે તે થાઓ. પરંતુ તેઓ તો ભારત માતાના નવોત્થાન માટે તેનાં ચરણેમાં હવે સમર્પિત છે. તેમણે સ્વામી અલ્લાનંદને પત્ર લખી મઠના સભ્યપદેથી રાજુનામું આપી દીધું.

"પ્રિય સ્વામી અલ્લાનંદ,

આજે સાંજે મળેલી આપના પત્રની પહોંચ મારા અને સંધના વતી આપ સ્વીકારશો. પ્રસંગ હુઃખદ છે. પરંતુ મારા સંપૂર્ણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર્યની જરૂરિયાત વગર છૂટકો જ નથી.

તોપણ મને વિશ્વાસ છે કે તમે અને સંધના બીજા સભ્યો શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ અને મારા પ્રિય ગુરુની સમાધિને દરરોજ મારાં પ્રેમ અને પૂજા આપ્યું કરવાનું ચૂક્યો નહિં.

હું ભારતીય વર્તમાનપત્રોને લખીશ અને તેમને શક્ય તેઠલી શાંતિથી મારી અદ્લાયેલી પરિસ્થિતિ વિષે માહિતગાર કરીશ.

કૃતજ્ઞતા અને અદ્ધ! સાથે
રામકૃષ્ણની નિવેદિતા."

આ રીતે મહના સમયપહેલી તેમણે રાજનામું આપી દીધું. કાત્રી દિશિએ તેઓ સંઘમાંથી છૂટાં થઈ ગયાં. પહેલાં તેઓ પત્રમાં ‘રામકૃષ્ણ સંઘના નિવેદિતા’ એમ સહી કરતાં હતોં. હવે ‘રામકૃષ્ણની નિવેદિતા’ અને ત્યારબાદ ‘રામકૃષ્ણ-નિવેદાનાંની નિવેદિતા’ એમ સહી કરવા લાગ્યાં. લલે તેઓ પત્ર દારા, પત્રમાન-પત્રોમાં, કાગળ પર સંઘમાંથી છૂટાં થયાં પણ અંતરથી તો તેઓ કદી પણ છૂટાં થયાં નહોલાં. અંતરથી સંઘ સાથે સાંકળી રાખતું અંધન તો અતુઠ હતું. શ્રી રામકૃષ્ણ મહના સહુ સમયો એમના આત્મીય સ્વજનો હતા. આ આત્મીય સંઘમાં તેઓ સંઘનાં કાયહેસર સમય હોય કે ન હોય, જરા પણ હેર પડ્યો ન હતો.

છતાં થોડા દિવસ બાદ અમૃત બનાર પત્રિકામાં આ પ્રમાણે છપાયું :

“સ્વામી વિવેકાનાંના શોકની સમાપ્તિ વખતે જાહેર જનતાને માહિતી આપવા માટે એમને વિનંતી કરવામાં આવી છે કે બેલુડ મહના સંઘના સમયો અને લગિની નિવેદિતા વચ્ચે એવું નક્કી કરવામાં આય્યું છે કે હવે પછીથી તેમનું કાર્ય મુજલ ગણાશે. અને મહના અધિકાર કે અનુમેદનથી સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર રહેશે.”

આમ સમય ભારત વર્ષના લોકોએ જાણ્યું કે સ્વામીજના મરણ બાદ નિવેદિતા સંઘમાંથી છૂટાં થઈ ગયાં છે.

* * *

પરિબન્ધાણ

નિવેદિતાએ હવે ભારતના લોકને જગાડવાનું કાર્ય કરવાનું હતું. એમને જીનના પ્રકાશમાં મુક્કવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવાનું હતું. એમની પ્રાણકિર્તિમાં ચેતનાનો સંચાર કરવાનો હતો. આ કાર્ય જ નિવેદિતાનું જીવનકાર્ય બની ગયું. આ માટે જ એમને એમના ગુરુએ સંપૂર્ણ તાલીમ આપી હતી એ એમને સમજાયું. ભારતની ચેતના આત્મસાત કરતા પહેલાં એમને પોતાને પણ કૃટકૃટલી આડરી સાધના કરતી પડી હતી એ પણ એમને સમજાયું. કેવા કેવા આવાતો, પ્રત્યાવાતોમાંથી એમને પસાર થવું પડ્યું હતું. લોકને જગાડનારે

પોતે જતે જ અંધકારનો અનુભવ કરવો જોઈએ. જગતનો ભાર ઉડાવનારે પોતે મહાન ભાર ડાંચકવો જોઈએ અને અનેકગણી યાતનાઓ સહન કરવી જોઈએ. એમના ગુરુનો આ ઉપદેશ હતો અને એ રીતે તેઓ ભારત-માતાના કાર્ય માટે તૈયાર થયાં હતાં.

એટલે જ જયારે પસંદગીનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે તેમણે સંરક્ષણ અને સલામતીભર્યા મદના સાધી-જવનનો પણ ત્યાગ કરી હોયા. સર્વસ્વત્તનો ત્યાગ કરી માત્ર અંતરાત્માના પ્રથળ પોકારને અનુસરી તેમણે કાર્યની એક નવી જ દિશા પદ્ધતિ અને તે હતી ભારતના મુજિ-યગની.

ધૂર્વાપની યાત્રા દરમિયાન જ એમનામાં આ નૂતન વિચારોનો જન્મ થયો હતો. એમને દઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે રાજકીય સ્વતંત્રતા વગર દેશનું આધ્યાત્મિક ઉત્થાન શક્ય નથી. આ વિચારો હવે પ્રથળ બન્યા હતા અને એમને કાર્ય પ્રત્યે પ્રેરી રવ્યા હતા. દેશના લોકોનો પરિય્ય મેળવવા એમણે પદ્ધિમ અને દર્શિણ ભારતમાં પ્રવાસ કરવાની યોજના કરી. તેમને આર્થિક રીતે ઘણી જ મુશ્કેલી હતી. તેમનું જવન અત્યંત સાદું હતું. તેઓ તપસ્વીની નેમ રહેતાં હતાં. હતાં એમના અત્યંત ઉદ્દાર અને દ્વારું સ્વભાવને લઈને આર્થિક મુશ્કેલી સતત રહેતી. પોતાની મર્યાદિત આવક હતી છતાંથી પણોશની ગરીય વૃદ્ધાને અઠવાડિયે આઈ આના આપતાં. આવી તો કેટલાયને ઘણી ઘણી સહાય કરતાં. આથી તેમને પૈસાની તીવ્ય ખેંચ રહેતી. ભાવિ કાર્યો માટે પણ પૈસાની આવશ્યકતા તો હતી જ. તે માટે તેમને ‘ધ વેખ ઓક ધિદ્યન લાઈક’ એ પુસ્તકનું લેખનકાર્ય ઝડપથી મૂરું કરવાનું હતું, જેથી તેની રોયલ્ટીના પૈસા મળ્યા શકે. પરંતુ એ સાથે સાથે નિવેહિતાને ભારતનું પરિબ્રમણ કરવાની પણ તીવ્ય ધચ્છા હતી. આથી તેઓ પ્રથમ મુંબઈ ગયાં.

મુંબઈમાં તેમણે જુદી જુદી અનેક કલાયોમાં વિવિધ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એક અંગ્રેજ સ્વી કે જે આચાર, વિચાર અને વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ ભારતીય છે, તેના દર્શન માટે પણ સ્વીએમાં ઉત્સુકતા જગતી. પ્રવચનોમાં પણ મોટી સંખ્યામાં લોકો હાજર રહેતાં. નિવેહિતાને પ્રત્યેક જગ્યાએ બહુમાન મળતું હતું. તેમની પ્રવચન-ધારા અસ્થિરિત વહેતી. લોકો મંત્રમુખ બની એમના દ્વારા જણે ભારતમાતાના આત્માની વાણી સાંભળી આશ્ર્યવિભોર અની જતાં. મુંબઈની સ્વીએમાને ભારતની સ્વીએમાની-પેતાની જ મહત્ત્વાની એમના

દારા જણવા મળી. મુંબઈના રીતી-મંડળે એમને કહવેદ અને શદ્રાકણી ૧૦૮ અણ્ણકાની માળા બેટ આપી ત્યારે તો તેઓ ભાવવિભેદ બની તે સર્વ ખીણોને કહેવા લાગ્યાં કે આ માળા દારા ભગવાન મહાદેવનો જ્યે કરી તેઓ તેમની આ બહેનો માટે ભગવાનના આશીર્વાદની માગણી કરશે. એમનું પ્રયેક પ્રવચન મંગલમય બની રહેતું. અદ્ધા, લક્ષ્ણ અને જાનની વિશેણી એમના હૃદયમાંથી વાગ્ધારા સ્વરૂપે વહેવા લાગતી. લોકોનાં હૃદય આનંદી ભરાઈ જરતાં અને મસ્તક અદ્ધાથી ઝૂંકુ જતાં. નિવેહિતાની વિચક્ષણ શુદ્ધિ, હિંદુ ધર્મના જાનતું છીંડાણ, સત્યને વોરણ કરવાની અને વહન કરવાની શક્તિનો મુંબઈનાં લોકોને પરિચય થયો. મુંબઈની અપરિચિત ભૂમિમાં તેમણે પોતાના વિરાસ કાર્યનું મંગલાચરણ કર્યું. આમાં તેમને અપૂર્વ સર્જનતા મળી. આ વિષે એમણે જોસેઝીએનને પત્રમાં લખ્યું :

“તું જુઓ છે તેમ, મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં અચાનક જ હું કામ તરફ ધકેલાઈ ગઈ. ઓહ ! સ્વામીજીના શાશ્વતો તમે કહો છો તેમ સાંભળવા ગમે છે કે, ‘ભારત તેણીની સાથે ગાળ બિઠશે.’ શું આ તે જ યોજના છે કે જે હવે પૂરી થઈ રહી છે ?”

સ્વામીજીની ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. ખરેખર નિવેહિતાની વાણીમાં ભારતનો આત્મા પ્રગટ થતો રહ્યો. એટલે જ ભારતીય જનતાને એ પ્રવચનો આત્મીય જણાયાં. એમાં એમને પોતાના હૃદયનો પ્રતિસાદ સંભળાયો. નિવેહિતા મુંબઈથી નાગપૂર, વર્ધા, અમરાવતી, વડોદરા અને અમદાવાદ આ બધાં સ્થળોએ ઇર્યાં, પ્રવચનો આપ્યાં. વડોદરામાં તેમને શ્રી અરવિંદની મુલાકાત થઈ, જે પાછળથી ક્લક્ટામાં રાજ્યીય ચળવળના સમયે મૈત્રીમાં પરિણમી. તેઓ પાછાં મુંબઈ આવી અન્તા-ધલોરાના પ્રવાસે ગયાં. અન્તાનાં ચિત્રો જેતાં એમને શુદ્ધ ભગવાનની હાજરીનો અનુભવ થયો. ભારતીય ચિત્ર અને સ્થાપત્ય ક્લાઓ કેટલી મહાન છે અને આત્મ-સાક્ષાત્કારની અતુસ્કતિ તે દ્વારા પણ અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે એ દર્શન એમણે આ ગુંડાઓમાં કર્યું. આમ ભારતીય જનસમાજ વર્ચે કરીને, જનજીવનનો અનુભવ લઈ પ્રથમ પરિભ્રમણનો તથકો એમણે પૂરા કર્મો.

અવિરત પ્રવાસ અને અવિરામ વ્યાખ્યાન-શ્રેણીથી એમના શરીરને શ્રમ પડ્યો હતો. એમને આરામની જરૂર હતી પરંતુ એમને હવે આરામ કે કુરસદ.

માટેનો સમય જ કચાં હતો. કલકત્તા પહોંચ્યાં ત્યાં તો મદ્રાસનું નિમંત્રણ આવી જ ગયું હતું. તેઓએ આ નિમંત્રણનો પણ સ્વીકાર કરી લાગે. મદ્રાસ હવે કંઈ એમને માટે અગ્રણ્યું ન હતું. બીજી વખત જ્યારે તેઓ પાછાં આવ્યાં ત્યારે મદ્રાસની જનતાએ જ એમનો ભાવલીનો સત્કાર કર્યો હતો. વળ મદ્રાસમાં તો સ્વામીજીના અનેક શિષ્યો ઉમહા સેવાકાર્ય કરી રહ્યા હતા. સ્વામી રામકૃષ્ણનાંદનો નિવેદિતા ઉપર અપાર રનેહ હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની જન્મિતિ અને પૂજાનું અદ્ભુત વાતાવરણ તેમણે મદ્રાસમાં સંજ્યું હતું. આથી નિવેદિતાને મદ્રાસનું જવાનું ગયું.

મદ્રાસમાં તેમણે ભારતીય એકતા પર પ્રવચન આપ્યું. મદ્રાસની સ્વી-સભાએ યેનેલ વ્યાખ્યાનમાં નિવેદિતા હાજર ન રહી શક્યાં તો તેમણે 'બહેનોને' ઉદ્દેશને એક પત્ર લખ્યો. હિંદુ વર્તમાનપત્રમાં એ પત્ર છપાયો. નિવેદિતાને યુવાનોમાં વિશેષ અદ્ધા હતી. વિદ્યાર્થી-જગતને મહદ કરવા તેઓ સહાય તલ્લપર રહેતાં. ફરેક જગતાએ મદ્રાસમાં જ્યાં જ્યાં તક ભળી ત્યાં ત્યાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સંઝોડન કરવાનું ચૂક્યાં નહીં. પરિણામે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારાથી વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત બનતા જતા હતા. કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ નિવેદિતા પાસે વાર્તાવાય કરવા માટે આવતા, એમની પાસેથી પ્રેરણ મેળવતા, પોતાની શંકાઓનું નિરાકરણ કરતા.

આ રીતે નિવેદિતાએ મદ્રાસમાં પણ જગૃતિની જ્યોત પેટાવી. સ્વામીજીનો જન્મદિવસ એમણે મદ્રાસમાં ઉજવ્યો. તે હિવસની સમગ્ર સવાર એમણે પૂજામાં ગાળી. અખોરે ૫૦૦ માણસોને જમાડચા. સાંને જલેર વ્યાખ્યાન આપ્યું. સમગ્ર હિવસ એમણે સ્વામીજીની સ્મૃતિમાં ગાળ્યો. મદ્રાસમાં નિવેદિતાને શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના વિચારાની પ્રથમ અસર જેવા ભળી. ત્યાં તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદના કાર્યને વધારે વેગ આપીને ફરી કલકત્તા આવ્યાં.

* * *

રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં

“હવે પછીનાં પાંચ વર્ષ સુધીનો આપણો પ્રધાન સ્તર આ જ રહેશે. આપણી મહાન ભારતમાતા. એ સમય દરમિયાન આપણા મનમાંથી લ્યાંડા જ પેકુળ હેવતાઓએ અદશ્ય થઈ જય. આપણે જ્યારે એની પૂજન કરી લેશું ત્યારે આપણે ખીજી લગવાનની ભક્તિ કરી શકીશું.”

નિવેહિતાનાં પ્રવચનોમાં ભારતભક્તિન સિવાય હવે કશાપને મહત્વ ન હતું. ભારતભક્તિ એ જ લગવાનની ભક્તિ. ભારતમાતાની પૂજન એ જ લગવાનની પૂજન. ભારતમાતાની મુજિન એ જ મોક્ષનું કાર્ય. નિવેહિતાનાં પ્રવચનોએ ભારતના લોકોની સ્તોલી ચેતનાને દંઢોળી.

બંગળમાં એ સમયે રાષ્ટ્રીય ચળવળના શ્રીગણેશ થઈ ચૂક્યા હતા. તે ને સમયે કલકત્તામાં રહીને નિવેહિતા એનાથી અલિપ્ત ન રહી શક્યાં. નિવેહિતા તો ભારત અને તેના ભાવિ ઘડતરના કાર્યમાં એકાડાર બની ગયાં હતાં. રાષ્ટ્રીય ચળવળના ટોચના નેતાઓમાં એમની ગણના થતી હતી. તેમના નિવાસસ્થાને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લેનાર નેતાઓ આવતા અને ભાવિ ચોજનાએ ઘડતા. નિવેહિતા એમને પૂરો સહદાર આપતાં.

ખ્રિષ્ટિશ સરકારની ભારત અને તેના લોકો પ્રત્યેની અયોગ્ય નીતિઓની દીકા કરવામાં તેઓ સહૃદ્યી મોખરે રહેતાં. યુનિવર્સિટી કમિશનની સ્થાપનાનો ખરડો પસાર થયો! ત્યારે સરકારની શૈક્ષણિક નીતિનો એમણે તીવ્ર વિરોધ કર્યો. હતો. તે સમયના એક પ્રવક્તાએ આ વિષે લખ્યું છે :

“આપણે ધર્માચ્છીએ ડે ભગીની નિવેહિતા જેવા વધુ માણુસો આપણી વર્ચ્યે હોય ડે જેઓ તેમની જેમ આપણને હપકો આપે અને ખીજય. અને તેના માટે આપણે તેમના ઝરણી ધીએ.”

નિવેહિતાએ કલકત્તાના સમય યુવાનોના હફ્ટિમાં ભગીનીનું આદરભસ્તું સ્થાન મેળવી લીધું. તેઓ યુવાનોનાં પ્રેરણાદાયી બન્યાં. એમનાં યૌવનને પહુંકારતાં, એમનામાં જુસ્સે પૂરતાં. ભારતમાતાની સ્વતંત્રતા માટે એમને તૈયાર કરતાં. યુવાનોના સંગઠનમાં જ્યારે જ્યારે નિમંત્રણ મળે ત્યારે ત્યારે અચૂક હાજર રહેતાં. તે સમયે ‘ડોન-સોસાયરી’, અનુશીળન સમિતિ, ગીતા સમિતિ, યુવા હિંદુ સંયુક્ત સમિતિ - વગેરે સમિતિઓ રચાઈ હતી. આ ખખામાં નિવેહિતાને

પ્રવચન—અર્થે સન્માનપૂર્વક એવાવવામાં આવતાં. સવામીજના ઉપદેશ દારા તેઓ યુવાનોમાં ગ્રાણ પૂરતાં. રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પ્રયત્ન કરતાં. યુવાનોને તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતાનો જ મંત્ર આપ્યો હતો. આવા આવા પ્રકારના મંડળોમાં તેઓ રમતગમત અને વક્તૃત્વ હરીઝાઈએ યોજનવાં, જેથી નવયુવાનોનું શારીરિક અને ભાનસિક બધારણ સુદૃઢ થાય. આવી હરીઝાઈએ માં વિનેતાએને શ્રી વિવેકાનંદ ચંદ્રે પણ આપવામાં આવતા. યુવાન સમૃદ્ધાય તો અગનીને સહાય વીટળાયેલો રહેતો—કોઈ માર્ગદર્શન માટે, કોઈ પ્રેરણ માટે, કોઈ મુશ્કેલીના ઉકેલ માટે, કોઈ રાષ્ટ્રીય ચળવણ માટે, તો કોઈ સહાય માટે. આમ વિવિધ હેતુઓ માટે યુવાનો એમની પાસે આવતા રહેતા.

માત્ર યુવાનો જ નહિ પરંતુ તે સમયના દેશનેતાએ પણ નિવેદિતા પાસે સલાહ-સૂચનો માટે આવતા રહેતા. એમનું નિવાસસ્થાન અત્યાર સુધી સંસ્કાર અને ફેણવણીનું ધામ હતું તે હવે રાષ્ટ્રીય ઘડતરનું સ્થાન અન્યાં. સ્વતંત્રતા માટેની યોજનાઓ, ચર્ચા-મંત્રણાઓથી ધ્યાનવા લાગ્યું અને એ ભારત-માતાના સ્વાતંત્ર્ય-યત્નાની વેદી બની રહ્યું.

તે સમયે રાષ્ટ્રીય દળો ધણ્ણાં હતાં, જેઓ કાનિત દારા ભારતની સ્વતંત્રતા મેળવવા ધ્યાન્તાં હતાં. શ્રી અરવિંદે આ ધ્યાન-ધ્વાયાં મંડળોને એકત્ર કરવાની યોજના કરી. તે અંગેની મધ્યસ્થ સમિતિના પાંચ સભ્યોમાંના નિવેદિતા એક હતાં. આ યોજના લાંબા સમય અસ્તિત્વમાં ન રહી. પરંતુ નિવેદિતાને તે અનેક રાજકીય નેતાઓ અને રાષ્ટ્રીય ચળવણની ભૂગર્ભ યોજનાઓના સંપર્કમાં મૂકતી ગઈ. રાષ્ટ્રીય ચળવણના અથીમ સુકાનીએ શ્રી અરવિંદ વોષ, બિપિન-ચંદ્ર પાલ, સુરેન્દ્રનાથ ઐનરજી, અમદુલ રસ્સત, આ બધાએ પણ નિવેદિતાના ભારતીય છન્યને એળાખ્યાં. બિનય સરકાર તો કહે છે :

“ એક વિદેશી સ્ક્રીના છન્યમાં ભારત સિવાય કંઈ જ નહોતું એ જોઈ મને અત્યંત આશ્ર્ય થયું.”

સમય હેશમાં એ સમયે શ્રિનિશ સરકાર વિરુદ્ધ વંટોળ જગ્યો હતો. આ વંટોળમાં અન્ય નેતાઓની જેમ નિવેદિતા પણ અથીમ હતાં. ‘સ્ટેટમેન્ટ’માં લેડ્સ કર્જનની કાર્યવાહીના વિરોધમાં એક લેખ બહાર પડ્યો. પણ તે વખતે કોઈ જાણતું ન હતું કે એ લખાણ ડેણે લખ્યું છે. પરંતુ જગદીશચંદ્ર એઝા

એ વાંચીને સમજ ગયા કે નિવેહિતા સિવાય આ ડોઈનું કામ નથી. એમણે એ વિષે નિવેહિતાને લગ્યું પણ ખરું :

“ વ્યક્તિગત રીતે તો એ વિચારથી મને ઘણું બળ મળ્યું છે. ઘણી અમણાઓ કે જેના દ્વારા આપણા ઘણા માણસો આંધળા બની ગયા છે, તેનો હવે અંત આતી જશે. હું છચ્છતો નથી કે આ લેખ ડાણે લગ્યો તે તેઓ શોધી કાઢે. મહાન ગર્જના તો ગાઠ વાદળની પાણ રહેલી હોય છે. આકાશના કૃત્યા ભાગમાંથી આ હવિયાર ન્રાટક્યું છે તે તેઓએ જાણવું ન જોઈજો.”

આ લેખની ગંભીર અસર થઈ. વિદ્વાનો, ચિંતકો અને રાજ્યોદીર્ઘાની આંખનાં પડળ ખૂલી ગયાં. સાચી પરિસ્થિતિથી તેઓ વાકેક બન્યા. પરંતુ હવે નિવેહિતાના હુદયને ચેન કર્યા હતું ? તેમણે ‘સ્ટેટમેન્ટ’ને બાંને ખુલ્લે પત્ર લગ્યો. તેમાં એમણે સત્યનો સર્વીચ્ય આદર્શ વર્ણિત્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓને પણ અપીલ કરી સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેક કર્યા હતા.

રાજ્યીય ચળવળના કાર્યમાં એમણે અથાડ પરિશ્રમ કર્યો. તેમાં એમની તખ્યિત લથડી. ડોક્ટરોએ મેનેન્ઝરિસનું નિફાન કર્યું. એમને હવે સારવાર અને આરામની વિશેષ આવસ્થકતા હતી. એટલે એઝ દંપતી એમને દાર્જિલિંગ લઈ ગયાં. તણુ મહિનાના આરામથી તેઓ પૂરાં સ્વર્સ્થ બની ગયાં અને ફરીથી બંગસંગ-વિરોધી અને સ્વદેશી ચળવળમાં જંપલાવી દીધું.

લોકોએ સરકારનો ઉચ્ચ વિરોધ કર્યો. લડત આપો. વંદેમાતરમનાં સુતો પોકાર્યો, વિદેશી ભાવનો અહિકાર કર્યો. ડેર ડેર એ ભાવની હોળાઓ કરી. છતાંય બંગાળના ભાગલા તો કાયમ રહ્યા. નિવેહિતાએ ભાગલાના આ હિવસે, જ્યારે જનતાએ શોક પ્રદર્શિત કર્યો અને ઉપવાસ કર્યો તે હિવસે પોતાની ડાયરીમાં લગ્યું : “રાજ્યીય હિવસ.” ત્યારથી તેઓએ ૧૬મી એક્ટાબરને વિશેષ દિન તરીકે યાહ રાખ્યો.

૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૫ના રોજ તેઓએ અનારસ ડોંગ્રેસ અધિવેશનમાં હાજરી આપી પણ સક્રિય ભાગ ન લભ્યો. ઇકા પ્રેક્ષક તરીકે જ રહ્યાં. જહેરમાં ભાગ લીધો નહીં. ઉદામવાદી પક્ષ સાથે એમના વિચારો મળતા આવતા હતા. સરવાહેની ચૌધરાણીના સુમનુર કરી વંદેમાતરમનું સંપૂર્ણ ગાન

સાંભળાને તેઓ મુજબ થઈ ગયાં. કલકતામાં ભરપેદા ડાંગ્રેસ અધિવેશનમાં પણ તેઓએ હાજરી આપી. તેમને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પાર્ટીએ વર્ચે જે વિસંવાહિતા જલ્દી થઈ હતી તેનો રૂપેટ ખ્યાલ આવી ગયો. ત્યાર પછી તેમણે ડાંગ્રેસ અધિવેશનમાં કચારીએ હાજરી આપી નહીં. બસ કાર્ય એ જ એમનો મંત્ર અની રહ્યો. હુવાળગૃહિ એ જ એમનું કાર્ય બની ગયું. ‘ભારતની સ્વતંત્રતા એ તેમનું હોય અન્યું.

એમને જણાયું કે ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ પણ સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા માટેની લડાઈ લડવા માટે ત્યાગ અને સર્વસ્વ-સમર્પણમાંથી જન્મતું હથિયાર બનાવવું જોઈએ. હથિયાર ઝડિના આત્મ-અત્યારેનાના વજનું નિર્માણ થયું હતું. ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ પણ એ આત્મ-અત્યારેના પ્રતીકદ્રષ્ટ વજની નિશાનીવાળો હોવો. જોઈએ એમ નિવેહિતાને લાગ્યું. આથી એમણે વંડેમાતરમું અને યતો ધર્મસ્તો જય ના મંત્રવાળો, વજની નિશાનીવાળો રાષ્ટ્રધ્વજ તૈયાર કરાવ્યો. એ પ્રકર્ણનમાં પણ મૂકદ્દમો. પરંતુ એ વજની નિશાની અને પુષ્પના આકારવાળો, શૌર્ય, સ્વર્પણ અને સુકુમારતાના પ્રતીક સમેં એ ધ્વજ ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ બની શકદો નહીં. છતાં ભારતની સ્વતંત્રતા માટે તેઓએ કશાની પરવા ન કરી અને અવિરત કાર્યરત રહ્યાં.

ભારતપ્રેમ તો એમના મહાન શુદ્ધાએ એમને વારસામાં આપ્યો હતો. સ્વામીજીને ભારત પ્રત્યે ડેવો અસીમ પ્રેમ હતો. ભારતવર્ષનું એમને ડેવું અપૂર્વ ગૌરવ હતું એ વિષે નિવેહિતા કહે છે :

“આટલાં વર્ષો દરમિયાન મેં એમના પ્રત્યેક શાસમાં માત્ર ભારતનો જ વિચાર જોગો છે.”

સ્વામીજી પ્રવચનોમાં પણ કહેતા : “ભારતે વિશ્વને જીતવાનું છે. એ જ મારો આદર્શ છે. એથી એછો કોઈ પણ મારો આદર્શ નથી.”

નિવેહિતાએ સ્વામીજીના આ આદર્શને ચરિતાર્થ કરવા સંકલ્પ કર્યો હતો. એમની તમિયત અસ્વસ્થ રહેતી હતી એટલે જેસેઝાઈને એને પોતાને તાં આવી આરામ અને હવાફેર કરવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ નિવેહિતાને એ આટેનો સમય જ કચાં હતો ? જેસેઝાઈનને તેઓ લખે છે :

“ અત્યારે ચોક્કસ હેતુ માટે ભારતમાં મારી હજરીની જરૂર છે અને અત્યારે જે હું ભારતમાંથી ચાલી જાઓ તો એ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. આપણું કામ એ આદર્શને સિદ્ધ કરવાતું છે. એ જ આદર્શ કે જે સ્વામીજીનો હોતો.”

પોતાના ગુરુનો આદર્શ મૂર્તિમંત કરવા એમણે પોતાના વ્યક્તિગત સુખેને હોમી દીધાં. વિશ્રાંતિની અત્યંત જરૂરિયાત હોવા છતાં એમણે સખત પરિશ્રમ કર્યો કારણ કે જવાબદી ઉઠાની હતી એ પાર પાડવાની હતી. અને તેથી જ રાષ્ટ્ર-વડતરના કાર્યમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે દુધી ગયાં.

* * *

ભારતને ચાહો

“ જ્યાં સુધી મારો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી ભારતવર્ષ જ આરંભિંડુ છે: અને ભારતવર્ષ જ અંતિમ લક્ષ્ય.”

ભારતભૂમિ એમની જરૂરભૂમિ ન હતી પણ આત્માની ભૂમિ હતી. એમના મહાગુરુની પરમ પવિત્ર પુણ્ય ભૂમિ હતી. ‘ભારતને ચાહો’ ગુરુદેવે શિષ્યાને મંત્ર આપ્યો અને શિષ્યાને એ ફિલ્ખ નંતરની સિદ્ધ માટે પોતાની જતને સમર્પિત કરી. તો ભારતભાતાઓ પણ પોતાના અંતરનાં દ્વારા જોલી આપ્યો અને એમના આત્માની પુત્રી પર ભારતવર્ષના ‘સર્વ સંતાનોનો અથળક પ્રેમ દેખ્યો.

નિવેહિતા માટે ભારત ખીજ અંગેની નેમ કંઈ સ્થૂલ દેશ ન હતો. ભારત કંઈ લૌગોલિક વિસ્તાર જ માત્ર ન હતો. ભારત એ કંઈ ગુલામ પ્રણને રહેવાનું નિવાસસ્થાન જ માત્ર ન હતું. તેમને તો ભારતને ચેતના તરીકે સ્વીકાર્યો. અને તે ય વિશ્વની સર્વીચ્ચ ચેતના, જે ચેતના સમગ્ર વિશ્વને પ્રકાશ પ્રત્યે હોરી જવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. આ બાધતમાં તેઓ કહે છે :

“ ભારતીય કહેવડાવવું એ ધાર્મિક વિચાર મનાય છે. પરંતુ એ કંઈ સંપ્રદાય નથી કે કોઈ સામાજિક વિચાર પણ નથી કે ને

જાતિ કે જૂથની સંપત્તિ હોય. એ તો છે ઐતિહાસિક ઉત્કૃતિ કે જેમાં બધા એક છે. આ એવા વસ્તુ છે કે જે બધામાં છે. અને તે માત્ર ભારત કહેવાય છે.”

ભારતની આ ભવ્ય ચેતના અંધકારમાં જિતરી ગઈ. એના ઉપર અજ્ઞાન અને પરાધીનતાના વાહન છવાઈ ગ્યાં. નિવેહિતા ભારતની અંધકારમાં સૂતેલી ચેતનાને દોળવા લગીરથ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા હતાં.

“ભારતનો ખરો આત્મા — જેણે એક વખત ભારતને જગતમાં પ્રભ્યાત અને અશિયાના હૃદયસ્થાને સ્થાપ્યું હતું તે હજુ જન્માત થયો નથી. ભારત કચારે પોતાના ભવ્ય વારસો તેમજ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના વિકાસમાં ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલા પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રયે સલાન બનશે? એ જીવન અને એ આત્મા કચારે પાણ આવશે?”

નિવેહિતાના હૃદયમાં આ એક તીવ્ર જંખના પ્રજ્ઞાનવિત હતી. ભારતનો આત્મા જન્માત કચારે થશે? ભારતવર્ષના ભવ્ય ભૂતકાળની મહત્તમતાનું દર્શાન એમના ગુરુઓં કરાયું હતું. વર્તમાન ભારતની પરિસ્થિતિનું દર્શાન પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું. અને હૃદયમાં પારાવાર હુંઘ થતું હતું કે શું આજ છે એ મહાન ભારતવર્ષ? આ ગંધી, આ ગરીબી, આ ગુલામી એમાં કચાં ધયકે છે ભારતની પ્રાણશરીર? કચાં સંભગાય છે ઝડપિયાની ભવ્ય-સનાતન વાણી? રામરાજ્યનું મુક્ત જીવન શું સ્વાજનવત્ત જ બની રહેશે? એટલે જ એમણે ધોષણા કરી કે બસ ભારત એ જ ધર્મ, ભારત એ જ કર્મ ભારત, એ જ જીવન. દેવતાઓની પૂજની જરૂર નથી. બસ ભારત માતાની પૂજન કરો. એ પૂજનની ભવ્ય તૈયારીએ એનાં બંધન તોડો. એનાં સિંહાસન ઘડવા માટે સમગ્ર ભારતવર્ષને જન્માત કરો. નવયુવાનો પદકાર જીવના શક્તિમાન બનો.

વિદ્યાર્થી જગત ઉપર એમને બહુ આશા હતો. આથી તેઓ વિદ્યાર્થી-એને ઉહ્મેધન કરી એમને પણ ‘ભારત ચાહો’ એ મંત્ર આપતાં. વિદ્યાર્થી-એને સંખોધન કરતાં એમણે કહ્યું હતું :

“આપણા ભારત દેશનું દિલ એ જ તમારું સાચું લક્ષ હોય જોઈએ. વિચારો કે સમગ્ર દેશ તમારો છે. અને તમારા દેશને

કામની જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરો. શક્તિ માટે, આનંદ માટે, સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરો. આ બધું ગુવનમાં તમારું લક્ષ્ય બનો અને જ્યારે યુદ્ધનો પોકાર ભડે તો એહું પણ પરિસ્થિતિમાં તમે નિદ્રામન્દ ન રહો.”

જે કંઈ કરો તે ભારત માટે કરો. બસ ભારતનું જ નિરંતર ચિંતન અને રટણ કરો. નિવેહિતાના હૃદયમાંથા વહેતો ભારતપ્રેમ સર્વેનાં હૃદયને સ્પર્શી જતો અને ભારતમીતિ જગાડી જતો. પોતાના બાલિકા વિદ્યાલયમાં તેઓ બાલિકાઓનાં હૃદયમાં ભારતપ્રેમ રેઝટાં, અને પોપતાં. બાલિકાઓને કહેતાં, ‘તમે ભારતમાતાના નામનો જ્યપ કરો.’ તેઓ પોતે પણ બાલિકાઓની સાથે ‘મા ! મા ! ભારતમાતા’—એ નામનો જ્યપ કરવા લાગતાં. તેમના વિદ્યાલયમાં વિદેશિતરમની પ્રાર્થના સદ્ગ્ય થતી. વિદ્યાલયમાં સ્વર્દેશી વસ્તુઓ જ વાપરવામાં આવતી. બાલિકાઓને સ્વર્દેશીનું શિક્ષણ મળે એ માટે તો ચરખો કોતવાનો વર્ગ પણ વિદ્યાલયમાં શરૂ કરાયો હતો. તે શરીરવા મર્ટ એક એક વૃદ્ધ માણની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. જેને બાલિકાઓ ચરખામાં કહેતી. વિદ્યાલયમાં શિક્ષણની સમગ્ર પદ્ધતિ એમજે ભરતીય પરંપરા પ્રમાણે જ અપનાવી હતી.

નિવેહિતા ભારતમાતાની ચેતના સાથે તરૂપ બની ગયાં. એમના પ્રત્યેક શાસોચ્છ્વાસમાં પણ ભારત પ્રથેનાં પ્રેમ અને નિષ્ઠા પ્રગટવા લાગ્યાં. એમની વાણી દારા ભારતનો આત્મા વ્યક્ત થવા લાગ્યો. એ સમગ્ર પ્રગટતી એમની વાણી તો ભારતની એકતાની વાણી છે, સનાતન સત્યની એ વાણી છે. ભારતમાતાના હૃદયના ડિંડાણમાંથી પ્રગટતી એ વાણી છે. સુતેલા આત્માઓને ઢાંઢોળતી એ વાણી છે. એટલે જ ભારતનાં સર્વ સંતાનોનાં હૃદય વીધી એ વાણી પહોંચી અને સમગ્ર રાજ્યમાં એનો પ્રતિયોગિ પડ્યો. કેવી હતી એ વાણી ?

“ હનિયાના કોઈ પણ લોકે લઈ શકે એવા એહં, ઉમહા અને પ્રગતિશીલ અભિગમની આપણે આપણા દેશ અને આપણા પોતાના લોકો પાસેથી અપેક્ષા રાખીએ છીએ. એ કરવા માટે આપણે પહેલી જ વાર સાચા અર્થમાં દિંદું બનીએ. સહુથી પહેલાં તો આપણે આવડા મહાન શબ્દને અનુરૂપ થવા લાયક

અનીએ. આપણા દેશનું નામ અને આપણી અંદ્રા જ આપણને પુરુષાર્થ કરવાનું ગૌરવ અપાવે તેમ છે.”

“ભારતના બાળકો! તમારી જતને તમારા સમગ્ર ભૂતકાળની લક્ષીમાં હુંબાડી હો. રાન મેળવવા માટે તીવ્ર રીતે પ્રયત્ન કરો. આ જોહડામાં કોટાળી અને નીકમ તમારાં છે. જૂનો ભાવાર્થ શાધી કાઠવામાં તમને તમારી ભાપા અને વિચાર મહદ કરશે, નહીં કે વિદેશી ભાપા કે વિચારો.”

“મા ભારતીના સૈનિકો! આગળ ધરો, શર્ખો ધારણ કરો અને ડિલ્વાને બેઠી નાયો. સુશકેવીથી પ્રાપ્ત થયેલા ડિલ્વાના રક્ષણ માટે ચોડિયાતો રાણો અથવા મુદ્યુ પામો. નેથી બીજા તમે ને શિખર સર કરવા મથ્યા હતા તેને પહોંચવા તમારા મૃત શરીર પરથી ચઢાણ કરી શકે!

“ભારતમાં યુગપલટા થયા કર્યા છે. અને દરેક વખતે માઝે પોતાનાં બાળકોને નવા નોવેદ્ય અને તેમની પોતાની નવી જ મહાનતાથી તેની લક્ષી કરવાને આહેશ આપ્યો છે. આને તે રાજ્યોયતાનો આગ્રહ રાયે છે. આને તે વીર ગૃહસ્થોની ભાતાના સ્વરૂપમાં આપણી પાસે માગી રહી છે કે આપણે શરણાગત ભાવ ન અનુભવીએ પરંતુ મહાનગી અને અચળ શક્તિ બતાવીએ. આપણે તલવારથી રમીએ એમ તે ધૂંછે છે. આને તેને શુર્નીરોની મા બનવું ગમશે. આને તે ભૂખી છે અને વીર પુરુષોના લોહી અને જીવનથી જ તેનો ડિલ્વો અચાની શક્તાય તેમ છે.

“આ વીર પુરુષો! આગળ આવો. આ મહાન લોકો! જગૃત થાઓ. અને તમે જ તમારા દેશને જગૃત કરો. તમને બાંધતાં કંઈ હેંકું હો.”

આવી પ્રયંક સામર્થ્યથી ભરેલી એમની વાણી અસ્થિરિત વહેવા લાગી. વિદ્યાર્થીએ અને યુવાનો જગ્યા. સંગ્રહિત થયા. કલાકારો દેશભક્તિના ચિત્રો મેકટ કરવા લાગ્યા. કલિયોની વાણીમાં ભારત-લક્ષી વહેતી થઈ. યુવાનો ભારત-લક્ષી માટે ઇની થવા થનગનવા લાગ્યા. ભારત-લક્ષી અને મુજિતના પ્રયંક.

જુવાળની પ્રેરણ શક્તિ મા ડાલીની પુત્રી નિવેહિતા હતાં. યદુનાથ સરકાર પણ નિવેહિતાના આ કાર્ય વિષે લખે છે :

“એક વાત હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસની સાથે કહી શકું છું અને તે એ છું કે વર્તમાન સમયમાં આપણે જીવનમાં ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં અંકુર ફૂલતાં નેછી રહ્યા છીએ તેને મોટા પ્રમાણમાં યશ અગિની નિવેહિતાની કેળવણુંને જય છે.”

પરંતુ નિવેહિતા કોઈ યશ મેળવવા માટે કાર્ય કરતાં નહોલાં. એમને તો ભારતમાટા પ્રયેને ચોતાતો પ્રેમ જ પ્રગટ કરવો હતો અને કાર્ય આપેયાઓ મૂકૃપણે થતું રહ્યું. એમનું જીવન જ ભારતપ્રેમનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ હતું. તેઓ ભારતનું બળ હતાં. ભારતના લોકાની અદ્ધા હતાં. ભારતના આત્માની જીવંત પ્રતિકૃતિ હતાં.

શ્રી અવની-ન્રતાથ રાગોરને એમણે પ્રેરણ આપી. તેમણે ભારતમાતાનું ચિત્ર હોયું. નિવેહિતાએ જ્યારે ચિત્ર જોયું લારે તેઓ ભારતની ભાવસમાધિમાં લીન ગઈ ગયાં. પછી અંતરૂના ડાણમાંથી કહેવા લાગ્યાં :

“ખરેખર આ ચિત્ર ભારતીય હુદદને રખ્યો છે. આ એક મહાન કલાકૃતિ છે. જો હું કરી શકતી હોત તો મેં આ ચિત્રની અસંખ્ય નકલો કરવી હોત. કેદાસનાથથી કન્યાકુમારી સુધીના કોઈ પણ ઘેરૂતના ઝૂપડામાં કે કલાકારીની દીવાલ પર આ ચિત્ર પહોંચાડું જ હોત !”

અહિસુત હતો એમનો ભારતપ્રેમ. અનન્ય હતું એમનું ભારત-ચરણે સમર્પણ. સિદ્ધ થયો હતો એમનો જીવનમંત્ર — “ભારતને ચાહો.”

* * *

કુળવણીકાર

“તમારું કમળ ભીલવા હો. મધમાઝી એતી મેળાએ જ આવશે”

— શ્રી રામકૃષ્ણ

નિવેહિતાએ હદ્દ્યકમળ ખીલવા દીધું. નાના પાયાથી કાર્યનો ગ્રારંભ કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની ઘેરાઈ ગયાં. ભારતમાં તેઓ કેળવણીના કાર્ય કરવા આવ્યા હતાં. યોજના તો એમના ગુરુદેવનું કન્યાકેળવણીનું સ્વભન સાકાર કરવાની હતી. પણ કાર્યની દિશા બદલાઈ. વિચારિનો વિસ્તાર થયો, કેળવણીનું કાર્ય માત્ર નાની બાલિકાએ પૂરતું જ સીમિત ન રહ્યું. આ કાર્ય સમગ્ર ભારતને આવરી લેતું બન્યું. હવે ઇક્તા વ્યક્તિનું ઘડતર કરવાનું ન હતું. પણ સમગ્ર રાજ્યનું ઘડતર કરવાનું હતું. હવે એમણે ગુરુદેવના આદર્શને વિસ્તારવાનો હતો.

કેળવણી તો માનવજીવનનું મહત્વનું અંગ છે. આ વિષે તેઓ કહે છે :

“ભગવાન ખુદે કલ્યું છે, ‘આપણે જે ધીએ તે આપણે શું વિચાર્યું’ છે તેનું પરિણામ છે.’ આ કારણું જ કેળવણી આપણા જીવનનું સૌથી મહત્વનું અંગ અની જય છે.”

માણસના મનને કેળવવું જ જોઈએ. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં માણસ અચલ રહી શકે તેનું નામ કેળવણી દ્વારા માણસમાં શક્તિનો સંચાર પણ થવો જોઈએ. નિવેહિતા આ વિષે લખે છે :

“કરપોક માણસને કોઈ માન આપતું નથી. આંધકો જગતી માણસ કે જેણાં કાર્યો તેની ગુરુસાની લાગણીને અધીન છે તે પણ માન પામતો નથી. માણસનું પહેલું કર્તાંય તેણે પોતાની જાતને શક્તિશાળી બનાવવી એ છે. એટલે આપણે એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે આપણી હાજરીમાત્ર સત્યને સ્થાપિત કરે અને નબળાઈનું રક્ષણ કરે. આ કંઈ જોવો તેવો વિજય નથી.”

મનની રિથરતા અને શક્તિનો અવિર્ભાવ કેળવણી દ્વારા થવો જોઈએ. આ કેળવણીની પણ કુદરતી ચોક્કસ પદ્ધતિ હોય છે. શિષ્યને પાઠ દ્વારા તો જીન આપી શકતાનું નથી. ગુરુએ તો શિષ્યની ચેતનાનો સ્પર્શ કરવાનો રહે છે અને બસ કેળવણીનું કાર્ય શર થઈ જય છે. શિષ્યમાં જીન માટેની ઝંખના જાગી જાઓ છે. નિવેહિતાના શાખામાં જોઈએ :

“ગુરુ આપણને માનવજીતને જે પામવાનું બાકી છે, તેના સંપર્કમાં મૂકી હે છે. તેમના દ્વારા આપણે આ ધ્યાતિમક અને બૌદ્ધિક જીવનમાં

પ્રવેશ કરીએ છીએ. જે રીતે માખાપ દ્વારા આપણને માનવશરીર મળે છે, ગુરુ આપણને જાણવા જેવા બધાનો પરિચય કરાવી આપે છે. એમ લાગે છે કે તેની પહેલી લાયકાત શાખવાની અસામાન્ય શક્તિની છે.”

આવી ડેળવણી જ ભારતની ખરી ડેળવણી હતી. ઋષિઓનું દર્શન હતું. તેમનો અનુભવ હતો. એ અનુભવ પ્રમાણેનું જીવન હતું અને એ જીવન જ શિષ્યોની મહાશાળા હતી. આત્મજ્ઞાની ગુરુની દર્શિ જ શિષ્યની જ્ઞાનભૂષણ જગાઉવા પૂરતી હતી. સમર્પિત જીવન ધરાવનાર શિષ્યો સેવા અને સાધના દ્વારા જ્ઞાનના અધિકારી બનતા. ડેળવણીનું આ સત્ય નિવેદિતાએ જેયું-જાણ્યું અને શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ અને વિવેકાનંદ સ્વામીના જીવનમાં પ્રગત થતું અનુભવયું. અને તેથી જ એમણે કંદું કે જેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ એક મહાત્મ પાડ હોય તે જ ગુરુ બની શકે. આવા મહાન ગુરુઓની ઉદ્ઘાતતાથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિ જીવંત રહી છે.

“આપણા સાક્ષાત્કારની પાંચણ ગુરુની શક્તિ રહેલી છે. આપણે પ્રયત્ન ગમે તે રીતનો હોય, જે આપણે આપણી રીતે શરૂઆતથી કાંઈ કરવાનું થાય તો એનો બહુ જ થોડો અર્થ સરે. આપણી પાસે જે કંઈ મહત્વનું આવે તે બધું યુગોનો પ્રભાવ છે. આપણું સ્થાન આવતી કાલની ઉધારાં છે. આ જગ્યા આપણને આપણા ગુરુ સાથેની એકતામાં જ આપવામાં આવી છે.”

ગુરુના આત્મા સાથેના તાદીતભ્યની અનુભૂતિ, એમની સાથેની તરૂપતા, એ દ્વારા જ્ઞાન અને સ્થોનની પ્રાપ્તિ - આ તો ઉપનિષદ્ધની વાણી છે. એ વાણીના અનુભૂતિનો નિવેદિતાએ સાક્ષાત્કાર કર્યો. એમાથી આત્માની અનુભૂતિનું જે જ્ઞાન નિષ્પાદથયું તે તેમણે ભારતની પ્રજાને ધ્યાન હાથે આખ્યું.

* * *

ગોપાલની માની સેવામાં

માત્ર જીાનની ઉપાસનામાં જ જીવનની સિક્કિ નથી. કેવળ જીાન જીવનને નિરસ અને શુષ્ક બનાવી હે છે. જીાનની સાથે ભક્તિની ધારા વહે અને એમાંથી કર્મ નિષ્પાદન થાય તો એ જીવનપુણ્ય પ્રલુના અરણે મઘમધી રહે. નિવેહિતાને એમના ગુરુએ જીાન આપ્યું. ભક્તિનો મહિમા સમજાયો અને કર્મની ઉપાસના દ્વારા પ્રલુસેવાતું દર્શાન કરાયું. નિવેહિતાની જીવનધારા આ નિવેષ્ટીમાં વહેવા લાગી. એમના સમીપ આવનાર સર્વ ડોઈ આ નિવેષ્ટીની પુષ્યપવિત્ર જીવધારાથી પાવન અને શાતળ થતા રહ્યા.

ગોપાલની મા એમાંનાં એક હનાં. એમને તો શ્રી રામકૃષ્ણ હેવ પણ મા તરીકે સંખોધતા. બાલકૃષ્ણની ભક્તિ અને એની લીલા સાથેતું સંપૂર્ણ તાત્ત્વય એ જ એમનું જીવન હતું. આવાં ગોપાલની મા પ્રારંભમાં તો નિવેહિતાને ચોતાના ગણીને સ્વીકારી શક્યાં ન હતા. ત્યારે તો શ્રી માના ધરમાં નિવેહિતાતું આગમન એમને આધાતનક લાગ્યું હતું પરંતુ પદીથી તો તેઓ નિવેહિતાને પુત્રીવત્ર ગણી ચાહવા લાગ્યાં હતાં.

નિવેહિતા ધીરામાતા એને જેસેશાધન સાથે એમની શુંપડીમાં પણ ગયાં હતાં, એમનું નિવાસસ્થાન અત્યંત સાદું એને પવિત્રતાથી ભરપુર હતું. ધરમાં એસવા માટે પણ કશુંય સાધન ન હતું. સ્વા માટે પથારી પણ પથથરની જ હતી. જર્મીન પર નીચે જ સ્કર્ફ રહેતાં. આ વિદેશી મહિલાઓને ફાટેલી ચારાઈના દુક્કડા ઉપર એસનું પહુંયું. પરંતુ એમના હૃદયમાંથી છલકાતા નિર્મણ પ્રેમની વિપુલતામાં વસ્તુઓના અભાવનો સહેજ પણ જ્યાદ આપ્યો નહીં. ગંગા-કિનારો એને તેની એ શુંપડીમાં શ્રી કૃષ્ણની ચાલતી નિત્ય બાળલીલા, એને એ લીલામાં તન્મય બનેલી આ વૃદ્ધા. નિરંતર બાલકૃષ્ણ સાથે જ રહેતી હતી. ગોપાલની મા તે ખરૈખર ગોપાલની મા જ હતાં. ગોપાલ સિવાય એમને જીવનમાં કંઈ જ ન હતું. એમને જીવનમાં એ સિવાય થીજા કશાયની જરૂર પણ ન હતી. એમના ચહેરા ઉપર નિત્ય આનંદ વિલસતો રહેતો. રામાયણ અને જ્યામાણ એમનાં સાથી હતાં. આવાં ગોપાલની મા, ગોપાલના આદેશથી નિવેહિતાના પ્રેમાળ હૃદયને, તેની મહાન ભાવનાઓને, તેના સમર્પણને એળખી ગયાં અને પછી તો નિવેહિતા એમની પણ દુલારી એટી બની ગયાં.

નિવેહિતાએ સ્વામીજીને ગોપાલની માના નિવાસસ્થાનની પ્રથમ સુલાક્ષણ વિષે કહેલું ત્યારે સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું હતું :

“આ જ જ્ઞાનું પુરાળું ભારત છે, જેને તેં જ્ઞાનું છે. ભારત કે જે પ્રાર્થના, આંસુ, પ્રત ને તપતું બબેલું છે; જે જવા માંડયું છે તે કચ્ચારેય પાણું આવવાનું નથી.”

નિવેહિતા આવા ભારતવર્ષમાં એકાડાર અની ગયાં, તેઓ ગોપાલની મા પાસે વારંવાર જતાં. એમની સેવા કરતાં અને પોતાની જતને ધન્ય માનતાં. તેમની પાસેથી શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની લીલાની વાતો સાંભળતાં. ધીમે ધીમે ગોપાલની મા પણ નિવેહિતા સમક્ષ પોતાનો આંતરિક વૈભવ જોવવા લાગ્યાં. જ્યારે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાને ડારણે અત્યંત જિમાર રહેવાં લાગ્યાં ત્યારે નિવેહિતા એમને પોતાના નિવાસસ્થાને લઈ ગયાં અને તેમને પોતાની સાથે રાખ્યાં. તેમના વહાલાં હાઠીમા, જે તેમના જીવનો ખલનો હતો, તે હવે તેમની સાથે હતાં. એથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન રહેતાં. વળા ગોપાલની મા પાસે તો શ્રી મા પણ આવતાં રહેતાં એટલે નિવેહિતાને શ્રી માના હર્ષનનો લાલ પણ મળતો. આમ નિવેહિતાને એવડો લાલ મારત થતો હતો અને એનો એમને અપાર આનંદ હતો.

નિવેહિતાએ ત્રણ વરસ સુધી ગોપાલની માને પોતાની સાથે રાખ્યાં. કામનો બોને તો વધતો જ જતો હતો. નિશાળની સાથે સાથે અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ હતી. છતાં તેઓ ગોપાલની માનાં ચરણોમાં નિત્ય મસાજ કરતાં. જ્યારે જ્યારે એમને સમય મળે ત્યારે ત્યારે તેઓ એમની પાસે પહોંચ્યો જતાં. તેઓ જેસેક્રાઇનને પત્રમાં લખે છે :

“હું એ સ્વીકારતા રોમાંચ અનુભવું છું કે ગોપાલની માની સ્થિતિ પરમહંસદેવ જેવી જ છે, એમનામાં એ માતૃત્વ છે કે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ પણ એમને માટે તો બાળક જ છે. હવે આથી વધારે શું કહી શકાય ? ”

શ્રી રામકૃષ્ણ હવે પણ જેમનો ભાતા તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો એવાં સાધી-તપસ્થિતની એમની નેવું વર્ષની વિષે પણ સભાન હતાં. ગોપાલમય હતાં. તેમનું સુખ શાંત અને મધુર હતું. આ ઉંમરે પણ એમને ઊવનમાં

કશાયની છચ્છા ન હતી. તેઓ ગોપાલનો સતત જાપ જર્ખા કરતાં, એમના અંતિમ દિવસોમાં તેઓ બાડો બાડો શાસ લેતાં, અને ભગવાનના નામનું અવિરત રમરણ કરતાં.

જ્યારે એમની અંતિમ સ્થિતિ આવી ત્યારે નિવેહિતા હાજર હતાં ગાગાનો પવિત્ર કિનારો, રાત્રિની નીરવ શાંતિ, એમના શાસેની મંદ મંદ ગતિ અને આત્મદીપનું ધીરે ધીરે વિલય પામનું, આ અધાંનાં નિવેહિતા સાક્ષી હતાં. ભગવાનના પવિત્ર નામોચ્ચાર ચાલુ હતા અને એમનો આત્મા ગોપાલને ભગવનું શરીર છોડી ચાઢ્યો ગયો. તે સમયે મહના સ્વામીજીએ ધૂન શરૂ કરી. મૃત્યુ પણ કેવું મંગલમય અને પવિત્ર હોય છે, શાંત અને નિર્બંધી હોય છે એનું દર્શન નિવેહિતાને થયું. ડિંદુવિધિ પ્રમાણે મૃત્યુ પદ્ધતીની અધી છિયાઓ કરી અને નિવેહિતાએ પોતાના તરફથી પણ એમને અદ્ધારણાલિ આપી. તેમણે શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની છભિ આગળ ગોપાલની માની નાનકરી છભિ મૂક્ષ. પૂજા કરી. ભજન-કૃતન કર્યા. એ નિમિત્તો સર્વને પ્રસાદ વહેંચ્યો.

ભારતીય માતૃત્વની ભાવના કેવી વ્યાપક છે, એનો પરિચય શ્રી મા અને ગોપાલની માઝે નિવેહિતાને કરાયો. માતૃત્વ માત્ર સ્થૂળ શારીરિક સંબંધોમાં જ સીમિત થતું નથી. એ તો અભિવ્યક્તિ વિશ્વની મહાન ચેતના છે. એ ચેતનાનું જીવંત રૂપ શ્રી મા અને ગોપાલની મા હતાં. ગોપાલની માઝે તો શ્રી રામકૃષ્ણ દેવને પણ માતૃત્વના વાતસદ્યનું પાન કરાયું હતું. એ જ વાતસદ્ય વિવેકાનંદે પણ પીંડું હતું અને નિવેહિતાને પણ એ વાતસદ્ય-પ્રસાદી મળી તેથી તેઓ ચોતાની જતને ધન્ય માનતાં હતાં.

ગોપાલની મા નિવેહિતાના હંદ્યનો અજનો હતા તો સ્વામી સ્વરંપાનંદ એમના પરમ નિત્ર હતા. એમનું પણ ન્યુમેનિયાની દૂંભી મંદગીમાં અવસ્થાન થયું. સ્વામી સ્વરંપાનંદ ‘પ્રશ્નુદ્ધ ભારત’ના તંત્રી હતા. એ નિમિત્તો તો નિવેહિતા એમના સતત સંપર્કમાં હતાં જ. પરંતુ સ્વામી સ્વરંપાનંદ તો એમની માન-સિક યાતના વખતે સ્નેહાળ સાથી અને કટોકટીમાં માર્ગ દર્શક બની રહ્યા હતા. નિવેહિતાના હંદ્યને એમણે શાતા આપી હતી. એમને ધ્યાન શીખવનાર પણ તેઓ જ હાં અને ગીતાનું શાન પણ તેમણે જ આપ્યું હતું. સ્વામીજીને સમજવાનો રસ્તો પણ સરળ કરી આપ્યો હતો. આવા પરમ સુદૃઢ જતાં નિવેહિતાને તીવ્ર આધાત લાગ્યો.

પરંતુ આ આવાતોની કળ વળે તે પહેલાં જ બંગાળની ભૂણી ધરતી. પર નદીઓનાં પ્રચંડ પૂરો ફરી વળ્યાં. નિવેદિતાએ પૂરમાં અટવાયેલાં અને તેનો લેણ અનેલાં લાયો છાયેનો પોકાર સાંભળ્યો અને રાહત-કાર્યમાં જ પલાવી દીધું.

* * *

દુષ્કાળ અને પૂર

“ દુષ્કાળઅસ્ત વિસ્તારની મુખાકાતે જતાં મારી સાથે આવેલા યુવાન બંગાળાઓની આંઝોમાંથી આવતાં આંસુ મેં જ્યેયાં. એ વખતે લયાનકતા સિવાય બીજી ઢોઈથી હું સચેત નહોતી.”

પશ્ચિમ બંગાળ તો ધાન્યનો કોકાર ગણ્યાતું. મોટેભાગે લોકો એતી સાથે સંકળાયેલા હતા. ત્યાં મુખ્ય પાક ચોખાનો એટલે જન્યુઆરી મહિનામાં પાક તૈયાર થઈ જય. પણ આગલે વરસાદ પરસાદ નહોતો થયો. કેટલીક જગ્યાએ તો નહિવત જ વરસાદ હતો એટલે પાક નિષ્ઠળ ગયો હતો. લોકો જેમ તેમ કરીને નિર્વીહ ચલાવતા હતા. ભૂખ અને દુઃખથી ઘેરાયેલાં લોકાનાં વિષમતાનો કલકત્તાના લોકોને જ્યાલ પણ ન હતો. દુઃખથી ટેવાયેલા લોકો આ દુઃખના દિવસ આગલા સારા વર્ષની આશામાં ચુંચરી રહ્યા હતા. પણ આટલું દુઃખ ઓછું હોય તેમ ઓગસ્ટ મહિનામાં ભારે વરસાદ થયો. ઉત્તરમાં બરફ પીગળવાને પરિણામે ઉપરવાસથી જ નદીઓ છલકાઈ હતી અને તેમાં ભારે મુશગધાર વરસાદે નદીનાળાના બંધ્યા તોડી નાંખ્યા અને સમગ્ર પશ્ચિમ બંગાળ પર પૂર ફરી વળ્યાં. લાયો માનવીઓ અસહાય બની ગયાં. દુષ્કાળના પરિણામે લોકો દુર્બળ તો બન્યાં જ હતાં. તેઓએ માંડ માંડ ટકાવી રામેલી જીવનશક્તિ હવે જોઈ એહાં. પાણીનાં પ્રચંડ પૂરોએ વાહનબ્યવહાર જોરવી નાખ્યો હતો, મહિનાઓ સુધી જીવન ટકાવી રાખવું લોકો માટે અત્યંત મુશ્કેલ બની ગયું હતું.

રામકૃષ્ણ મહના સાધુઓ રાહત-કાર્યમાં લાગી ગયા. નિવેદિતાએ જાણ્યું કે પરિરિથત અત્યંત ગંભીર છે. એટલે તેઓ પણ ગામડાંઓમાં પહોંચી ગયાં. અને તેમણે જિંહાંનાં જે કદી જેણું કે અનુભવ્યું નહોતું એ દુઃખ અને વેહના અનુભવ્યાં. એ એમના જ શણ્ણોમાં :

“મેં મારા જીવનમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ગરીબાઈ જોઈ છે. પરંતુ આ અગિયાર લાખ લોડોને મહિનાઓ સુધી એક ટક્કે પુરતું ભોજન પણ નહોંતું મળ્યું અને હવે તો તેઓનો આધાર ભીજોઓ ઉપર જ હતો; આ મેં નહોંતું અનુભવ્યું. મેં મારી નજરે આ દુઃખ જોયું છે. છતાં એનો વિચાર પણ કરી શકતી નથી. છતાં એ હક્કાકૃતનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.”

આ પૂર્વસ્ત વિસ્તારમાં નિવેદિતા હોડીઓમાં એસી રીતોં. સ્વી કાર્યકર સરીકે તેઓ. એકદાં જ હતાં. ઘૂંઠણ ઘૂંઠણ સમા કાહવ ખૂંઢી ખૂંઢી. લોડોની વઢ્યે જઈ આશાસન અને રાહત આપતાં હતાં. લોડોનાં આંસુ લુઢતાં લુઢતાં. એમના પોતાના હૃદયમાંથી જ આંસુ વહેવા લાગતાં.

એક વિધવા સ્વીતું ઇદ્દન સાંલળી તેઓ તેને આશાસન આપવા માટે તેને ત્યાં ગયો. નેને ચાર બાળકો હતાં. તે સ્વી સાત-આડ દિવસ પહેલાં સ્વયંસેવકોને એભાનાવસ્થામાં ભળી આવેલી. કેવી દારણ હતી તેની કથા? તે, તેનો પતિ અને તેનાં બાળકો દિવસો સુધી વૃદ્ધનાં પાંદડાં ખાઈ જવન ટક્કોવી રહ્યાં હતાં. આખરે પતિ કામની શોધમાં શહેરમાં ગયો. પણ ત્યાં કામ ન મળ્યું. આખરે હારીને, કુંદુંબની હંકમાં જેમ તેમ કરીને દુઃખના દિવસો પસાર થઈ જશે એ આશાએ પોતાના ગામ તરફ પાછો આવતો હતો, પરંતુ ભૂખના દુઃખે રસ્તામાં જ એભાન બની ગયો. અને તેનો મૃતદેહ તેના ગામથી એ માઈલ દૂર જ ભળી આવ્યો। તે સ્વીના હૃદયવિદ્ધારક કદ્દપાંત વિષે નિવેદિતા લખે છે :

“હું તે સ્વીની પાસે લાંબા વખત સુધી રહી. પણ હું તેને કઈ રીતે આશાસન આપ્યું? હું પણ તે ચીસ અનુભવી શકતી હતી, ઓ મારા પ્રિયતમ હું તેને બચાવી શકી હોત! ”

આવું કદ્દપાંત તો દરેક ધરમાં હતું. ભૂખના દુઃખે લોડો બાળકોને વેચવા ચણ તૈયાર થતાં હતાં કે એમનાં બાળકો તો કચાંય પણ જીવી જય! લોડો પણ નર્યાં પ્રેત નેવાં હાલતાં ચાલતાં હારપિંજર નેવાં લાગતાં હતાં. છતાં આ હાડ-પિંજરોમાં માનવતા હતી. હૃદય હતું, કરણા હતી, માતા ભૂખી રહી બાળકોને અવડાવતી. પતિ, પોતાની પત્ની અને બાળકો માટે જોરાક શોધવા વર્થે પણ અયતન કરતો અને જે પતિ લાગી જય તો પણ તે કુદુંખ માટે અનાજતી

શોધ કરવા કે કમાવા માટે ભાગી જતો. નિવેહિતા લખે છે કે આ પૂર્વના પતિઓનું ભાગી જવું પશ્ચિમના પતિઓના ભાગી જવા કરતાં કેટલું જૂદું છે!

બીજે એક સ્થળે માતા ડિવસેથી ભૂખી હતી. એને ને કંઈ ખોરાક આપવામાં આવે તે તેનાં બાળકોને ખવડાવી હેતી. નિવેહિતાને ખસર હતી કે તે સ્વીને જીવવા માટે ખોરાકની અત્યંત જરૂર છે. તેથી તેમણે તે માતાને આગ્રહ કર્યો કે “મા આ તમે જ ખાઓ. ત્યાં સુધી હું અદી રાહ જોઉં છું” ત્યાં સુધીમાં તો ભૂખ્યા લોકોનાં ટોળાં એમની પસે આતી ચહું અને ખોરાકની માંગણી કરવા લાગ્યા. રાહ્યત સમિતિના લોકોએ પણેલાં દરેક બાળકને, પછી સ્વીએને એને છેલ્લે પુરુષોને ખાવાનું આપ્યું. નિવેહિતાને ભય હતો કે બધાં ‘થોડું વધારે આપો’ એવી માગણી કરશે પરંતુ એમના આધાતનક આશ્ર્ય વરચે એમણે જોયું તો અમૃત્ય પ્રાપ્તિના સંતોષ સાથે ટોળું ઘર ભણી જવાના થઈ ગયું હતું.

આવી નિપુંસિથિતમાં પણ ચોડાથી સંતોષ માની લેલો એ કંઈ સહેલું તો નહોતું જ. અમારા જેવા જ બીજા ભૂખ્યા લોકોને પણ ભલે મળો. એમનું સર્વનું હુંઘ હુર થાય. આવી કટોકદીની વેળાએ પણ ભૂખ્યા લોકોનાં ફક્તની માનવતા મરી પરવારી ન હતી. ભારતવર્ષનો ‘સર્વે સુભિન સ-તુનો’ મહામંત્ર ધરતીના કણકણમાં કટોકદીની વેળાએ ય દૃઢિગોચર થતો જોઈને નિવેહિતાએ સ્વાર્મીજીના આ મહાન ભારતવર્પું કે ને હુંઘ, વેહના, નિરાશામાં ય અવિચલ હતું; તેને એળાખ્યું.

અહીં તો પ્રતેક પણ માનવીએ મૃત્યુની ખીણમાં ધકેલાઈ રહ્યાં હતાં.. નિવેહિતાને લંડનના ચિત્ર-પ્રદર્શનમાં જેખેલું એક ચિત્ર યાદ આણ્યું. ચિત્ર હતું ‘જીવનની સીડી’ વિષેનું. તેમાં સીડીની ટોચ પર એક યુગલ હાથમાં હાથ રાખી જિલ્લું હતું અને નીચે જિતરતું જતું હતું. સીડીના તળિયે હતી મૃત્યુની નહીં, દરેક પગથિયું તે જીવનની જુદી જુદી પણોનું પ્રતીક હતું. આ યુગલ જીવનની જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતું થતું મૃત્યુની નહીં તરફ ધસતું જતું હતું. અત્યારે પશ્ચિમ બંગાળના ગામડાને જેનાં નિવેહિતાને જ જણાયું તે એમના શાંદોમાં જોઈએ :

“હું જયારે દુષ્કાળમસ્ત ગામડાનોની મુલાકાતે ગઈ ત્યારે આ ચિત્ર મારા મનમાં સતત ઉપસેલું રહ્યું. મૃત્યુની નહીં એ આ.

પૂર છે અને સીડીનાં દરેક પગથિયે સમાજના વિવિધ સ્તર જિભરાતાં
પાણીમાં તણાઈ જવાની શક્યતા અતુસાર જિભા છે.”

મૃત્યુએ બિછાવેલી જળ કંઈ એક ગામ પૂરતી જ મર્યાદિત ન હતી.
પશ્ચિમ બંગાળના સેંકડો ગામો આ તારાળનો લોગ અન્યાં હતાં, નિવેદિતાએ
પૂરે જન્યાં રૌથી ભયાનક તારાળ સળ્ણ હતી, મૃત્યુએ જન્યાં પોતાનું ભયાનક
આદ્ધાર્ય કર્યું હતું તે આરીસાલ અને મતિભંગ જિલ્લાની પણ મુલાકાત લીધી.

* * *

આરીસાલની મુલાકાતે

સમગ્ર આરીસાલ જિલ્લો! પૂરનું કેન્દ્રસ્થાન હોતો. દુષ્કાળની ભયાનકતા
અને વિનાશકારી પૂરૈના એવડા મારથી અહીં લાખો લોકો અસહાય અને
નિરાધાર અન્યાં હતાં. હજરો લોકો મૃત્યુના સુખમાં ધૂઢેલાતાં હતાં. બાળકો
ભૂખના અસર્ય દુઃખથી ટળવળતાં. સ્વીએ પતિની પણે લાચાર થઈ
એરાકની ભાગણી કરતી. પતિ અસહાય દર્શિથી સ્વી અને બાળકો સામે નેંઠ
રહેતો અને તેનું દ્વારા ચીરાઈ જતું અને પોતાની જત ઉપર તેને ફિટકાર
વરસતો. અથવા તો હારને નાના જરો ને જોરાકની શોધમાં ભરકતો.
કચારેય પણ બીજી ભાગી ન હોય એવા લોકોને પણ સહાયકેન્દ્રોમાં લાંબો
હાથ કરવાનો વખત આવ્યો. એવી પરિસ્થિતિનાં કેટલાક છદ્યગ્રાવક દસ્તોનાં
નિવેદિતા સાક્ષી રહ્યાં. તેમાંના કેટલાક કે જે દુઃખની ચરમ સીમાંથી છે તેવા
પ્રસંગો તેમણે નોંધ્યા છે.

એક મુસલમાન જેડૂત પોલીસ થાણે હાજર થયો. તેણે પોતાને પોતાનાં
જ ત્રણ બાળકોના ઝૂટી તરીકે એળખાય્યો. ભૂખના દુઃખથી ટળવળતાં
પોતાનાં બાળકોનું દુઃખ ન જોવાતાં એણે પોતાનાં ત્રણ બાળકોને મારી
નાન્યાં. નાનો પુત્ર સારવારને કારણે બચી ગયો, હવે એ પિતાની ભાગણી
એટલી જ હતી કે મને મરી જવા હો. મારા ઉપર આધારિત લોકો માટે હું
અનાજ ન લાવી શકું તો મને શુણાએ ચંદ્રાવી હો.

એક ઘરમાં લાંબા સમયથી એક પુરુષ પથારીવશ હતો. તેનો સ્વભાવ ચીડિયો થઈ ગયો હતો. તેને રાહતની પરમિત આપવામાં આવી પણ તેની સ્વીકારીને શહેરમાં મોકલી અનાજ મગાવી શકે તેમ ન હતી. તેથી આ માણસને પહેલી વાર જ્યારે ભીખ માગવી પડી ત્યારે સ્વભાવ ભંગ થયાનું અસાધ્ય હોઈ તેની આંખમાં હેખાતું હતું.

બીજી એક ઘરમાં એક વિધવા માતા આંસુ સારતી બેઠી હતી. તેના ઘરના બીજી સભ્યો ગમગીન બની બેઠા હતા. તે સ્વીનો પુત્ર બહાર ગયો હતો. તે બહારથી ચોખા ન લાવે ત્યાં સુધી ઘરમાં રાંધવા માટે દશું જ ન હતું. આ ઘરમાં એક વૃદ્ધ અને એક છોકરી પણ હતાં. આ વૃદ્ધના સાત પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા હતા. પુત્રની વિધવા માતા સર્વની સંભાળ લેતી હતી. ત્યાં તેનો પુત્ર મજૂરી કરી ચાર શેર ચોખા લાંબો. અને ઘરમાં આનંદ છવાઈ ગયો. તેના પુત્રના કલેવા મુજબ બધો જ વ્યવહાર બોરવાઈ ગયો હતો. અને ક્રોછ મજૂરીમાં ચેસા ખર્ચવા તૈયાર ન હતું. આથી અને એ વિનિતા હતી કે કચારેક તો તેને ખાલી હાથે પાણ ફરવું પડશે. ત્યારે તેની માતાને તે શું મોઢું બતાવશે ?

આવાં હતાં દુષ્કાળના હૃદ્યવિદ્યારક દસ્તો. છતાં ય લોકોના વ્યવહારમાં માનવતાનો લોએ થયો ન હતો. નિવેહિતાના આગમનથી લોકો દુઃખ અને નિરાશાને ભૂલી જતાં. એમને જીવન જીવવાનું બગ અને અદ્ધ મળી જતાં. સહાયની સાથે સાથે નવા જીવનની આશા પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. સ્વીઓ તો એમને ટોળે વળો વીંટળાઈ વળતી. કેટલીક વખત તો નિવેહિતાને આ સ્વીઓ સાથે ખૂબ વાત કરવી પડતી. તેઓ લખે છે :

“વાત કરતાં હું ખૂબ થાકી જતી. પરંતુ તેઓ બહુ માગણી કરતાં નથી. શોઢી નમ્રતાપૂર્વકની વાત તેમને ગળે જોતરી જતી.”

પ્રત્યેક પૂરાયસ્ત વ્યક્તિના હૃદ્યમાં પારાવાર વેહના હતી. આને ઉગરી ગયા પણ આવતી કાલે શું ? એ ગ્રશ સર્વને મુંઝવતો હતો. નિવેહિતાની હાજરીએ સર્વને શાતા આપ્યો. આથી જ આ વિસ્તારની સ્વીઓ તો નિવેહિતાને પણ આશાર્વાહ આપતી. જ્યાં સુધી એમની હોડી દૂર દૂર હેખાય ત્યાં સુધી લાથ જાંચા કરી એમને લારપૂર્વક અભુલાની વિદ્યાય આપતી.

માનવજીવનની કરુણતાની ચરમ સીમાનો નિવેહિતાએ અનુભવ કર્યો. આવા જીવનમાં ય માનવીની અક્ષાનો તંતુ અદૂર રહેતો એ તેમણે પ્રત્યક્ષ જેણું. કંદુંય ખર્મ, માનવપ્રેમ અને માનવઅંકૃતનાં ખરાં દર્શન કર્યાં. જ્યારે કલકૃતાનાં વર્તમાન-પત્રોના તંત્રી લેખમાં

“એવો ભય છે કે આ પ્રહેશમાં લોકો રાહત કાર્યથી ટેવાઈ ગયા છે. અને તેને બંધ કરાવવાની ઘણા ઘરાવતા નથી.”

આવો અલિપ્રાય છાપવામાં આંદોલારે દેશના અન્ય સ્થળના લોકોએ પરિસ્થિતિનો શો અંદાજ બાંધ્યો હોશ તેની તો અખર નથી. પરંતુ નિવેહિતાનો તો આકોશ ભભૂતી ઊઠ્યો અને તેમણે કંદું કે એ ભોગા લોકો ભરવાનું પસંદ કરે છે પણ માગવાનું નહિ. પરંતુ પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે તેમને મહદ લેવી જ પડે છે. નિવેહિતાએ વર્તમાનપત્રોમાં પોતાના અનુભવો દ્વારા ખરો અહેવાલ આપવા માંયો. તેમણે લોકોને કંદુંઃ :

“શું આપણાં હદ્દ્ય પથરનાં બની ગયાં છે ? શું આપણે એમ છન્ધીએ છીએ કે મહદ લેનારા દરેક વખતે સ્વમાનલંગની લાગણીનું તીવ્ર દુઃખ અનુભવે ? આવાં પ્રકારનું દુઃખ માનવને માટે અશક્ય છે.”

એમનાં લખાણો દ્વારા કલકૃતાનાં લોકોએ જણ્યું કે પરિસ્થિતિ ખરેખર વિકિટ છે. લોકોનું જીવન લયમાં છે. મહહનો પ્રવાહ વહેતો થયો. સ્વયંસેવકો અને પરિચારકો સેવામાં લાગી ગયા. અને અસંખ્ય લોકોને મૃત્યુની નદીમાંથી ઉગાર્યો. પરંતુ એ હદ્દ્યવિદારક દર્શ્યો, લોકોની આહ, અને આંસુ, અને અથાક પરિશ્રમથી નિવેહિતાનું અન અને શરીર ભાંગી પડ્યું. પરંતુ આ પૂર અને દુષ્કાળે તો નિવેહિતાની આયોજન-શક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ, સેવાભાવના કરુણા અને માનવજાત પ્રત્યેના પ્રેમનું દર્શન કરાવી નિવેહિતાનું સ્થાન પદ્ધિમ અંગળનાં ગામડાંઓના ગરીબ અને ભોગા લોકોનાં હદ્દ્યમાં કાયમ માટે અંકિત કરી દીધું. મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી ગયેલા લોકો જિંદગીભર દ્વારા અને પ્રેમની આ દેવીને અક્ષાપૂર્વક નમન કરતા રહ્યા.

* * *

માંદગી

કુદરતનાં પ્રકોપ આગળ માનવી લાચાર છે, અસલાય છે. જ્યાં પણ ધીરજ અને સહિષ્ણુતા, હંહ અને આશ્વાસન, સહાય અને અદ્ભુતી માનવી હુંઃખીની પરાકાણામાંય ટકી શકે છે. નિવેહિતાને ભારત વર્ષનું જૂદું જ સ્વરૂપ જોયું. ભારતના આ કોળા લેડેની સહાય કરવા માટે તેમણે રાત-દિવસની પરવા ન કરી, પોતાના હૈનિક જીવનની ચર્ચા પણ ન જણવી. પોતાની સુખ સગવડેનો વિચાર સુદ્ધા કર્યો નહિ. અસ તે સમયે તો રાહતકાર્ય જ એમના જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય બની ગયું. ખુલ્લી હોડીઓમાં તેઓ ગામેગામે ઘૂર્યાં માંદગી, ગરીબી, કાહવ, કીચં, જીવજંતુઓ કથાની ફરકાર ન કરી અને પરિણામે શરીરમાં મેલેરિયા વર કરી ગયો. આ માટે શરીરની સમગ્ર શક્તિ હરી લીધી. એક વરસ પહેલાં જ્યારે મેને-જીવિટિસનો હુગલો થયો હતો ત્યારથી શરીર અત્યંત દુર્બળ બની જ ગયું હતું. એમાં સખત પરિશ્રમ અને વળા મેલેરિયા, આથી તેઓ હવે સંપૂર્ણપણે નિષાનામાં પટકાઈ પડ્યાં.

હવે એમને દરજિયાતપણે સંપૂર્ણ આરામ લેવાનો થયો. કિસ્ટીન એમની સેવામાં ખડે ખો હજાર હતો. સ્વામી બ્લકાન્ડ અને શારદાન્ડ પણ એલુડ મહિમાંથી અવારનવાર આવીને નિવેહિતાની તખીયતની ખરર પૂર્ણ જતા અને એમની તખીયત જરૂરથી સારી થઈ જય એ માટે સ્વામી બ્લકાન્ડે પૂરી કાળજલરી વ્યવસ્થા પણ કરવી હતી. એઝ હંપતી પણ એમની સેવામાં સતત હજાર હતો. પ્રેમાળ મિત્રોની સતત કાળજલી તેઓ થોડાં સ્વસ્થ બન્યાં પણ હજુ અશક્તિ ધર્યી હતી. આથી તેમને સ્વર્ય હવા અને પૂરતા ઉઝસવાળા મંડાનમાં ડા. આનંદમોહન એઝના ડમડમના નિવાસસ્થાને લઈ જવામાં આવ્યાં.

કિસ્ટીન પણ નિવેહિતાની સાથે જ ડમડમ ગયાં. એટલે થોડો સમય શાળાનું કાર્ય બંધ રહ્યું. ડમડમમાં નિવેહિતાની તખીયત સારી થવા લાગી. હજુ તેઓ હરીઝરીને વધારે પરિશ્રમ કરી શકે તેમ ન હતો. તો પણ તેઓએ લેખનકાર્ય હાથમાં લીધું. તેમણે ‘મારટર એઝ આઈ સો હીમ’ અને ‘કેંલ ટેઇલ્સ એઝ લિન્નહુઈઝમ’ આ એ પુરસ્કોનું લેખનકાર્ય હાથ ધર્યું. ડા. એઝને પણ એમના પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં સહાય કરી.

ડમડમમાં નિવેહિતાને મિત્રો મળ્યા. આરોગ્યપ્રેર વાતાવરણ મળ્યું. કામનોં એને ન હતો અને લેખનકાર્ય દ્વારા શુરુનું પરૈક્ષ સાંનિધ્ય પણ મળ્યું

એટલે તેઓ અત્યંત ઝડપથી સાનાં થવા લાગ્યાં. શ્રીમતી સેવિયર પણ એ સમયે ત્યાં આન્યાં અને નિવેહિતા સાથે રહ્યાં. નિવેહિતાએ એમની સાથે મળાને સ્વામી સ્વરંપાનંદના ગીતાના અંગેજ અનુવાદના પ્રેરણ તપાસ્યાં. આમ તેમનું કાર્ય તો ચાલુ જ હતું. આ સમય દરમિયાન સ્વામી વિવેકાનંદનાં બધાં જ લખાણો સંકલિત કરી પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવી રહ્યાં હતાં. તેની પ્રસ્તાવનારૂપે નિવેહિતાએ ‘અવર મારસ્ય એન્ડ હિજ મેસેજ’ આ લેખ લખી માયાવતી અદૈતાશ્રમમાં મોક્ષાવ્યે.

હવે નિવેહિતાની તભિયત સુધરતી જતી હતી. જ્તાં નિવેહિતાના ભિત્રોને સતત ચિંતા હતી કે આ રીતે એમનું શરીર વધારે કાર્યભાર ઉકાવી નહીં શકે. શ્રીમતી ખુલ અને જોસેફાઈને તો એમને પશ્ચિમમાં ઓણી થોડા વખત. આરામ કરી જવા આમંત્રણ પણ આપ્યું હતું. નિવેહિતાને પણ હવે એવી પ્રતીતિ થવા માટી હતી કે પોતાનું શરીર લાંબો સમય ટકશે નહિં. આથી એમને સહૃથી પ્રથમ વિચાર આપ્યો વિદ્યાલયનો એનો સમય ઓન્ને કિસ્યીન વહન કરી શકે તેમ તો હતાં જ. પણ તેની આર્થિક બાજુ સદ્ગ્રહ હોવી જોઈએ એવું તેમને લાગ્યું. હજુ પણ નાણાકોય લંદોળ વધવું જોઈએ કે નેથી ભદ્રિયમાં કિસ્યીનવે કચારેય તકલીફ ન પડે. આ વિચારથી એમને પોતાને પણ ખૂરોપની યાત્રા કરવા જવાની ધ્રયણ થઈ.

એ અરસામાં ડૉ. ઐઝનું વનરૂપતિશાસ્ક પરનું પુસ્તક પ્રગટ થઈ ગયું હતું. એ પુસ્તકે ખૂરોપમાં ખગલળાટ ભચાવી દીખે હતો. ખૂરોપમાં ઘણી સંસ્થાઓએ ડૉ. ઐઝને પ્રવચન આપવા આવવા માટે નિમન્નણ પાઠ્યાં હતાં. ઐઝ હંપતી નિવેહિતાને પોતાની સાથે જ ખૂરોપ આવવા માટે આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં. આ રીતે બધી જ પરિસ્થિતિ સાતુરૂળ જેતાં નિવેહિતાએ ખૂરોપની યાત્રાએ જવાની યોજના કરી.

* * *

માતાનો વર્ણનીય પ્રેમ

ખૂરોપની યાત્રાએ જવાનો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત ગોઠવાઈ ગયો. પ્રતેક યાત્રામાં જતાં પહેલાં તેઓ દક્ષિણેશ્વર જઈ પ્રથમ કરી આરીવર્ષન મેળવતાં...

અને જે શ્રીમા કલકત્તામાં હોય તો તેમના આશીર્વાદ લઈને જ તેઓ પ્રયાણ કરતાં એલુડ મહમાં પણ પૂજય સ્વામી અભિનાન અને શારહાનાને પ્રયુદ્ધ કરી તેમનાથ આશીર્વાદ મેળવતાં, આ યાત્રાની પૂર્વતૈયારી ઇથે એમણે સર્વના આશીર્વાદ મેળવ્યા. વિદ્યાલયની તો કંઈ આસ વ્યવસ્થા કરવાની ન હતી કારણ કિસ્થીન હતી. આથી નથિંત મને તેઓએ બોઝ દંપતી સાથે ગ્રવાસ ગોઠવ્યો.

આ પહેલાંની થૂરૈપની યાત્રામાં તો સ્વામીજી સાથે હતા. કેવા ભન્ય હતા મુસાફરીના એ અવિસમરણીય હિવસો! આ યાત્રામાં તેઓ તેમના પુસ્તક માસ્ટર એઝ આઈ સો હીમ'નાં પ્રકરણો લખી રહ્યા હતાં. એ રીતે પણ એમના ચિત્તમાં ગુરુદેવ સતત હાજર હતા. જગત સમક્ષ એમના ગુરુદેવનું જીવન અને દર્શન મુક્કવાતું ભગીરથ કાર્ય તેઓ કરી રહ્યા હતાં. બોઝ દંપતી જેવાં પ્રેમાણ આત્મીય સ્વજનો સાથે હતાં એટલે મુસાફરી આનંદપૂર્વક પૂરી થઈ.

આ સમયે નિવેદિતા પોતાનાં માતાના ઘરે જ જિતર્યાં. પ વર્ષ પછી તેઓ માતાને ભલ્યાં. માતા મેરીની આંખમાં આનંદનાં આંસુ જલરાયાં. ભાઈબહેન પણ પાંચ વર્ષના લાંબા ગળા બાદ વહાલી બહેન માર્ગોટને મળતાં હર્ષથી ગહિગદિત થઈ ગયાં. માતાને તો ફરીથી તર વર્ષ પહેલાં પતિને આપેલા વચનનું સમરણ થયું અને અંતરમાં જ પતિને કહેવા લાગ્યાં કે 'જુઓ તો ખરા, મેં મારું વચન પાલ્યું છે. આપણી વહાલી માર્ગોટ ભારતમાગિની બનીને આવી છે.' કુદુંઘમાં આનંદમેળો છવાઈ ગયો.

પુત્રીનો દેશ ભારત હતો. એનું ઘર પણ સમય ભારત હતું. માતા પોતાની પુત્રીના એ પ્યારા દેશ વિષે વધુ ને વધુ સાંભળવા ઉત્સુક હતાં. પુત્રીનો ઉત્સાહ વધારવા ઉમળકાસેર પ્રશ્નો પૂછ્યે રાખતાં. ભૂમિ જુદી હતી. આભોધવા અનુગ હતી. વિચારે વિભિન્ન હતા. આહશો, કાયદા અને રિવાજે પણ જુદા જુદા હતા. હતાં પણ પોતાની પુત્રીએ ભારત અને ધૂંદેન્ડને એકસૂચે જોડાં હતા. ભારત પ્રત્યે અપાર મમતા વહેવડાવી હતી. ત્યાંના લોકોને પોતાના બનાન્યાં હતાં. આથી મેરી પણ ભારતને જ પોતાનો દેશ માનવા લાગ્યાં હનાં. નિવેદિતા માતાને જ્યારે ભારતની વાતો કહેતાં ત્યારે મેરી સમજ જગે સમય ભારત આઢું થતું. ભારતીય સ્વીમોનાં ત્યાગ, સમર્પણ અને સેવાની કથા સાંભળીને

તો માતાની આંખ અશુભીની થઈ હતી. ભારતના લોકો પ્રલે થતા અત્યાચાર અને દુરાચારની વાતો સાંભળી માતાનું હંહય પણ અનુકંપાથી દૃષ્ટિભૂત થઈ જતું.

આ સમયે નિવેદિતા માતા, ભાઈબહેનો અને અન્ય સ્વજનો માટે ભારતમાંથી ઘણી બેટો લાગ્યાં હતાં. નાની ગુંથણીના સુંદર સંજવટની ટોપલીઓ, તુલસીની માળાઓ, શ્રદ્ધાળના પારાઓ, ધૂપસળી, તેજના, બાલ-કૃષ્ણના ફોટો, બડની કલ્યમ આ બા'નું જ તેમનાં સ્વજનો માટે આશ્ર્ય-જનક હતું. આ બેટો દ્વારા એમણે સ્વજનોને ભારતનો સાચો પરિવ્યક્ત કરાયો. માતાને મટે તો તેઓ અમૃત્ય બેટ લાગ્યા હતાં. પરંતુ નિવેદિતાનું સાનિધ્ય એ જ માતાને માટે મહામૂલી બેટ હતી. આથી વધારે બીજુ ડોઝ બેટનું એમને મૂર્ખ ન હતું. હતાં નિવેદિતા પોતાના હંહયના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ-ઇપે માતા માટે ગંગાજળ અને ગોપાલની માની જ્યોતિશાળા લાગ્યાં હતાં.

આ જેઈ માતા અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયાં. પુત્રીના હંહયની લારના માતાના હંહયે જીલી લીધી. માટે ગંગાજળનું ચરણસ્મરત લીધું અગે ગોપાલની માની જ્યોતિશાળાને અક્ષિકાવપૂર્વક સ્પર્શ કરી માથે ચઠાવી. જણે મહાત્મા આશીર્વાદ મળ્યા હોય તેવો અનુભવ કરી કૃત કૃત્ય બની રહ્યાં.

નિવેદિતાના હંહયનાં આંદોલનોને માતા બરોઅર જીલતાં હતાં, આથી નિવેદિતા પણ અત્યંત આનંદમાં અને ઉલ્લાસમાં રહેતાં હતાં. પોતાના જીવનની સર્વ વાતો, પોતાનાં કર્યો, પોતાની શાળા, અને બાલિકાઓ વિષેની તમામ વાતો માતાને કહેતાં. માતા સુખભાવે પોતાની આ પ્રિય પુત્રીને સાંભળી જ રહેતાં. એમનું હંહય આનંદ, પ્રેમ અને આશિષેથી બિલરાઈ જતું. માના અસીમ પ્રેમ વિષે નિવેદિતા કહે છે.:

“તે અવર્ણનીય પ્રેમ કે જે મારી માતાએ મને આપ્યો છે તે હજુય મારી અંદર કેવી શક્તિદ્વારા છે તે હું કહી શકવા શક્તિમાન નથી. તે છે બધું જ આપી દેવાનો પ્રેમ.”

માતાના આ અસીમ અને અવર્ણનીય પ્રેમના દિવસો નિવેદિતા માટે સ્વાસ્થ્યપ્રદ બની ગયા. કુદુંબ સાથે થોડા દિવસો રહી તેઓ ધૂરૈપતા પ્રવાસે ઉપરી ગયાં.

थूरोप-अमेरिकाना प्रवासमां

थूरोपना हेशामां प्रथम तेए। जर्मनी गया, डा. ऐज त्यां हता। वनस्पति-शास्त्रमां तेमना नवा संशोधन अंगे तेमने सारो आवकार मल्यो हतो। जर्मनीमां निवेदिता थांडा हिवस रोकाईने पेरिसमां ज्ञेसेक्षाईनने भगवा गया। स्वामीज्ञना हेहविलय आह यांने प्रथम ज वर्खत भगतां हतां। स्वामीज्ञचे भगवा वस्त्रनी अंतिम प्रसादीनी भवाणा शा रीते पूर्ण करी ते तेमणे ज्ञेसेक्षाईनने जणाऱ्युं अभने भाटे साचवी राजेलुं अे स्वामीज्ञनुं अंतिम स्मृतिचिन्ह ज्ञेसेक्षाईनने आरेयुं त्यारे तो ज्ञेसेक्षाईननुं समय अंतर स्वामीज्ञनी कृपा अने प्रेमने वंदी रह्युं। स्वामीज्ञना अंतिम हिवसोनी वातो सांबळतां तेमने संतोष थतो ज न हतो। निवेदिताचे अे वधी ज स्मृतिचो तेनी आ अहेन भ.टे तो साचवी राज्ञी हती ते समस्त स्मृतिभांडार अभनी पासे हालव्यो। स्वामीज्ञना सांनिध्यमां विवावेला हिवसोनी स्मृतिमां ज निवेदिताना पेरिसना हिवसो। झडपथी पसार थई गया। तेए। इरी भाता पासे लंडनमां आवा पहेंच्या।

३१ डिसेंबर, १६०७मां तेमणे धर्यरीमां लघ्युं :

“ आश्वर्यकारक वर्ष उमडममां ग्रारंब अने लंडनमां अंत अे पुस्तके कम्पेरेटिव इलेक्ट्रो साप्टक्लोज अने केउल टेईएस अगट थई बीज प्रगट थवामां छे. ओह, आशीर्वादी अंडित वर्ष मा भा.”

आशीर्वादपूर्ण वर्षनो अंत पण लंडनमां अहुविध कायोमां परिणयेयो। तेमणे व्याख्यानमाणा शह करी। स्वामी विवेकानंदनुं ज्ञवन अने कवन, भारतीय साहित्यनी ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका, भारतीय स्त्रीओनुं गृहज्ञवन, भारतना आहरी, भारतनी समस्या आ प्रकारना विविध विषये पर व्याख्यानो आप्यां। उपरांत मोर्डन रिव्यू अने प्रभुद्व भारत भाटेनुं नियमित लेखनकार्य तो यालु ज हतुं।

आ समय दरभियान लंडनमां भारतना केटलाक नेताच्यो जेवा के, जोभले, आर. सी. ह्ट. भिपिनचंद्र पाल, आनंदकुमार स्वामी पण तेमने मल्या। आ वधा भित्रो उपरांत भारतने भाटे शुभेच्छा धरावनार अंग्रेज संज्ञनोने पण तेए। मल्या। ते समये भारतमां पण राजकीय क्षेत्र अनेक

અનાવો બન્યા હતો. સુજિરપુર બોગબ કેસમાં શ્રી અરવિંદની ધરપકડ થઈ. અગ્રણી નેતાઓને પણ જેવમાં ધકેલી હેવામાં આવ્યા. આ બધા જ બનાવોથી નિવેહિતા અત્યંત વ્યક્તિત બન્યાં. ભારતમાં હવે રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રફુલ્લિઓ થંબી ગઈ હતી. કશું જ ઉજ્જવળ કે આશાસ્પદ જણાતું ન હતું. નિવેહિતાને તો વિદ્યાલય માટે ઘણું ભાડોળ એકત્ર કરવાનું હતું અને તે માટે જ તેઓ પદ્ધિમના પ્રવાસે આવ્યાં હતાં. બોડ ફંડને અમેરિકા પ્રવચન આપવા માટે આમંત્રણ મળ્યું અને તેઓએ નિવેહિતાને પોતાની સાથે લઈ જવા ધરણા દર્શાવી. નિવેહિતાએ એ આમંત્રણ સહાર્દ્દી સ્વાકારી લિધું.

અમેરિકામાં તેઓ શ્રીમતી ખુલને મળ્યાં. તેમને પણ સ્વામીજીના અવસાન બાદ પ્રથમ વખત જ મળતાં હતાં. સ્વામીજીના નિધનથી શ્રીમતી ખુલને અત્યંત આદ્યાત લાગ્યો હતો. નિવેહિતાએ એમને ઘણું જ આશ્વાસન આપ્યું. પ્રેમ આપ્યો. ભૂતકાળની ભધુર સમૃતિઓથી એમના જીવનને લરી દીધું અમેરિકામાં પણ નિવેહિતાએ જુદાં જુદાં સ્થળે ભારત વિષે પ્રવચનો આપ્યો. વિદ્યાલય માટે ભાડોળ એકત્ર કરવા માંડયું. ન્યૂયોર્કના સ્ટેશન પર તેમના એક ભિત્ત સાથે એક પત્રકાર પણ મળવા આવ્યા હતા. સ્ટેશન પર જ તેમની મુલાકાત થઈ. પછી રેસ્ટોરામાં લગભગ પોણા કલાક સુધી નિવેહિતા સાથે તેમણે વાર્તાદાય કર્યો. મોટેભાગે વાતોનો વિષય તો ભારત, ભારતની રાજકીય ચળવળ, ભારતના તત્તત્વાન વિષે હતો. આ પત્રકાર સ્થળને પણ ભૂલીને મંત્રમુખ અની નિવેહિતાને સાંભળતા જ રહ્યા. ધન્ટરયુને અંતે એમણે જણાવ્યું. :

“પત્રકારિત્વના ભારા ૫-૬ વર્ષના અનુભવ દરમિયાન મેં અમેરિકાના સેનેટરોથી માંડીને તગારો ભાંચકનારા ભજૂરો તેમજ વિષ્યાત કલાકારીથી માંડીને તોઝાની ભજૂર નેતાઓની મુલાકાત લીધી છે. ૫રંતુ હું આવા સમનવ્યકારી માનસ અને પ્રચંડ શક્તિ ધરાવતા એક પણ વ્યક્તિત્વને મળ્યો. નથી કે જેણે અને એક કલાકથીપણ ઓછા સમયમાં પ્રભાવિત કર્યો હોય.”

અનાયા પત્રકારે નિવેહિતાના વ્યક્તિત્વના આપેદા આ પરિચયમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આત્માની પ્રચંડ શક્તિ તો હતી જ. અને વાગ્યારા પણ એવી જ ઓછસપૂર્ણ હતી. ત્યાગ, તપ અને ભક્તિથી એમનું વ્યક્તિત્વ વધારે ઓપતું હતું. એમને જોનાર ડોઈ પણ એમના દર્શાનમાત્રથી અભાવિત થઈ જતા.

અમેરિકામાં તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદના ભાઈ કાન્તિકારી ભૂપેન્દ્રનાથ હતને પણ મળ્યાં. ભારતમાં એક વર્ષ જેલવાસ લોગવી હો. બોજની સહાયથી તેઓ અમેરિકામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત નિવેહિતા કુમારી મેરી હેઠલને પણ મળ્યાં. મેરી હેઠલ પણ સ્વામીજીનાં લક્ષ્ણ હતાં. સ્વામીજીએ તેમને અનેક પત્રો લખ્યા હતા. નિવેહિતા સ્વામીજીના પત્રોનું સંપાદન - કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં, તેમાં તેને આ પત્રોની આવશ્યકતા હતી. મેરી હેઠલે નિવેહિતાને સ્વામીજીના અધા જ પત્રો આનંદપૂર્વક આપ્યા.

આ સમે બેલુડ મહારાંથી સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર પ્રગત કરવાની ચોજનાં થઈ રહી હતી. નિવેહિતાએ આ કાર્યમાં સહકાર આપવાની સંપૂર્ણ તૈયારી દર્શાવી. હવે તેઓ ભારતમાં પાછાં ફરવા માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યાં

નિવેહિતા શ્રીમતી ખુજની સાથે થોડો સમય અમેરિકામાં રહ્યાં. શ્રીમતી: ખુલ તો નિવેહિતાના પણ ધીરા માતા હતાં. એમની શાળાનાં દાતાં હતાં, ભારતમાં નિવેહિતાનો જીવનચર્ચનો એને પણ તેઓ જ વહન કરતાં હતાં. તેમને નિવેહિતા પર અત્યાંત સ્તોહ હતો. તેઓ એમ જ ધર્યાતાં હતાં કે નિવેહિતા એમની સાથે ખૂબ લાંબો સમય રોકાય. નિવેહિતાની હાજરીથી એમને ઝંઝ મળતી. આખાસન મળતું, આનંદ મળતો સમયનો એને અદરય થઈ જતો. અને દિવસો મહુર બની જતા.

પરંતુ નિવેહિતા ઉપર એકાએક ચિંતા આવી પડી. લંડનથી પત્ર આપ્યો કે તેમનાં માતા ખૂબ જ ગંભીર હાલતમાં છે. કેન્સરની અસ્થિ યાતના લોગવી રહ્યાં છે. તેઓ માર્ગોટને મળવા જાંખી રહ્યાં છે.

હજુ તો થોડા મહિના પહેલાં જ માતાના અપાર વાતસંબંધનો અનુભવ કર્યો હતો. અનર્ગાં પ્રેમથી માતાએ એમના સમય અસ્થિત્વને ભરી દીધું હતું. એમના પ્રત્યેક કાર્યને માતાએ બિરદાર્યું હતું. એમની ભાવિ ચોજના પ્રત્યે માતાએ અંતરના આશિષ આપ્યા હતા. ત્યારે તો માતાએ પોતાની માંદગીને જ્યાલ પણ આવવા દીધો ન હતો. એકાએક એમને આવી ગંભીર માંદગી આવી પડી? તાત્કાલિક જ લંડન પહેંચી જવાની ધર્યા તો થઈ આવી પરંતુ સંલેખો એવા હતા કે તાત્કાલિક તો નીકળી શકાય તેમ જ ન હતું. અમેરિકામાં કાર્યવિસ્તારને આટોપી ચોંધ્ય વ્યવસ્થા ફરીને પણી જ

નીકળી શકાય તેમ હતું. આથી તેમણે માતા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી અને માતાને પત્રમાં લખ્યું.

“ નાની મા,

ભગવાન સર્વત્ર છે. તેઓ બધાં જ બધાં હાજરી તમને સ્વર્સ્થ બનાવશો. કરીથી હું તમને શ્રી રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ, અને તેઓ બગીચામાં જે અદ્ભુત જીવન જીવ્યા કે જે આપણને એમ માનતા કરી હે કે ભગવાન સર્વત્ર છે, પછી ભલે આપણે તે જણીએ નહિ, તેના વિષે કહેવા ધ્યાન છું. અને આહ ! તેમણે તમને કોઈ મહા કરી હોત ! કંતા એક જ સ્પર્શ, એક જ દાખિયા, એક જ મુદ્રાકાત અને તમામ પીડા શમી જત, અને તમારા માટે રહ્યાં હોત માત્ર શાંતિ અને બાંડા બાંડા આનંદ.

માતા મેરીને આ પત્ર મળ્યો. તેમના તો અંતિમ દિવસો હતા. પત્રથી એમને શાંતિ ન વળી. એમને તો એમની વહાલી માર્ગેટને મળ્યું હતું. એમની પરિસ્થિતિ ગંભીર બનવા લાગી હતા, એટલે ગંભીર કટોકટીભરી સ્થિતિના સમાચાર મળતાં નિવેદિતા માતા પાસે લંઘન પહોંચી ગયાં. જેથું તો માતા જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝૂલી રહ્યાં હતાં. ત્યારે શું થશે તે કહી શકાય તેમ ન હતું. પરંતુ જેવી માર્ગેટને તેમણે જોઈ કે તેમણે શાંતિ અને રાહતની લાગણી અનુભવી, એમની મહાન અને સમર્થ પુની હવે એમની પાસે આવી ગઈ હતી. હવે મૃત્યુ આવે તોપણ ખુશીથી આવકારવા તૈયાર હતાં.

નિવેદિતા પણ બધી જ પ્રવૃત્તિએ છેડી માતાના અંતિમ દિવસોમાં એમની સામે જ રહ્યાં. એમની સેવા કરી. માતાના અંતિમ દિવસો પ્રેમભરી શાંતિમાં, આરામમાં પસાર થયા. આખરે માતાએ એ જ પ્રેમભરી હુંક્રમાં પોતાની જીવનલીલા સંકેર્તા લીધી. માતાની અંતિમ વિધિ કરી નિવેદિતા પોતાનાં ભાઈખેન સાથે થાડો સમય રહ્યાં. એમને અંતરમાંથી એવી લાગણી અનુભવાતી હતી કે ભાઈ—અહેનાને ઇસીથી નહિ મળાય. આથી એમને પૂરો સંતોષ અને આનંદ મળે, માતાના વિશેષતું દુઃખ એમને ન જણાય તે માટે એમની સાથે જ રહ્યાં. માતાની ધૂમગ્રા મુજબ મિલકતની વ્યવસ્થા કરી ભાઈ રિચમન્ડ અને બહેન જેતે તે મિલકત આપી દીધી.

માતાની અંતિમ ધર્મજી હતી કે એમનો મૃતહેઠ એમના પતિની સમીપમાં જ રહે. આથી એમનો મૃતહેઠ આયર્લેન્ડમાં પિતાની કબરની નજીક દુનાવીને ચાં તરણેથ બાળકોએ આંસુલરી આંખે માતાપિતાને શ્રદ્ધાંજલિ આપી. નિવેદિતાને સંતોષ થયો કે મા પ્રતેનાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને લક્ષ્ણને વ્યક્તા કરવાની વિશ્વની મહામાતાએ એમને તક આપી અને સુવિધા કરી આપી કે જોથી કરીને માના અંતિમ દ્વિસોમાં તેઓ માની સમીપ રહી શક્યાં. એમને આનંદ હતો કે મા પ્રતેની ઇરજમાંથી તેઓ ચ્યુત ન થયાં. એમને ગૌરવ હતું કે માતાનાં અંતિમ વચ્ચેનોનું એમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પાદન કર્યું અને માતા પણ પુત્રી પ્રતેનો સંપૂર્ણ પ્રેમ અને ગૌરવ લઈ અંતિમ શયામાં પોઢ્યાં.

* * *

ભારતમાં પવટાયેલી પરિસ્થિતિ

“હિન્દુ માતા અને પેતાના કાર્ય પ્રત્યે પાછા આવવું કેટલું સુંદર છે. કેટલું ભંગ છે તે હું વર્ણવી શકતી નથી. હંદ્યની સુમધુર સ્વભન્સુંદિર અહીં જ છે. આ સ્થળ ખરેખર અસ્તિત્વમાં છે.”

યુરોપ-અમેરિકામાં એ વર્ષ જેટલો લાંબા સમય નિવેદિતાને રહેવાનું થયું. પરંતુ એમનું સમગ્ર અસ્તિત્વ તો ભારત આવવા કચારનું ય તલસી રણ્ણ હતું. ભારત તો હતું એમના હંદ્યની સુમધુર સ્વભન-સુંદિર. હિન્દુ માતાનો પ્રેમ એ તો એમના જીવનનું પ્રેરકઅણ. એ સ્થળે પ્રગ મૂક્તાં જ જાણે પરમધામે પહોંચ્યે ગયાની હળવાશ અનુભવાઈ. જન-મખૂમિમાં ખાસ લેતાંય અજાણ ચેતનાનો અનુભવ થયો અને એમણે જેસેક્ષાઈનને ઉપર મુજબનો પત્ર લાખ્યો.

પોતાનું ચિરપરિચિત નિવાસસ્થાન, વિદ્યાલય, યુરોપી સાધનાભૂમિ, દક્ષિણાધ્રુવ, સંતો અને સંન્યાસીઓની તપોભૂમિ બેલુડ માટ, ઓહ! આ બધાં જ સ્થળોમાં પગ મૂક્તાં શાંતિ, સૌંદર્ય અને સુમેળની અલૌકિક સુંદિરમાં

આવ્યાનો એમને આનંદ અનુભવાતો હતો. નિવેદિતાને થયું કે હવે તો પોતાની આ દિન્ય માતૃભૂમિ છોડી કચાંય જવું જ નથી.

માતૃભૂમિ - ભારતમાં હજુ તેમણે વણું કાર્ય કરવાનું હતું. તેમણે જેથું કે એ વરસમાં તો ભારતમાં રાજકીય ક્ષેત્રે પરિસ્થિતિ તહન ઘડલાઈ ગઈ છે. ઘણા રાજ્યીય નેતાઓ જેવમાં હતા. કેંચાઠ વિદેશામાં ચાલ્યા ગયા હતા. લોકોને દોરનાર કોઈ રહ્યું ન હતું. રાજકીય ક્ષેત્રે પરિસ્થિતિ પહેલાંની એમ આશાસપદ ન હતી. શ્રી અરવિંદને એક વરસ જેવની સળ ભોગચ્યા બાદ તેમને નિર્દેખ છોડવામાં આવ્યા, પરંતુ જેવના એકાંત વાસમાં એમને શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. કાંતિકારીએ જેવમાંથી છૂટચા બાદ એનું મહમાં આવતા. શ્રી માના આશીર્વાહ મેળવતા. તેમાંના એ કાંતિકારીએ તો દીક્ષા લઈ મહમાં સાધુ બની ગયા. સમગ્ર દેશમાં રાજ્યીય ચાગવળનો જુવાળ મંદ પરી ગયેલો નિવેદિતાને જણાયો.

નેલમાંથી છૂટચા બાદ શ્રી અરવિંદને પણ લોકોનો જુસ્સો ચોસરી ગયો હેઠાં તેવું લાગ્યું. તેમણે લોકોમાં પુનાનગૃતિ આવે તે માટે બંગાળમાં ‘ધર્મ’, અને અંગ્રેજુમાં ‘કર્મશિયાળી’ નામનાં એ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યાં. એમાં રાજ્યીય ભાવનાને રોપે, ઉત્તેજ એવાં લખાગ્રેની સાથે સાથે ધર્મવિષ્યક લખાગ્રે પણ આપવામાં આવતાં હતાં. આ લેખા, લખાગ્રે, તંત્રી-નોંધો, વગેરે અંગ ચર્ચા કરવા માટે શ્રી અરવિંદને નિવેદિતાની અવારનવાર મુલાકાત થતી. શ્રી અરવિંદની પ્રથમ મુલાકાત તો નિવેદિતાને વડોકરામાં થઈ હતી. લ્યારબાદ રાજ્યીય ચાગવળના નેતા તરીકે નિવેદિતા શ્રી અરવિંદને મળતાં. એમની સાથે ચર્ચાવિચારણ કરતાં. શ્રી અરવિંદના ઉગ્ર તંત્રીનોંધોથી પ્રભામાં ફરી જુસ્સો સાગવળવા લાગ્યો. ખિટિશ સરકાર કોઈ પણ રીતે શ્રી અરવિંદને ફરી પકડી જેવમાં ધકેલી દેવા ચચ્છતી હતી. સરકારે એમના તંત્રીલેખ પર આરોપ મૂડી એમની ધરપકડ કરવાની યોજના કરી. શ્રી અરવિંદને આ માહિતી મળી. તે સમયે તેઓને અંતરમાંથી ખિટિશ સંસ્થાન છોડી ચંદ્રનગર જવાનો આદેશ મળ્યો. પરંતુ તેમનાં એ સાપ્તાહિકોની શી વ્યવસ્થા કરવી એ એક વિકટ પ્રભ હતો. તેમને લાગ્યું કે આ કાર્યભાર તો નિવેદિતા જ વહન કરી શકશે. આ બંને સાપ્તાહિકોની સંપૂર્ણ જવાબદારી એમણે નિવેદિતાને સેંપો લાધી. શ્રી અરવિંદને નિવેદિતાની શરીતનો પૂરો ખાલ હતો. એટલે તેઓ સાપ્તાહિક માટે નિશ્ચિંત બની ગયા. શાંત, નિસ્વાર્થ, પદદા પાણી રહી કામ કરનારાં નિવેદિતાએ બંને સાપ્તાહિકોનો સંપૂર્ણ લાર ઉકાળી લાધી.

હવે આ સાપ્તાહિકોમાં ઉચ્ચ રાજકીય લખાણેને સ્થાને ધાર્મિક લખાણાં દારા જગૃતિને વધારે મહત્વ આપવામાં આનંદું શ્રી રામકૃષ્ણ હેવ અને સ્વામી વિવેકાનંદના આદર્શો, વચ્ચેનો અને કાર્યો વિષે તેઓ લખતાં જ રહ્યાં. સાપ્તાહિકો પહેલાંની ભાઇક જ ભરપૂર સામનો સાથે પ્રગટ થતાં રહ્યાં. આખરે સરકારે તે બંધ કરાવ્યાં, ત્યાં સુધી નિવેદિતાએ તો પોતાની જવાનતારીતું સંપૂર્ણપણે પાલન કર્યું.

શ્રી અરવિંદ તો ચંદ્રનગર ચાલ્યા ગયા હતા. બિટિશ સરકાર તાંથી શ્રી અરવિંદની ધરપકડ કરી શકે તેમ ન હતી.

નિવેદિતા શ્રી અરવિંદને મળવા અને તેમની પાસેથી સદ્ગાર, સુચના મેળવવા એ વખત ચંદ્રનગર પણ ગયાં હતાં. મેતીલાલ રૈષે આપેલા પેસા પણ તેમણે શ્રી અરવિંદને પહોંચાડ્યા હતા. પરંતુ પછીથી તો બંને સાપ્તાહિક બંધ પડ્યાં અને શ્રી અરવિંદ પોડેચેરી ચાલ્યા ગયા અને રાજકીય ક્ષેત્રે એમણે સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લઈ લાધા. તેથી નિવેદિતાનો ત્યારબાદ એમની સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક રહ્યો નહીં.

અન્ય દેશનેતાઓ, અધિનક્ષમાર હત વગેરે જન્યારે જેલમાંથી છુટચાંતારે નિવેદિતાએ વિવાલયમાં ફેળના થંબ રોપી, તોરણો ભાંડી વિવાલયઃ શણગાર્યું, ઉત્સવ મનાવ્યો અને એના માનમાં બાળિકાઓને રજી આપી હતી. આ રીતે નિવેદિતા રાષ્ટ્રવીરાતું ઉચ્ચિત સંન્માન કરતાં લોકોને દેશભક્તિની પ્રેરણ આપતાં. બિટિશ સરકાર નિવેદિતા ઉપર નારાજ હતી. એમના પ્રત્યેક કાર્ય ઉપર સરકારની સતત નજર રહેતી. એમના પત્રો પણ સેન્સર થઈને આવતા. કચારેક ઝુદ્દા, કચારેક ઝાટેલા, ચોળાયેલા પત્રો મળતા. આથી નિવેદિતા અત્યંત નારાજ થઈ જતાં. અને તેમનો આદોશ વિરોધ ભલ્લકું ઉઠતો. તેમણે કલકત્તાના જનરલ પોસ્ટ માસ્ટરને આ વિષે દૃપકાલ્યોરી પત્ર લખ્યો હતો. ત્યાર પછી જ પત્રોની આખતમાં રાહત થઈ. પણ સરકારની અફનાજર, તો હતી જ. એમાં ભગવાનની કરુણા જિતરી અને પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ.

એક વિસ એમના મિવાસસ્થાન ૧૭, બોસ્પાડા લેનમાં એકાએક બેં જન્યવહયમાન ગોરી ભહિલાઓ આની. તેમાં એક તો શ્રીમતી દિવિપ્સન હતી. ખીલ ભહિલાનો નિવેદિતાને પરિચય ન હતો. આ ભહિલાઓ કલકત્તાની ગંદી

ગલીમાં, ગરીબ ભારતીય જનતા વચ્ચે રહેતી, તેમની સેવા કરતી અને હિંદુ આચારવિચાર પાગતી ખિટિશ મહિલાને મળવા જ આવી હતા. પરંતુ તેઓ આ ખિટિશ મહિલાનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ, એમનું હિંદુત્વ અને કાર્યનિષ્ઠા જોઈ અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ગયાં. સુલાક્ષણ અને વાર્તાવાપને અંતે તો તેઓ એમનાં ઘનિષ્ઠ મિત્ર બન્ની ગયાં અને પોતાનો પરિચય આપ્યો. શ્રીમતી વાઈસરોય મિન્ટો! આ પરિચયથી નિવેદિતાને આશર્વ થયું અને આનંદ પણ થયો. ધરી-ભર તો માની ન શકાય કે ખરેખર લેડી મિન્ટો જ આવ્યાં છે. પરંતુ એ સ્વભન ન હતું ખરેખર હકીકત હતી. આ વિષે તેમણે જોસેક્ષાઈનને લખ્યું હતું.

“આજે હું તને જે સમાચાર આપવાની છું તેનીતું કઢી કદ્યના પણ કરી શકોશ નહિ. કોઈ ભાગયે જ માને કે આ ઘટના વાસ્તવિક છે, પણ એ ખરેખર વાસ્તવિક છે કે લેડી મિન્ટો અમને મળવા આવ્યાં હતાં.”

આ સુલાક્ષણ પણ તો નિવેદિતા એમનાં સ્વભન બન્ની ગયાં. એમને દક્ષિણાખર પણ લઈ ગયાં હતાં.

લેડી મિન્ટોએ એમને પોતાના તરફથી અંગત રીતે ગવર્નરના બંગલે ચા-પાણી માટે નિમંનથણ પણ પાછયું હતું. લેડી મિન્ટોના આગહથી જ નિવેદિતા પોતાસ કમિશનરને મળ્યાં હતાં. તાર બાદ નિવેદિતા પરનો સરકારનો અભિગમ બદલાયો. મિન્ટો દંપતી લાંબો સમય કલકત્તામાં રહ્યાં નહિ. તેમને લંડન પાછાં જવાનું થયું. લંડનમાં પણ શ્રીમતી મિન્ટો નિવેદિતાને કચારેય ઝૂલ્યાં ન હતાં. નિવેદિતાનો ભારતપ્રેમ, તેમની કર્તૃવ્યક્તિશ, તેમનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ તેમને હંમેશાં યાદ રહ્યાં.

* * *

બહેનોનું ધર

નિવેદિતાના નિવાસસ્થાન એસપાયા લેન નં. ૧૭ ઉપર ફિસ્ટીને તખ્તી ચોટાડીને તેમાં લખ્યું ‘બહેનોનું ધર’ આમ તો ફિસ્ટીન અને નિવેદિતા બંને બહેનોની માઇડ રહેતાં હનાં. આથી ‘બહેનોનું ધર’ એ નામ સાર્થક હતું. પરંતુ એ તો કલકત્તાની સમગ્ર બહેનોનું ધર હતું. બહેનોની જગૃતિનું કેન્દ્ર

એતં બહેનોના અંધકારમય જીવનની દીવાહાંડી સમું હતું. અહીં કેટલીયા નારીઓનાં અથુસ્તિમાં પવદ્યાયાં હતાં. અહીં કેટલીય પતિતાઓ પાવન થઈ હતી. કેટલીય હીન અને હીન નારી હુણી બની અધાર આવી હતી. આવા આ બહેનોના ઘરમાં નારીઉદ્ધારની અનેક ચોજનાઓ ઘડાઈ હતી અને અમલમાં સુકાઈ હતી.

નિવેહિતાએ તો ભારતીય નારીઓના ઉદ્ધાર માટે ભેખ લાદ્યા હતો. માત્ર નાતીની આદિકાળોને અક્ષરજ્ઞાન મળે અને લઘૃતાં, વાંચતાં કે ચિત્રકામ કરતાં શાખે એટલા હેતુથી જ કંઈ વિવાલય સ્થપાયું ન હતું. પરંતુ બહેનો પોતાના જીવન પ્રત્યે સભ્યાન બને, તેમનામાં નારી-ગૌરવની મહત્તમ જાગૃત થાય એ માટે ‘બહેનાનું ઘર’ સર્વતું ઘર હતું. નિવેહિતા કહેતાં હે, “જે સ્ત્રી પુરુષના જેટલી જ માનવ હોય તો તેને તેના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે પુરુષ જેટલો જ અધિકાર છે.”

જો માટે ભારતીય સ્ત્રી ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ પુરાઈ રહે છે એમને આશ્ર્ય થતું. સ્ત્રી-શિક્ષણ વગર સમાજનું ઉત્થાન સંભવે જ શરીરે આથી જ તેમણે જણાવ્યું કે આધુનિક ભારતીય કેળવણી અધ્યર્થ છે. તેમાં “સ્ત્રી-શિક્ષણ માટે લેવાનારાં નવાં પગલાનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. કેળવણી બધાં જ સામાજિક કાર્યોમાં સૌથી ક્રેચ છે.”

સ્ત્રી-કેળવણી દારા ભારતીય નારીને એની મહત્તમ કરવાની એમની જોજના હતી. નારીનું ભૂતકાળીન ગૌરવ અને પૂજનીય સ્થળ એને પાછું મળે એ માટે તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ હતાં. ભારતીય નારી અસંસ્કૃત છે, અજ્ઞાત છે. આવડત વગરની છે. આવું કહેનારને નિવેહિતા સણ્ણસણ્ણતો જવાબ આપતાં. પદ્ધિમના દેશમાં ભારતીય નારીની ગરિમા નિવેહિતાએ જ સ્થાપા છે. ભારતીય નારીનાં ત્યાગ, સંયમ અને આત્મયલિફાનની જે કથાઓ નિવેહિતાએ ધૂરૈપ અને અમેરિકામાં કરી તે દારા જ વિહેરા નારીઓએ ભારતીય નારીનો સાચ્ચા પરિચય મેળવ્યો. એક પ્રવચનમાં તેમણે કહેલું:

“જેઓ એમ કહે છે કે ભારતીય નારી અજ્ઞાત અને દ્યાપેલી છે, તેઓને અમારો જવાબ છે કે ભારતીય નારી દ્યાપેલી નથી જ. બીજા દેશો કરતાં આ દેશમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ભરાબ વર્તાણુંનો

ગુનો મામુલી અને એછો પાશવી છે. સુખ અને સામાજિક મહત્વ અને ભારતીય નારીનું ઉમદા ચારિન્ય એ રાષ્ટ્રીય જીવનની મોટામાં મોટી મૂડી છે.”

“ભારતીય નારી અજાન છે એ આરોપ સરાસર જૂછો છે. અજાન એ અર્થમાં ખરી કે બધું જ એઠી સ્વીએ લખીવાંચી શકે છે. પરંતુ હરેક ‘મા’ અને દાદીમા મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણી વાતાઓ બાળકોને કંદી શકે છે. હકીકતે લખવું એ જ સંસ્કૃતિ નથી પણ સંસ્કૃતિનું પરિણામ છે. જે ભારતીય જીવન દિવે જણે છે અને જેણે ભારતીય સ્વીને જોઈ છે, જેને ભારતીય ઘરનાં શિશ્ય, ગૌરવ, જ્ઞાનદાની, ચોખખાઈ, કરકસર, ધાર્મિક તાલીમ, મન અને હૃદયના સંસ્કાર મળ્યા છે; તે કદાચ તેની ભાપામાં એક શાશ્વત પણ ન વાંચી શકે, પોતાનું નામ પણ ન લખી શકે તો પણ તે પોતાન! ટીકાકાર કરતાં સાચા અર્થમાં વધુ શિક્ષિત છે.”

ભારતીય નારીની હૃદયની મહાનતાને એમણે એળણી. એ નારીનાં સંસ્કાર, સ્ટોલ અને સ્વાર્પણુથી તેઓ અભિભૂત થયાં અને એ મહાન નારીએને એમણે એમની મહત્તમતું ભાન કરાયું. પત્રિમની પ્રનને એમણે કહ્યું કે, ‘કોણ કહે છે કે ભારતમાં નારીનાં સન્માન અને ગૌરવ નથી જળવાતો? ભારતમાં નારીનું જે રીતે સન્માન થાય છે, અને ગૌરવ જળવાય છે, તે રીતે હુનિયાના ઝાઈ પણ દેશમાં નહીં થતું હોય. ભારતમાં ભાતૃત્વની પૂજા થાય છે. ભાતૃત્વ એ ભારતીય લોકોની પૂજા, અર્થના અને લક્ષ્ણનો આદર્શ છે. “ભારતમાં સ્વીનું મુખ્ય કર્યું પત્નીનું નહીં પણ ભાતૃત્વનું છે. ભાતા તરફે ભારતની સ્વી સર્વોચ્ચ છે. અને શ્રેષ્ઠ છે. પુરુષ ‘મારી પત્ની’ એમ કહીને નહીં પણ ‘મારાં બાળકોની માતા’ કહીને પત્નીને ભાન આપે છે.” આનાથી વધારે ઉચ્ચ ભાવના કષ્ટ હોઈ શકે? આથી વધારે બહુમાન નારીનું કહ્યું હોય? આ છે ભારતની નારીનો મહિમા. ગૌરવ અને શ્રેષ્ઠતા.’ ભારતની દરેક સ્વી તેમને મન બહેન હતી. તેઓ સાચા અર્થમાં ભારતીય નારીના અખોલ હૃદયની વાળી એમણે વિશ્વમાં વહેવડાવી. અને આ પુણ્ય પવિત્ર નારીને તેની મહત્તમાંના પ્રફાન કરવા પોતાનું જીવન સમાપ્તી દીધું. ભારતની નારીએને ઉદ્દેખન કરતાં તેઓ કહે છે:

“તમે મારી બહેનો, કે જે દરેકેને હું આ સુંદર ભૂમિની કન્યા હોવાના નાતે ખૂબ જ ચાહું છું: હું તમને આગ્રહ કરું છું કે તમે પશ્ચિમના સાહિત્ય કરતાં તમારા મહાન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો. તમારું સાહિત્ય તમારો ઉદ્ઘાર કરશે. તેને વળગી રહો. તમારા કૌટંબિક જીવનની સાધાઈ અને સૌખ્યતાને વળગી રહો. પવિત્રતા જળવો..... મને તમારી નાની બહેન માનો. અને મારા માટે પ્રાર્થના કરો. આ સુંદર અને પવિત્ર ભૂમિને હું ચાહું છું અને તમારી ખૂબ અસરકાર રીતે સેવા કરવા ધ્યાષું છું.”

એમને ભારતભૂમિનું તો ગૌરવ હતું જ. ભારતભૂમિની પ્રત્યેક કન્યા જગદભાના અંશ સ્વરૂપ હતી. આ નારીના આત્માની જાગૃતિ દ્વારા જ ભારતની જાગૃતિ શક્ય બનશે એવાં સ્વામીજીનાં વચ્ચેનોને સાર્થક કરવા નિવેદિતાએ ભારતીય સ્વીઓના ચરણે પોતાનું સમગ્ર જીવનધન ધરી દીધું.

* * *

કર્મયજ્ઞ

એમના જીવનનું ધૈર્ય મહાન હતું: એ મહાન ધૈર્યની પ્રાપ્તિ માટે એમની શક્તિ પણ અડગ હતી. વિશ્વાસ દઢ હતો. અદ્ધ અતૂરું હતી. તો મુશ્કેલીએ પણ અપરંપાર હતી. જીવનમાં પ્રત્યેક પગલે મુશ્કેલીએ આવીને જિલ્લી રહેતી. પરંતુ તેનાથી જરા પણ ગભરાયા વગર તેમણે મુશ્કેલીએ સામે બાથ બીરી અને વીરતાપૂર્વક ઝાડુભ્યાં અને વિજય હાંસલ કર્યો.

વિદ્યાત્મયની સ્થાપના થઈ ત્યારે બાલિકાઓની સંખ્યા ન હતી. ધીમે ધીમે સંખ્યા વધવા લાગી તો ખર્ચનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો. સંસ્થાને કોઈ પણ જાતની આર્થિક મુશ્કેલી ન પડે તે માટે તો તેઓએ એ એ વખત યૂરોપનો પ્રવાસ કર્યો, પ્રવચનો આપ્યાં. ઉથ્ર પ્રહારો, ગીકાએ સંદ્રાં. અને છતાં પણ પૂરતું લાંડાળ જિલ્લું થઈ શક્યું નહિ. મેંઘવારી વધતી જતી હતી. શાળામાં સંખ્યાય વધી હતી. ગરીબી પણ વધી અને તેને પરિણામે શાળાનું. ખર્ચ પહેલાં કરતાં ધાર્થું વધ્યું. તેઓ એક પત્રમાં લગે છે:

“ દ્વાધ અને ચોઆના ભાવ વધ્યા છે. ગરીબાઈ ભયંકર વધી રહી છે. અમારે ઘણા ખર્ચામાં કાપડુપ કરવી પડે છે.”

પરંતુ એમની અંગત જરૂરિયાતો તો અત્યંત ઓછી હતી. અંગત ખર્ચામાં કચાં કાપ મુકવો? તેઓ પૈસા બચાવવા માટે થઈને ટ્રામ કે બોડા-ગાડીમાં બેસતાં નહિ. પરે ચાલીને જ જતાં. તેમને પોતાને માટે તો કોઈ જરૂરિયાત જ ન હતી. નિશાળનું મકાન નં. ૧૬ લાડે હતું તે કાઢી નાખ્યું. અને વિદ્યાલય એમના જ નિવાસસ્થાનમાં ખસેડુયું. આરામ, એકાંત અને સાધના-પુણ માટે એક ઓારડો હતો તે ય હવે સાર્વજનિક બની ગયો. છતાં પણ પોતાની અગવડતા નિષે કદ્દી પણ ઇરિયાદ કરી નડી. અવિરત કાર્ય કરતાં જ રહ્યા. પોતાની પાસે અનિવાર્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ હેઠળ તો તે પણ અન્યને આપી હેતાં જરાય અચકાતાં નહિ. એક વખત તેઓ પોતે જ હંડીથી ધૂંબતાં હતાં ત્યારે પોતાના કરતાંય પોતાના નોકરને વિશેષ જરૂર છે એમ વિચારનો પોતાનો એક માત્ર કોટ નોકરને બેટ આપી દીધો. પોતાને આર્થિક તંગી સંદર્ભ રહેતી હોવા છતાં આડોશ-પાડોશની ગરીબ વિધવા સ્ત્રીઓને પોતાના ભાગમાંથી પણ વસ્તુઓ આપતાં. એમના સ્વભાવની આવી ઉદારતાને પરિણામે કેટલાય લોડો. એમને પોતાને જરૂરિયાત ન હોવા છતાં પણ એમની ઉદારતાનો ગેરલાલ ઉડાવતા. કેટલાય લોડો એમને છેતરી જતા. છતાં પણ એમણે માનવનાતમાંથી શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ કુચારેય શુભાંશું નહિ. આ વિષે જહુનાથ સરકાર લખે છે :

“ મને એ દર્શાવતાં ખૂબ શરમ થાય છે કે આપણા દેશના ઘણા શિક્ષિત લોડો મેમસાખ સથે વાત કરવાના આનંદ માટે સમય ગાળવા એમની પાસે જતા. તેમના ધ્યાન અને કામમાં વગર વિચાર્યે દખ્ખલ કરતા. અંતે કેટલાક પૈસાની માગણી કરતા કે તેમની પાસેથી સાહિત્ય માટે લેખ માગતા અથવા લલામણ-પત્રો માગતા. બધું જ ઓછા લોડો એમને મહદું માટે અમ કે પૈસા આપવાની વાત કરતા. છતાં પણ એમનું કાર્ય ચાલ્યું.”

નિવેહિતાને વસ્તુઓની તંગી તો હતી જ. આર્થિક સંકડમણું પણ હતી પરંતુ સૌથી વિશેષ તો એમને સમયની તીવ્ર કટોકદી હતી. તેમનો કાર્યક્રમક વિસ્તૃત હતો. બધાં જ કર્યોને પહોંચી વગવા સમયની પ્રત્યેક

કાણનો એમને ઉપયોગ કરવાનો રહેતો. એક તરફ વિદ્યાલય, બીજી તરફ એમનાં સેવાકાર્યો, ઉપરાંત તંત્રી તરીકેની ઇરને, લેખનકાર્ય, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, ડો. એઝને તેમજ અન્ય લેખકોને પુરતક-લેખન અંગે માર્ગદર્શન અને સહાય. આવાં બહુવિધ કાર્યોથી સહાય દેરાયેલાં હતાં. એમને પોતાને માટે જીવવાનો સમય કચાં હતો? સાધના, સેવા, પૂજા, ભક્તિ બધાંની આ અવિરત ચાલતા કુર્મયજામાં પરિસરમાં થઈ જતી હતી.

* * *

પ્રેરણાદાત્રી

એમનો સ્પર્શ તો ચૈતન્યથી ભરપૂર હતો, ભારતની અસ્તિત્વ જગૃત. કરનાર હતો. એ સ્પર્શ પામીને તો કેટલાય કલાકારો, સાહિત્યકારો, વિદ્યાનો અને વૈજ્ઞાનિકોએ સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતને ગૌરવ અપાવ્યું.

એમાંના ડો. જગહિશચંદ્ર એઝ એક હતા. પ્રારંભથી જ એમની સાથે અને એમના પરિવાર સાથે નિવેદિતાને આત્મીય સંબંધ બધાયો હતો. તેએ તેમના પરમ મિત્ર બની ગયાં હતાં. રવિવાર અને રનજાના વિવસો એમની સાથે જ વિતાવતાં. ડો. એઝને એમનો 'વનસ્પતિ સજીવ છે' એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવામાં નિવેદિતાની સહાય હતી. ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો પણ બીજા દેશના વૈજ્ઞાનિકો કરતાં જરાય ઉત્તરતા નથી એ હ્કાકતની નિવેદિતાને પશ્ચિમના દેશોને ખાતરી કરાવવી હતી. આથી ડો. એઝને એમણે સંપૂર્ણ સહાય કરી. નિવેદિતા સાથે રહેનાર દેવમાતા 'ભારતીય મઠમાંના ડિવસો' એ પુરતકમાં આ વિષે લખે છે:

"મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડો. જે. સી. એઝને તેમના નવા પુરતક 'વિક્ષેપનું' જીવન'માં સહાય કરવામાં નિવેદિતા વ્યસ્ત રહેતાં. ડો. એઝ પણ નિશાળમાં આ કાર્ય અર્થે કેટલાક કલાક ગણતા. કચારેક તો તેઓ જમતા. પણ ત્યાં જ. આથી મને તેમને ભળવાની આનંદપૂર્ણ તક મળી હતી."

નિવેદિતાએ ડો. એઝને લેખનકાર્યમાં જ મહાદ કરી હતી એવું નથી. તેમનાં પુરતકના પ્રકાશન-કાર્યમાં પણ તેમણે સહાય કરી હતી. પાછળથી ડો. એઝ જે વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળા બિલી કરી તેમાં પણ નિવેદિતાની જ પ્રેરણ-

રહેલી છે. નેથેલ પારિતોષિક મેળવી ભારતનો કૃતિધ્વજ વૈજ્ઞાનિકોની સુચિટમાં ઇરકાવનાર સહાન વૈજ્ઞાનિકનાં નિવેહિતા ભાવ પ્રેરણાદતા જ નહીં પણ સહાયક અને માર્ગદર્શક પણ હતાં જ.

દિનેશ સેને “ હીસ્ટ્રી એઝ એંગાલી લેંઝવેજ એન્ડ કિટરેચર ” પુસ્તક અંગેલમાં લખ્યું. આ પુસ્તક અંગે તેમણે નિવેહિતા પાસેથી માર્ગદર્શન માર્યું. નિવેહિતાએ એમની સમગ્ર હસ્તપ્રતનો પૂરો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં એમને એક વર્ષ લખ્યું. તેમણે સેનની સાથે આ સમગ્ર પુસ્તકનું અધ્યયન કર્યું. આ પુસ્તકમાં તેમને અકલ્ય સહાય કરી. કાર્ય પૂરું થયું. સેન તો તેમના આ પરિશ્રમથી અત્યંત પ્રભાવિત બન્યા. તેમણે નિવેહિતાને કહ્યું, “ પ્રેમનો આ પરિશ્રમ પૈસાથી ખરીદી શકાય જ નહીં. આભાર માનવા માટે મારી પાસે કશું જ નથી. ” જ્યાં પણ નિવેહિતાએ એમની પાસેથી વચન લઈ લીધું કે “ તેમના આ કાર્ય વિષે જાહેરમાં તેમણે કશો જ ઉલ્લેખ કરવો નહીં. ” આ સાંલાં સેન તો અશ્રૂમાં પડી ગય. આ એમને માટે કદ્યનાતીત હતું. એમને ન તો ધનની કે કૃતિની સૃઘણ હતી. ન માન કે સનાતનની કે આભારની ધૂઢ્ધા હતી. આ જોઈ દિનેશ સેન લખે છે : “ મેં તો ઇકા ચીતામાં નિષ્કામ કર્મ વિષે વાંચેલું. પરંતુ તેમના જીવી અનાસ્કત વ્યક્તિને હું જીવનમાં કચારેય મળ્યો ન હતો. તેમનામાં મને નિષ્કામ કર્મ કરતાર આદર્શ કાર્મકરનાં દર્શન થયા. ”

નિવેહિતાનો સ્પર્શ પામી પુસ્તકનું કલેવર તો ઉત્તમ અન્ય પણ દિનેશ સેનનું હુદય મણ બન્ય બની ગયું.

સ્વામી વિવેકાનંદના ભાઈ ભૂપેનથંડ હત એક વીર ક્રાન્ચિકારી હતા. ક્રાન્ચિકારી ચળવળમાં પકડાયા અને એમને સજ કરવામાં આવી. જ્યારે નિવેહિતાને આ અખર મળ્યા ત્યારે તેમણે એમનાં ભાતા ભુવનમેહિની હેવીને સાંત્વના આપી એટલું જ નહીં, પણ પોતાની વસ્તુઓ વેચીને દસહનર ઇપિયાના જામીન આપીને તેમને છોડાવ્યા હતા. પાછળથી એમને એક વર્ષની સજ થઈ ત્યારે તેઓ એમનાં મા પાસે અવારનવાર જતાં અને તેમને સહાય કરતાં આ ભૂપેનથંડને ઢો. એઝની સહાયથી અમેરિકા મોકલવામાં પણ તેમનો જ રહેલો હતો.

ભારતીય ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે ખ્યાતિ પામનાર અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, નંદ્લાલ એઝ, અસીત હલ્દાર વગેરેને ભારતીય જીવન, શૈલી અને વાતાવરણને પીંછીમાં ઉત્તારવાની પ્રેરણા આપનાર પણ નિવેદિતા જ હતાં. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરને એમણે કહ્યું :

“તમે પાશ્ચાત્ય શૈલીને છાડી હો. ભારતીય શૈલીના જ ચિત્રો આલેઓ. ભારતીય જનસમાજની વાતાને ચિત્રોમાં અંકિત કરો. ભારતમાતાને સર્વના હૃદયમાં સ્થાપો.”

અવનીન્દ્રનાથે નિવેદિતાનો આહેશ સ્વીકાર્યો. સર્વપ્રથમ ભારતમાતાનું ચિત્ર એમને અર્પણ કર્યું. પછી તો એમની પીંછી ભારતીય જીવનને ચિત્રિત કરવા લાગ્યો. તેઓ અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરને પોતાની સાથે અજંતા-ધ્લોરાના પ્રવાસમાં પણ લઈ ગયાં હતાં કે જેથી ભારતની કલાનો એમને પ્રત્યક્ષ્મ પરિચય થાય. અવનીન્દ્રનાથ તો નિવેદિતા વિષે કહે છે :

“તમે કેને સુંદર કહે છો તે મને ખ્યાર નથી. મારા માટે તો તેઓ જ સૌંદર્યનો આદર્શ છે. શ્વેત વલ્લધારિણી, ગળામાં દ્વાક્ષણી માણા, અને દીપિઠથી ભરેલા મુખમંઞળવાળાં નિવેદિતા તો મને હેમેરાં તપસ્વિની ઉમા સમા જ લાગ્યાં છે.”

આ ઉપરાંત કેટલાય યુવાન કલાકારોને એમણે ભારતીય ચિત્રા દોરવાની પ્રેરણા આપી છે. તેઓ અવારનવાર ‘આર્ટ સ્કુલ’ની મુલાકાત લેતાં. યુવાન કલાકારોનાં ચિત્રો જેતાં. એ ચિત્ર પ્રગટ થાય તે ગાણેના પ્રયત્નો અને તે ચિત્રો વિષે પોતાની નોંધ પણ આપતાં, જેથી આ યુવાન કલાકારોની પીંછીને વેગ મળે, ઉત્સાહ મળે. આર્ટ સ્કુલ માં જ તેઓ ત્યાંના વિદ્યાર્થીં નંદ્લાલ બેઝને મહ્યાં. તેનાં ચિત્રો જેયાં. તે ચિત્રોથી તેઓ અત્યંત પ્રભાવિત બન્યાં. હતાં ચિત્રોમાં રહેલી ખામીઓ પણ બતાવી. તેમણે દોરલું કાલી સ્તાત્માં ચિત્ર જોઈ કહ્યું, ‘આ ચિત્ર બરોઅર નથી. કાલીને આટલાં બધાં ઘરેણાં કેમ પહેરાવ્યાં છે?’ તેમણે સ્વામી વિવેકાનંદનું ‘કાલી’નું કાન્ય વાંચવાનું કહ્યું. ‘આનું’ જ શ્રીજીનું સુંદર ચિત્ર હતું : રામવિદ્યા પણ શોકમાં સૂતોલા દ્વારથ રાજ અને રાજી કૌશલ્યા તેમને પંચો નાખી રહ્યાં છે. આ ચિત્ર અતિ સુંદર હતું. નિવેદિતાને અ ચિત્ર જોઈ શ્રી મા યાદ આન્યાં કે એમને આ

ચિત્ર અત્યંત પસંદ પડેશે. આથી આ ચિત્ર તો એમણે નંદ્વાલ બોજ પાસેથી લઈ જ લીધું. પણ ચિત્રમાં રહેલી કૃતિ પણ અતાવી કે કૌશલ્યા મહારાણી હતા, તેમના હાથમાં તાઉના પાંડડાનો પંચો ન હોય! આવી રીતે નંદ્વાલ બોજને કેવી રીતે ચિત્રો હોરવાં એ અંગે તેમણે સતત માર્ગદર્શન આપ્યું અને કહ્યું, કે 'ચિત્ર હોરતાં પહેલાં ધ્યાન કરવું.' નિવેહિતા પાસેથી પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને સહાય મેળવીને નંદ્વાલ બોજ ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિત્રોનું સર્વાંત્રે કરવા લાગ્યા.

નંદ્વાલ બોજની જેમ જ અસીત હલફાર પણ નિવેહિતા પાસેથી જ પ્રેરણા મેળવી ઉત્તમ ચિત્રકાર બન્યા. નિવેહિતાએ આવા કેટલાય ડિગતા કલાકારોને બળ આપ્યું, તેમનામાં જેમ રૈહું, પ્રાણ પૂર્ણી, ભારતીય ચિત્રકલાને નવજીવન આપ્યું.

એક દિવસ રજના દિવસે નિવેહિતા ડા. બોજને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં પહોંચ્યાં અને થોડી જ વારમાં તેઓ બાળ બનારમાં પોતાના ઘરે પાછાં ગયાં. બોજ હંપતીને આમ એકાએક એમની ચાલ્યા જવાનું કારણ સમજયું નહિ. પરંતુ તેઓ પોતાને ઘરે ગયાં, બાજુમાં જ પ્રકૃત્યામુખી નામની એક બાળવિધવા હતી તેને બોલાવી. ઇનો ને દૂધ તેને આપ્યાં. અને બોલ્યાં : 'આજે એકાદશી હતી, તને ઉપવાસ હતો એતું મને સમરણ જ રણું નહિ. મારી બાળકી હું ભૂલી જ ગઈ. મેં કેવું જાહું કર્યું. તને કંઈ ખાવા ન આપ્યું અને મેં જમી લીધું. કેવું અવિચારી હુલ્યું!' નિવેહિતાને ત્યારે જ સંતોષ થયો કે જયારે એમની બાળકીને એમણું એકાદશાનો ઇળાહાર કરાવ્યો. બંગાળી સમાજમાં વિધવાની દશાનો એમને ધ્યાલ હતો. આથી પ્રત્યેક એકાદશી અને વતના દિવસે નિવેહિતા પ્રકૃત્યામુખીને ઇળાહાર કરાવતાં. પ્રકૃત્યામુખીને સહાય પ્રકૃત્યા રહે એ માટે નિવેહિતા સતત પ્રયત્ન કરતાં, તેના વિકાસ માટે નિવેહિતાએ શાળામાં લેખન, વાચન, ચિત્રકામ, સીવણના વર્ગીમાં તેને નિયમિત આવતી કરી હતી. તેના જીવનને પોતાના અપાર સ્નેહ અને મમતાધી છલોછલ ભરી દીધું હતું.

એક વાર્તા સાંચે નિવેહિતા જમવા બેસતાં હતાં. ત્યાં દૂરથી એક દર્દીની ચીસ સંભળાઈ. એ ચીસની દિશામાં તેઓ હોડી ગયાં. ત્યાં જઈ જેયું તો, એક બાળકી મરણ-પથારાનો ખડી હતી. તે બાળકીની અંતિમ વ્યાસ

લઈ રહી હતી. થાડી વારમાં તો એનો જીવનદીપ ખુઅઈ ગયો. પુરુષો તેના મૃતહેઠને સમશાનમાં લઈ ગયા. તે બાળકીની ભાતા કરુણ વિલાપ કરી રહી હતી. તેને શી રીતે આશ્વાસન આપવું તે નિવેહિતાને સમજાયું નહિ. તે સ્વી વિલાપ કરતી હતી અને કહેતી હતી કે ‘હવે હું શું કરીશ? મારી દીકરી કચાં છે? આ પ્રસંગ વિષે નિવેહિતાના શાખામાં જ જોઈએ :

“હું હંમેશા તે ક્ષણને યાદ રાખું છું, જેમાં મને એક અમૃત્ય ચાવી મળી આવી. મને એ સ્વી માટે નહિ પણ જે લેકો અનંતની ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, તેના માટે અનુકૂળાની લાગણી થઈ આવી. હું તેના તરફ નભી અને કહ્યું: ‘મા, શાંત થાઓ. તમારી દીકરી માની સાથે છે. કાલીની સાથે છે.’ અને ત્યારે એક ક્ષણ માટે અમે એકુણિલમાં સમાઈ ગયાં પૂર્વ અને પચ્ચિમ જગતના હૃદયના આશ્વાસનના ડિંડાળમાં.”

તે સ્વીને આશ્વાસન મળી ગયું. બાળકીની સલામતીની ભાતરી મળી રાગઈ. તેને રાહત થઈ. દુઃખનો ભાર હળવો થયો. નિવેહિતા તેને દેવદૂત સમાં લાગ્યા.

ચિત્રકલા હોય કે રાષ્ટ્રીય ચળવળ હોય, વિજાન હોય કે ધર્મ હોય, સાહિત્ય હોય કે શિક્ષણ હોય પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નિવેહિતા છવાઈ ગયાં હતાં. કલકત્તાનાં કલાકેન્દ્રમાં, સલાસ્થાનોમાં, શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં, સાધનામંહિ-રેશમાં કે પછી ગંઢી ગલીઓમાં કે મજૂરોનાં ઝૂંપડાઓમાં... સર્વત્ર એમનું સ્થાન હતું. સર્વના હૃદયમાં એમને માટે અપાર મમતા હતી. અસીમ સ્નેહ હતો. અઘૂર્ટ વાતસ્થ હતું. તેઓ સહુનાં સ્નેહમયી ભગીની હતાં.

* * *

શ્રી માનું માધુર્ય

“એક તીવ્ય મધુર ગ્રેમ, જે કદી ધ-કાર ન કરે. એવા આશીર્વાદ કે જે આપણા સમગ્ર જીવનમાં વણાઈ જય. એવી સંનિધિ કે જેનાથી આપણે દૂર ન જઈ શકીએ. એવું હૃદય કે જેમાં હંમેશાં

આપણે સલામતી અનુભીએ. અનુભ માધુર્ય, અગ્ર બંધન,
નિર્ભીળ પવિત્રતા, આ બધું જ અને તેથી ય વધારે તે મા.”

શ્રી મા શારદાભણિ દેવી વિષે નિવેહિતાએ ભિત્તને આ પત્રમાં લખ્યું. તેમને
૧૭મી માર્ચ ૧૯૮૮ના દિવસે શ્રી માના પ્રથમ પરિચય થયો. પ્રથમ પરિચયે
તેઓ શ્રીમામય બની ગયાં. શ્રીમા એમના માટે સર્વસ્વ હતાં. શ્રીમાના સાંનિ-
ધ્યમાં રહેવા માટે તો એમણે સ્વામીજી પાસે છઢ કરી હતી. આઠ દિવસ તેઓ
એમની સાથે રહ્યાં. શ્રી માની ઉત્તરતા, એમના હૃદયનો અનર્ગાળ પ્રેમ, એમની
અપાર કરુણા અને એમની વિશાળ દાખિને લઈને નિવેહિતા ઇદિચુસ્ત હિંદુ
સ્વીએની વર્ણે પણ સ્થાન પાત્રયાં.

નિવેહિતાને માટે શ્રી માના આશીર્વાદથી મોટી કોઈ વસ્તુ ન હતી. એમણે
એમની શાળાતું ઉદ્ઘાટન પણ શ્રી માના વરહહસ્તે કરાયું હતું અને શાળા
ઉપર તેમના આશીર્વાદની વૃષ્ટિ થઈ હતી. એટલે જ નિવેહિતાના હૃદયમાં સંપૂર્ણ
અદ્ભુત હતી કે શ્રી માના આશીર્વાદથી આ શાળા એક દિવસ જારી મહા-
શાળા બનશે અને એમની એ અદ્ભુત ઈણા. આજે તે બાલિકા વિદ્યાલય ધર્ષણ
જ વિકાસ પામ્યું છે. જ્યારે જ્યારે શ્રીમા કલકત્તા આવતાં ત્યારે નિવેહિતાની
અચૂક સુલાક્ષણ લેતાં. નિવેહિતા શ્રી માના દર્શનથી ધન્યતા અનુભવતાં. એમને
સાણાંગ પ્રથમ કરી શાળામાં હોરી જતાં. શ્રી માના આગમનનો દિવસ તો
શાળામાં મહોત્સવ બની જતો. સાધિયા પૂરવામાં આવતા. તોરણો બાંધવામાં
આવતાં અને ભાલિકાએ શ્રીમાના આશીર્વાદ મેળવતી.

શ્રી મા ચુસ્ત હિંદુ હતાં. હતાં પરદેશી શિષ્યાએને પુત્રી તરીકે અપના-
વવામાં એમને કચાંય ધર્મનાં બંધનો નહતાં ન હતાં. શ્રી રામકૃષ્ણદેવનાં વચ્ચેનો,
આદર્શી, અને સાધનાનું તેઓ મૂર્તિમંત સ્વરષ્પ હતાં. તેઓ વાચી શકતાં
પણ લખવા માટે તેમણે કચારેય પ્રયત્ન કર્યો નહિ. અને તેમ કરવાની તેમને
પણ નહેંતી જણાઈ. કોઈ પણ ધાર્મિક ધ્યાલ તેઓ સહેલાઈથી સમજ શકતાં
હતાં. તેઓ અન્યના હૃદયને એણખરાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતાં હનાં. પોતાના
નિર્ભીળ પ્રેમથી સહુને વશ કરવાની સિદ્ધિ પણ એમનામાં હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ-
દેવના વિશાળ પરિવારનાં તેઓ વત્સલ માતા હતાં. તેઓ સર્વનો ધ્યાલ
રાખતાં, સર્વના હૃદયની લાગણીએ અને ભાવનાએનો વિચાર કરતાં અને
સર્વને માન અને સ્થાન આપતાં.

ऐक हिवस तेओ निवेदिताने त्यां गया. ते हिवस छस्टरना उत्सवनो हो. आ प्रसंगे तेओ आपा धरमां इरी वल्यां, चेपलमां गयां अने जिंस्ती उत्सवना अर्थ विषे जाण्यानी घड्या भतावी. छस्टरना संगीत अने आर्थनामां ऐमणे लजरी आपी. निवेदिता आ विषे लगे छे:

“आ समज्यवामां के यमत्कारिक द्विंदाय अने सहातुभूति भतायां ते अद्भुत हतां. ऐक वधत तेमणे मारी ऐक भित्रने घूरेपियन लम्संस्था विषे पण्य पूऱ्युं हुं, अने रस लीघो हो. ” आ रीते श्री माझे पोताना हळ्यानी विशाळतामां आ घूरेपियन शिष्यांमोने आवकारी अने पोतानी भनावी दीधी.

निवेदिता श्री मानी सेवा करवामां धन्यता अनुभवता. तेओ ज्यारे श्री मानी सन्मुख बेसतां त्यारे तो पांच वर्षना नाना भाणक जेवां मुग्ध बनी जतां. तेओ ज्यारे ज्यारे कुकुतानी भलार ज्य त्यारे श्री मानी यरण्यरज अने आशीर्वाद लाई ने ११ नीकणां. विदेशी प्रवासयात्रामां पण तेओ श्रीमाना आशीर्वाद साथे ११ राखतां अने पोतानी सर्व प्रवृत्तिओथी श्रीमाने भाषित-गार राखतां. निवेदिता घूरेपना प्रवासे गयां त्यारे श्री माझे ऐमने आशीर्वाद आपतो पत्र लागो हो:

“वडाली पुनी निवेदिताने मारो अभीम ग्रेम,

मने ए नाणीने आनंद थ्यो छे कु ते परभात्मा पासे मारी अक्षय शांति भाटे प्रार्थना करी छ. तुं ए शाश्वत आनंदपूर्ण मानो ज आविर्भाव छा. तारा इष्टा के ले मारी पासे छे, तेने हुं वारे घडीओ जेउं हुं त्यारे भने अवुं लागे छे कु लागे तुं मारी समीपमां ११ छा. हुं ए हिवस अने ए समयनी प्रतीक्षा करी रही हुं के ज्यारे हुं भारत पाठी आवीश.

मारो तने अन्यंत ग्रेम अने आशीर्वाद. तरा आत्मानी प्रगति माटे ग्रार्थना. घरेभर हुं उत्तम कायं करी रही छा. परंतु कायंनी वज्ये आपणी अंगाणा भाषा भूलती नहि. नहींतर हुं ज्यारे पाठी आवीश त्यारे हुं तने समझ नहीं शकु. मने ए नाणीने अन्यंत प्रसन्नता थरी छे कु हुं तारा ग्रवचनमां दुव, सीता, सादिनीनी वात करी रही छा. तमना उच्च पवित्र छवननु वर्षन संसारनी सधगी व्यर्थ वाता कंरतां श्रेष्ठ छे. ऐमां मने डाई

શાંકા નથી ઓછ, અગવાનતું નામ અને તેની લીલા કેવી તો અપરંપરા અને સૌંદર્યમથી છે.

તારી જ મા.”

શ્રી માને આશીર્વાદ અને પ્રેમ વહાવતો પત્ર તો નિવેહિતાના હૃદ્યમાં સદ્ગ્ય અંકિત બની રહ્યો. શ્રી માણે પત્ર તો બંગાળામાં લખાવ્યો હતો. સ્વામી શારદાનાંદે તેનું અંગ્રેજમાં રૂપાંતર કર્યું હતું. નિવેહિતાને એ બંને પત્રો મેઝલવામાં આવ્યા હતા. નિવેહિતાના પત્ર-લંડારમાં આ પત્ર અમૃત્ય બની રહ્યો.

શ્રીમા માટે પોતાના હૃદ્યમાં જે અસીમ પ્રેમ વહેતો હતો તેને શા રીતે અભિવ્યક્ત કરવો? એ માટે કશું માધ્યમ તો જોઈએ ને? નિવેહિતાને ધર્ણી વાર મીઠી મુંબુંથ થતી. તેમને શ્રીમાને ધર્ણી ધર્ણી વસ્તુઓ આપવાની તીવ્ખ ધર્છા થતી. પરંતુ તેમની પાસે પૈસા ન હતા. તેથી તેઓ આ ધર્છા વ્યક્ત કરી શકતાં જ ન હતાં. આ વખતે થૂરોપની યાત્રામાં તેમને આ અનુકૂળતા ભળી અને તેથી તેમણે શ્રી મા માટે અને તેમની ભગ્રીજ રાધુ માટે થાડી બેટ લાધી. તેઓ જે કંઈ શ્રી મા માટે લાભ્યાં હતાં તે બધાનો શ્રી માણે પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ બધું જ અત્યંત કાળજીથી પોતાની પાસે સાચવી રાખ્યું.

નિવેહિતાએ શ્રી માને એક નાની જર્મન-સિલ્વરની પેરી આપી હતી. એ પેરી જોઈને શ્રી મા એટલાં બધાં પ્રસન્ન થયાં કે તેમણે એમાં શ્રી રામકૃષ્ણ દેવની સ્મૃતિરૂપે એમના વાળ રાખી એ પેરીને અને નિવેહિતાને ગૌરવશાળી બનાવી દીધાં. નિવેહિતાની એ સ્મૃતિને પૂજનમાં પણ સ્થાન આપ્યું. તેઓએ, કશું: ‘જ્યારે જ્યારે હું આ સ્મૃતિચિહ્નની પૂજા કરીશ ત્યારે હું નિવેહિતાને યાદ કરીશ.’ આનાથી વધારે શ્રી મા નિવેહિતાને બીજું શું આપી શકે? અને પણ નિવેહિતાને બીજી કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા જ રહી નહોતી.

નિવેહિતાએ શ્રી માને એક દુપદી આપ્યો હતો. તેના લીરાં થઈ ગયા ત્યાં સુધી શ્રી માણે તેને સાચવી રાખ્યો. કોઈ આ શટેલા દુપદાને ફેંકી દેવાં સુચન કરતું તા તેઓ કહેતાં:

“એ ભલે ત્યાં રહ્યો. એને ફેંકી ન હો. નિવેહિતાએ એ મને કેટલા પ્રેમથી આપ્યો હતો. જ્યારે હું આ દુપદી જોઉં છું ત્યારે

મને નિવેહિતા યાદ આવે છે, કેવી અહભુત વ્યક્તિ હતી ! શરૂઆતમાં એ મારી સાથે વાત કરી શકતી ન હતી, પણ પછીથી તે બંગળા શીખી ગઈ.”

શ્રી માએ નિવેહિતા માટે એક જિનનો પંચો બનાવ્યો. નિવેહિતાને તે બેટ આપ્યો. શ્રી માના હસ્તે બનાવેલો તે પંચો જેઠને નિવેહિતા ગહુગક્તિ થઈ ગયાં અને “ઓછ કેટલો સુંદર ! કેટલો અભ્ય !” આમ વારંવાર કહીને પોતાના મર્સ્તક પર ચૂંચાવ્યો અને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી રાખ્યો. એમનો આટલો છલકાતો આનંદ જેઠ શ્રી મા પણ આનંદિત થઈ ગયાં અને કહેવા લાગ્યાં :

“જુઓ તો ખરાં. એક નજીવી વર્ષનું મેળવવાથી તેને કેટલો આનંદ થયો છે. કેટલી અદ્ધા ! કેટલી લલમનસાઈ ! નરેન માટે કેટલી ભક્તિ ! નરેન આ દેશમાં જન્મ્યા એટલે તેણે પોતાનું ઘર છેઅચું અને આટલે દૂરની ભૂમિ પર એતું કામ કરવા માટે આવી. તેની ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ અને ભારત પ્રત્યેનો પ્રેમ તો જુઓ.”

આ હતો શ્રી મા અને તેમની પુત્રી વર્ચયેનો વ્યવહાર. કેવળ પ્રેમતું જ અહીં સાંભ્રાન્ય હતું. હૃદયનો વ્યવહાર હતો. શુદ્ધ ભાવનાઓનું આડાનપ્રાણ હતું. એક પક્ષે અદ્ધા હતી, સમપર્યા હતું. તો ખાંજે પક્ષે આશીર્વાદની વૃષ્ટિ હતી. સિદ્ધિનું વરદાન હતું. એ વૃષ્ટિની બંગલમય ધારામાં નિવેહિતાનું હૃદય સુસમૃદ્ધ બન્યું અને સિદ્ધિના વરદાને એમતું જીવનસ્વરૂપ સાકાર કર્યું.

* * *

ગુરુ-ચરણે

“હે પ્રભુ, હું મુત્યુ પાસું તે પહેલાં મારા ગુરુને નામે નિર્બધતા-વાળા સાચા અવિકારી શાખા, જેમાં તેમનો જીવનનો પ્રવાહ વહે છે તે ખોલવા હો, કે જેથી અનંતતામાં જતાં, મને લાગે કે મેં તેમને નિરાશ કર્યો નથી.”

નિવેહિતાની આ પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી. એમનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો. મહાન ગુરુના જીવનપ્રવાહને વહેવગાવતા શાખા એમના હૃદયમાંથી સ્કુર્યાં અને

તેમાંથી સર્જયું મહાન પુસ્તક “ધ માર્ટર એઝ આઈ સો હીમ.” જ્યારે એમણે સ્વામીજીના જીવન વિષે લખવાતું વિચાર્યું ત્યારે તો શું લખવું, કેવી રીતે લખવું, એ મહાન વિભૂતિના જીવનને શખ્ફોમાં કેવી રીતે કંડારવું...આવા આવા અનેક પ્રશ્નો એમના મનમાં ઉદ્ભવતા હતા. એટલે એમણે ગુરુના મહાન આત્માને પ્રાર્થના કરી કહ્યું :

“મેં તમારા જીવન વિષે લખવાનો પ્રયત્ન છાડી દીધો છે, અને હું મારી દાખિ અને સમજ મુજબ એ જીવનના પ્રસંગો વિષેની નોંધ લખવામાં સંતુષ્ટ છું. એ જીવન કઈ રીતે શરૂ થયું, અને વિકસયું અને તેનાં જે સ્મરણો હું એકત્ર કરી શકો છું એ બધી કથા સણાંગ નહીં હોય, હુક્કા જ હશે. હતાં હું પ્રાશું છું કે આ તૂટક સ્મરણમાદા દારા આપના કેટલાક શખ્ફો સંભળાય, આપના હૃદયની મહાનતાનો કેટલોક અંશ નજ્રે પડે.”

નિવેહિતાએ ગૂંઘેલી એ સ્મરણમાદા અહિલુત અને અંગ્રેડિક બની રહી. તેમાં માત્ર સમયની તવારીઓ જ નહીં પણ જીવનના અતિલ જાણિયમાં રહેલાં ગાહન સત્યોત્તું દર્શાવે છે. ગુરુના સાંનિધ્યમાં જે પ્રકાશ એમણે અનુભંગો એ પ્રકાશની આ વાત છે. મહાન ગુરુ દારા શાશ્વત પ્રત્યે લઈ જવાતા આત્માની આ કથા છે. ગુરુની મહાનતા અને સર્વેક્ષ્યતા તો આ પુસ્તકમાં વ્યક્ત થાય છે જ પણ શિષ્યાના હૃદયની સર્વાઈ, નિખાલસતા અને સત્યને પામવાની તીવ્ર જંખનાનાં પણ ફરીન થાય છે. પૂર્વના સંન્યાસી ગુરુ અને પદ્ધિમની વિદુધી ધર્શિષ્યાના પારવીડિક સંબંધોને વ્યક્ત કરતું આ પુસ્તક સાહિત્ય, જીવનકથા -અને ધર્મશંખાનાં આગળું સ્થાન ધરાવે છે.

આ પુસ્તક પર નિવેહિતાએ પાંચ વર્ષ સુધી કામ કર્યું. એમની પોતાની જીવન-સાધનાના પરિપાક ઇથે આ પુસ્તક લખાયું. જેમ જેમ તેઓ લખતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રેરણાનો સ્થોત્ર આવતો ગયો. જાણે બધા જ પ્રસંગો સ્વામીજીની પરોક્ષ લાનરીમાં કરી અનુભવાતા ન હોય તે રીતે આ પુસ્તક આપોઆપ સહજ રીતે લખાતું ગયું. પુસ્તકનાં થોડાં પ્રકરણો લખ્યા પણ એમણે અનુભંગું કે ખરેખર આ કાચ્ચ એમણે જ કરવાનું છે અને તેની પાછળ ડોઈ ગૂઠ સંકેત છે. આ વિષે તેઓ લખે છે :

“ અલાત, હું જાણું છું કે જે હું સકળ થઈશ તો તે મારું જવનકાર્ય હશે. હજીકટે એ એક વસ્તુ છે જે મારે આપવાની છે. મને એવી દફ પ્રતીતિ થાય છે કે આ બધી જ તાલીમ મને આપવામાં આવી ન હતી. પરંતુ મારા દ્વારા કોઈ રીતે ભારતની બધી જ પેઢીઓને.....”

ભારતની બધી જ પેઢીઓ યુગો સુધી આ તાલીમ પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટે નિવેદિતાએ ક્લબમ ઉપાડી. એમના દફ સંકલ્પ અને ભાવનાથી જે અનુપમ રચના સર્જાઈ તે ભારતની ભાવિ પેઢીને અર્પણ કરી. નિવેદિતાના જીવન-સાધનાના પરિપાક ઇપે સર્જાયેલા આ મહાન પુસ્તકમાંથી માત્ર ભારતની જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વની ભાવિ પેઢીઓ યુગો સુધી પોતાનું ઘડતર કરતી રહેશે.”

અથાક પરિશ્રમ પછી આ રચના સંપૂર્ણપણે તૈયાર થઈ. પહેલી કેચુ-આરી—ગુરુના જનમહિવસનો શુભ હિવસ હતો. તે હિવસે પ્રાતઃકલે આ પુસ્તકની હક્કાપ્રત લઈ તેઓ ઐલુડ મહાનું ગયાં. ગુરુદેવના ઓરડામાં ગયાં. ધ્યાનમશ થયાં. એમના મહાન આત્માને પ્રાર્થના કરી અને એમણે ગૂંઘેલા સમરણમાલા એમના ચરણેખામાં સમર્પિત કરી ત્યારે જાગે એવી અનુભૂતિ થઈ કે એમના ગુરુદેવ પ્રસન્નતાપૂર્વક આ સમરણમાલા સ્વીકારી એમને આશાવીદ આપી રહ્યા છે. આ કાર્ય માટે એમના ગુરુએ એમની પસંદગી કરી, એમને પ્રેરણ આપી એ માટે તેમણે હૃદયપૂર્વક કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી. કારણ કે તેઓ માનતાં હતાં કે સ્વામીજીએ જ એમને આ લખાણું માટે પ્રેર્યાં છે. એમણે જ એ માટેની તમામ શક્તિ પ્રદાન કરી છે. આ એમનું જ કાર્ય નિવેદિતા દ્વારા થયું છે. જેસેક્ષાઈનને એક પવમાં તેમણે લખ્યું:

“ જે તમે એમાં દૂબકી મારો અને સ્વામીને ઓળણો તો તમે મને મહાન સુખ આપી શકશો. મેં તો ઇક્લ સાધન તરીકે બીજાને માટે કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ સ્વામી મારી બધી જ શક્તિની ભાગણી કરતા અને તેમના ઉપરોગ માટે મને છોડી ગયા. અંને પ્રકારની સેવા, બધી જ જાતની સેવા તો મહાન અને સારી છે જ. ‘પણ આ એક જ સેવામાં સંપૂર્ણપણે અદ્વા પ્રગટે છે.’”

નિવેદિતાએ ગુરુની મહાનતાનો સાચો પરિચય આપ્યો. માનવસેવાનો આદર્શ સિદ્ધ કર્યો. આ ઉપરાંત પણ એમણે સમગ્ર ભારતવર્ષનો વિશ્વને સાચો

પરિચય કરવીને અમૃત્ય સેવા કરી છે. ‘ધ વેણ ઓછ ધનિયન લાઈએ’ આ પુસ્તક તો એમનું વિશ્વવિષ્યાત પુસ્તક બન્યું તેમણે બીજાં પણ અનેક પુસ્તકો લગ્યાં પરંતુ બધા પાણગની ભાવના તો એક જ હતી કે ભારતવર્ષની સેવા કરવી. ભારતવર્ષના આત્માને તેમણે જ રીતે એળાગે, ચાલ્યો તે સથળું પુસ્તકો રવિપે પ્રગત કર્યું. આ પુસ્તકોમાં તેમણે ભારતનો મહિમા ગયો. ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતા વર્ણવી. ભારતીય જીવનનાં સુક્રમ તરત્વો આનેખ્યાં. એમનામાં સાહિત્યિક સુજ હતી. વિશાહ દર્શિ હતી. અને જીવન-દર્શનનો ભાડો અભ્યાસ હતો. આથી એમનાં પુસ્તકો આંદ્રાલાદ્યક્રેરક અને રસમય બન્યાં છે. એમણે પોતાના સમય સર્જનનો યશ પોતાના શુદ્ધેવને જ અર્પેં છે. એમને તો પોતાનું સર્જન તેમના મહાન શુદ્ધને અને શુદ્ધના મહાન દેશને જગત સમક્ષ ન્યૂક્વાં કંઈક અંશે સફળ થયું હતું એનો એમને સંતોષ હતો, આનંદ હતો.

* * *

આધાતનો અનુભવ

કર્મચારીના સાધકને આરામ હોતો નથી. સેવાના વ્રતધારીને નિવૃત્તિ ચોષાતી નથી. પ્રશ્નનાં સંતાનોનો માર્ગ કચારેય સરળ હોતો નથી. નિવેહિતાતું સમય જીવન એ સત્યને પામગાની તીવ્ય જાણનાથી ભરેલું જીવન છે. એ મારેના અકલ્ય સાહસની કથા છે. જીવનસંધર્યની કથા છે. જુદ્દી પર અદ્ધારા વિજયની કથા છે. એમને જીવનમાર્ગ કચારેય સરળ ન હતો. જ્ઞાન-રાઈનો તેમણે એક પત્રમાં લાખ્યું હતું :

“લડવા મારેનું તે ખૂબ જ કઢિન થુદ્દ છે. પરંતુ ઓછ !
ભારતમાં ફરીથી એક વાર આવવું એ પણ બહુ જ સારું છે.”

ભારતમાં તેઓએ કેવો પરિથિમ વેઠાં અને સુશકેલી સામે ક્રી રીતે અયુભ્યાં એ તો ભાત્ર એમનો આત્મા જ જાણતો હતો. ભાદ્ય સુશકેલીએ પણ એમને એછી ન હતી. સખત પરિથિમ અને અપૂરતા ગોપણીય શારીરિક નાકલીશી પણ વધવા લાગી હતી. અંતરમાં એવું જથાતું હતું કે જીવનસંધ્યાના આ દિવસો છે. હવે આ જીવન લાંખું ટકે તેમ જથાતું નથી. આથી એક

દંપતીએ એમને બદ્દીનાથ અને કેહારનાથની યાત્રા માટેનું નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે આ પવિત્ર સ્થળોની પુનઃ યાત્રા કરવાની તક એમણે ઝડપી લીધી.

ભારતમાં આગમન સમયે ભારતદર્શન માટે ગુરુની સાથે આ યાત્રાધામેનું પરિદ્ધિમણ કર્યું હતું. ભારતમાં કાર્યનાં ગ્રારંબ પહેલાં આ તીર્થધામેની યાત્રા કરી સર્વ દેવોના આર્થાર્વાહ લીધા હતા. હવે કાર્યની સમાપ્તિ હતી. જીવન-સંધ્યાના આગમનનો અનુભવ થતો હતો. ત્યારે આ યાત્રાધામેનો પ્રવાસ ગુરુની સ્વર્ણ હાજરી આપનાર અને કાર્યની પૂર્ણાંહિતનો પરિષોધ આપનાર બની રહ્યો. આ પ્રવાસનું સુંદર વર્ણન એમણે ‘યાત્રાળુની નોંધગોથી—ખીટીમસ ડાયરી’માં કર્યું છે.

નિવેદિતા પ્રવાસથી પાછાં ફર્યોં ત્યાં એમને શ્રીમતી ભુલની માંદગીના સમાચાર ભર્યા. શ્રીમતી ભુલે તેમને અમેરિકા ઓલાયાં હતાં. તેમને નિવેદિતાની હાજરીથી જ રાહતની લાગણીનો અનુભવ થતો એટલે નિવેદિતા ભનતી ત્વરાએ એમની પાસે આવી પહોંચે એવી તેમને છાચા હતી પરંતુ નિવેદિતા તો હજુ હુમજું જ પદ્ધિમના પ્રવાસથી પાછાં આવ્યાં હતાં એટલે તાત્કાલિક અમેરિકા જઈ શકાય તેમ ન હતું.

તેઓ શ્રીમતી ભુલને પત્રો લખતાં રહ્યાં. પત્રોમાં આશ્વાસન હતું, ઉત્સાહ હતો, આશા અને જીવનનો ઉત્કાસ પ્રગટો હતો. આ પત્રો મેળવી શ્રીમતી ભુલને રાહત થતી પરંતુ સંતોષ નહોતો થતો. એમને તો અત્યારે જરૂર હતી એમની પુત્રી સભી નિવેદિતાની, સ્વામીજી તો હતા નહીં. ભાત્ર નિવેદિતા જ એમને આ માંદગીમાં હુંકે, શાંતિ અને રાહત આપી શકે તેમ હતાં, તેમની માંદગી વધતી જતી હતી. દિવસો ઘટતા જતા હતા અને નિવેદિતાને ભગવાની તાલાવેલી પણ વધતી જતી હતી.

પૂજના દિવસોમાં નિવેદિતા ઓઝ દંપતી સાથે દાર્જિલિંગ હતાં ત્યાં તેમને તાર ભર્યો. “શ્રીમતી ભુલ ગંભીર રીતે માંદાં છે, જલ્દી આવો.” હવે તેઓ એક ક્ષણ પણ ભારતમાં રોકાઈ શકે તેમ ન હતાં. તેઓ તુરત જ અમેરિકા જવા રવાનાં થયાં.

નિવેદિતાને જોઈને જ શ્રીમતી ભુલ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયાં. તેઓ હુમેશાં ભયભીત રહેતાં એટલે નિવેદિતાને ભાજે જ તેમની પથરી પાસેથી

ખસવા હતાં. નિવેહિતા પાસે તો સ્વામીજી સાથેની એમની સુતિઓનો અઘૂટ ખજનો હતો. એ ખજનો એમની પાસે ઠાલવતાં, આ વાતાથી એમને બજ મળતું. દિવસો સુધી તેઓ સ્વામીજીની વાતો સાંભળતાં જ રહ્યા અને એમનામાં ધીમે ધીમે શાંતિ અને સ્થિરતા આવવા લાગ્યાં, આ સમયે નિવેહિતા સ્વામીજીના શાનદેશના પુસ્તકનું સંપાદન કરી રહ્યા હતાં. એમાંથી પણ તેઓ શ્રીમતી બુલને ડેટલેક લાગ વાંચી સંભળાવતાં, જ્યારે એમને થોડોક પણ સમય મળતો ત્યારે જાહેર પુસ્તકાલયમાં જઈ થોડું વાંચતાં, એ વખતે 'યુનિવર્સિટી રેઝિસ કોંગ્રેસ' લાંદનમાં ભરાવાની હતી. નિવેહિતાને એમાં પ્રવચન આપવા માટે નિયંત્રણ મળ્યું. એમને તો લાંદન જવાનો સમય જ ન હતો, આથી એમણે 'સ્વીએનાં વર્તમાન સ્થિરતા' એ વિષ્ય પર નિયંત્ર લખી મોકલવા વચન આપ્યું. જ્યારે અવકાશ રહેતો કે આરામનો સમય મળતો ત્યારે તેઓ આ નિયંત્ર લખતાં. આમ શ્રીમતી બુલની સેવા અને સાથે સાથે અન્ય કાર્યોમાં દિવસો વ્યતીત થઈ રહ્યા હતા.

શ્રીમતી બુલના ભાઈ અને શ્રીમતી બુલની પુત્રી ઓલિયા પણ તેમની માંદગી દરમિયાન તેમની સાથે રહેવા આવ્યાં. શ્રીમતી બુલ અત્યંત શ્રીમંત વિધવા હતાં. નિવેહિતા એમની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી રહ્યા હતાં. ઓલિયાના મનમાં થયું કે તેની માતા નિવેહિતાને ખૂબ પૈસા આપે છે, એટલે તેના અંતિમ દિવસોમાં પણ તેની પાસેથી ધણ અધા પૈસા પડાવવા માટે નિવેહિતા આટલી કાળજીપૂર્વક સેવા કરી રહ્યા છે. તેના મનમાં શાંકાનો ઝડો પેસી ગયો અને તેનું સમગ્ર વર્તન અહલાઈ ગયું. નિવેહિતાની હાજરી જ એને ખૂબચ્ચવા લાગી. તે નિવેહિતાનું અપમાન કરવા લાગી. તેમને કઢોર વચનો કહેવા લાગી. નિવેહિતા પોતાની ધારામાતા—શ્રીમતી બુલના પ્રેમને ખાતર બધું જ ચૂંચાપ સહન કરતાં રહ્યાં. કારણ કે શ્રીમતી બુલ એમના ધારામાતા—માર્ગ દર્શિકા—સહાયક—સુરક્ષકીઓમાંથી ઉગારનાર સર્વ કંઈ હતાં. અલખત તેઓ નિવેહિતાને આર્થિક સહાય કરતાં જ હતાં. તેમની આર્થિક સહાય પર નિવેહિતાનો ધણો મેટા આધાર હતો. હતાં એમને લેળવને એમની મિલકત કણ્ણે કરવાનો તો એમને સ્વાજ્ઞમાં પણ વિચાર નહોતો આવ્યો. એવું કરવાની એમને જરૂર પણ ન હતી કારણ કે ધારામાતા તેને પણ વિશેષ ચાહતા હતાં. એમનો હેતુ તો એમના અંતિમ દિવસો સુખ, શાંતિ અને આરામમાં પસાર થાય એ જ હતો. સ્વામીજીની માનીની શિષ્યાને પૈસાની

કોઈ તૃણું ન હતી. આથી એમના ઉપર આવો આરોપ મુક્યો ત્યારે તેમનું હૃદય હુંઅ અને વેહનાથી ભરાઈ ગયું.

એક બાજુ શ્રીમતી ખુલ નિવેદિતાને પોતાની પાસેથી ક્ષણે પણ અસરકવા હેતાં ન હતાં. અને બીજુ બાજુ ઓલિયા નિવેદિતાની એમના ધરમાં હાજરી જ છુંચુંચતી ન હતી. તેથી ઓલિયાના મનમાં શાંકા વધતી જ જતી હતી. નિવેદિતા માટે ત્યાં રહી શકાય એવી પરિસ્થિતિ જ ન હતી. હતાં તેઓ પ્રસન્ન રહેતા હતાં. શ્રીમતી ખુલને પોતે શું સહન કરી રહ્યા છે. એની લેશમાત્ર પણ જણ થવા દીધી નહીં. એમને ધીરામાતાના અંતિમ દિવસોમાં અશાંતિ અને ઉદ્ગોગ લિબાં કરવાં ન હતાં. આથી તેઓ તો શ્રીમતી ખુલને આનંદમાં રાખવાના પ્રયત્નોમાં લાગેલા જ રહ્યા. તેમણે જેસેકાઈનને લખ્યું :

“મારા માટે તું પ્રાર્થના કર. તમે બધાં પ્રાર્થના કરો કે હું આ તીવ્ર વિરોધમાં પણ સ્થિર, શાંત અને પ્રેમાળ રહી શકું.”

ઓલિયાનો વિરોધ વધતો જતો હતો. નિવેદિતાનું હૃદય અને મન આ આધ્યાત્મિક હિંમૂર અની ગયું હતું. એક દિવસ તેઓ પ્રાર્થના કરવા માટે ચર્ચામાં ગયાં. ત્યાં માતા મેરીની મૂર્તિ સમક્ષ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. પ્રાર્થના કરતાં તેઓ લાવસમાધિમાં ભસ્તું થઈ ગયાં અને એમણે જેયું તો મંત્ર મેરીના સ્થાને શ્રીમા શારહામણિ હતાં. તેમણે શ્રીમાને હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. શ્રીમતી ખુલનાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના કરી. અને તેમના આરારીવીહ માર્ગ્યા. ચર્ચામાથી આવીને એમણે પોતાની આ અનુભૂતિ વિષે શ્રીમાને પત્ર લખ્યો. ત્યારાદ તેમનું મન શાન્તિ અનુભવતું હતું અને હવે કોઈ પણ પરિસ્થિતિના સ્વીકાર માટે તૈયાર બનતું જતું હતું.

શ્રીમતી ખુલે નિવેદિતાની હાજરીમાં જ અંતિમ શ્વાસ લાધા. નિવેદિતાનું ત્યાંતું કાર્ય જ સમાપ્ત થઈ ગયું એટલે તેઓ અત્યાંત ઝડપથી લંડન જઈ ભારત પહોંચવા માર્ગતાં હતાં. પણ તેમને રોકાઈ જવું પડ્યું. શ્રીમતી ખુલ પોતાના વીલમાં નિવેદિતાની શાળા માટે અને ડૉ. બોઝની પ્રેમોગશાળા માટે ઘણી રકમ મુક્યી ગયાં હતાં. તેમણે પોતાનું વીલ અગાઉથી બનાતી રાખ્યું હતું. ઓલિયાએ આ વીલનો સખત વિરોધ કર્યો. નિવેદિતા ઉપર બીજે આરોપ મુક્યો કે તેની માતાના અંતિમ દિવસોમાં તેમણે તેની સાથે રહીને તેને દરરોજ ધીમું ઝેર આપીને મારી નાંખી છે. પૈસા મેળવવા એમણે આ

કૃત્ય કર્યું છે. નિવેદિતા તો શ્રીમતી ખુલને રાહત થાય એ માટે ભારતમાંથી ક્રોછ ઔપદિષ્ટ લાભ્યાં હતાં અને તેનું તેમને સેવન કરાવતાં, એ ઔપદિષ્ટ દારા જ એતી માતાનું મૃત્યુ કરાયું એ આરોપ નિવેદિતા સહન ન કરી શકયાં. એમનું હૃદય સાવ લાગ્યી પડ્યું. ઓલિયાની સાથે વરમાં તો રહી શકાય તેમ ન હતું. અને શ્રીમતી ખુલની અંતિમ ધર્મા મુજબ એમની મિલકતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યી વગર અમેરિકા છાડીને જઈ શકાય તેમ ન હતું. નિવેદિતા માટે અત્યંત કરણી પરિસ્થિતિ ડાબી થઈ હતી. તેઓ શ્રીમતી ખુલનું નિવાસસ્થાન છાડી એમના એક મિત્રને ઘેર ગયાં.

તેમને ઓલિયાના વર્તનથી તીવ્ર આધાત લાગ્યો હતો. તેઓ વિચારતાં કે થું આ એ જ ઓલિયા છે કે જે એમને એમનાં કાર્યમાં સહાય કરવા નાણાક્રીય મહદ આપતી ? એમને અમેરિકામાં પ્રવચનો અંગેની યોજના કરતી ? શ્રીમતી ખુલ સાથે એના સંબંધો બગડ્યા હતા ત્યારે નિવેદિતાએ જ એ સંબંધો સુધારી ગાઢ બનાવ્યા હતા. ઓલિયા તો એની મિત્ર હતી, મહદગાર હતી. એ ઓલિયાના આવા અકલ્ય વર્તનથી નિવેદિતાનું હૃદય આગું અની ગયું. તેઓએ ઓલિયાના મામાને વીલની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું સૌંપી લાંદન જવાનું નક્કી કર્યું:

શ્રીમતી ખુલના અવસાનનો આધાત તો એમને હતો જ. તેમાં આવા આધાતોનો ઉમેરો થયો. તેટલામાં ભારતમાંથી સમાચાર આભ્યાં કે સ્વામી સહાનંદનું અવસાન થયું છે. સ્વામી સહાનંદના અવસાનથી નિવેદિતાને તીવ્ર આંચ્છે લાગ્યો. સ્વામી વિવેકાનંદના મૃત્યુ પણી સ્વામી સહાનંદ નિવેદિતાના મિત્ર, તત્ત્વચિંતક અને માર્ગદર્શક હતા. નિવેદિતાની પ્રવચન-યાત્રા અને રાહતકાર્યો પ્રતેકમાં સ્વામી સહાનંદનો સાથ, સાહકાર અને સહાય મળતાં રહેતાં, જ્યારે સ્વામી સહાનંદ બિમાર પડ્યા હતા ત્યારે પણ નિવેદિતાએ એમની આવપૂર્વક સેવા કરી હતી. એવા પ્રેમાળ, સાહદ્યા, ગુરુ સમા સ્વામી સહાનંદના મૃત્યુના સમાચારે આધાતોથી લાગ્યી પડેલા તેમના હૃદયને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યું. એમણે એ દુઃખી અને ભારે હેઠે અમેરિકા છાડ્યું. ધૂમેનમાં સૌને મળ્યાં. પેરિસમાં જેસેક્ચરન અને શ્રીમતી લેગેન્ટને મળ્યાં, પણ હેવ તેઓ ભારત પહોંચવા અત્યંત આતુર હતાં. શ્રીમાના સાંનિધ્યની-હૂંઝની ખૂબ જરૂર હતી. મા હુર્ગાના જ્યા સાથે એમણે લાંદનનો ડિનારો હંમેશને માટે છાડ્યો.

દુઃખની પરાક્રાણ

ગ્રેમ અને લક્ષ્મિથી સ્વીકારાયેલી માતૃભૂમિ ભારતમાં આવતાં જ તેમના હૃદયને શીતળતાનો અનુભવ થયો. કલકત્તા આવીને તેઓ શ્રીમાને મળ્યાં. શ્રીમાની કરુણા અને ફૂપાનો રૂપશ્રી પાચ્છાં અને તેમના હૃદયના વા દ્વારા લાગ્યા.

શ્રીમતી બુલના અવસાનના સમાચારથી મહિમાં પણ સહુને આધાર્ત લાગ્યો હતો. સહુએ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી નિવેદિતાના દુઃખને હળવું કરું. શ્રીમાયે તો શ્રીમતી બુલ વિષે લાયો સમય વાતો કરી. શ્રીમા સાથે વાતો કરતાં કરતાં નિવેદિતાનું હૃદય હળવું અન્યું. દુઃખનો ભાર આંદો થઈ ગયો. નિવેદિતાને આશ્વાસન મળ્યું. હુંક મળ્યો. તેમની આંતરિક શક્તિ પ્રથળ બની. આટલા માટે જ તો તેઓ દોઢીને ભારતમાં આવ્યાં હતાં. જગતમાંથી બલે ગમે તેટલા પ્રહારો મળે, આવ્યાતો જીલવા પડે, મુશ્કેલીએ અને વિટાંખાએ વેઠાવી પડે પરંતુ શ્રીમાનું સાંનિધ્ય મળતાં દુઃખદ્વારા એગળી જન્ય છે. શ્રીમાના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન સહાય રહેલું છે એ જાણી નિવેદિતા હળવાં-કૂલ બની ગયાં.

ઓને દ્વિવસે તેઓ બેલુડ મઠમાં ગયાં. ત્યાં સ્વામી અત્માનંદ અને સ્વામી તુરિયાનંદને મળ્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદના ઓરડામાં જરૂર શાંતિપૂર્વક ધ્યાનમાં બિતરી ગયાં. જ્યારે ધ્યાનમાંથી બહાર આવ્યાં ત્યારે એમના મુખમાંડળ પર આભા અને સંપૂર્ણ શાંતિ છવાઈ ગયાં હતાં.

ઉનાળાની રજાએમાં તેઓ દો. એઝ સાથે માયાવતી ગયાં. ત્યાં તેમના નવા પુસ્તક માટે દો. એઝને મહદ્દ કરી. પરંતુ હવે તેમને શાળાની આર્થિક સમસ્યા મુંજલી રહી હતી. શ્રીમતી બુલ શાળા માટે તેમ જ નિવેદિતાને અંગત ઉપયોગ કરવા માટે ઘણી મોટી રકમ આપતાં હતાં. તેમને અન્ય મુશ્કેલીએમાં પણ સહાય કરતાં. હવે તો તે પણ ગયાં અને સાથે સહાય પણ ગઈ. ઓલિયા કશું આપવા સંભત નહોતી. નિવેદિતા પાસે તો કંઈ જ રકમ નહોતી કે જેમાંથી શાળાનો ખર્ચ ચલાવી શકાય. હા તેઓ પુછ્યે તો વધું રકમ સરકાર પાસેથી બેળી કરી શકે તેમ હતું. લેડી મિન્ટેનો એક પત્ર લખવાની જ વાર હતી અને એમને જોઈએ તેટલી રકમ મળી જન્ય તેમ હતું. પણ વિદેશી સરકાર પાસેથી કશી જ સહાય લેવા તેઓ ધર્યાતાં ન હતાં. મુશ્કેલી પાર વગરની હતી. આર્થિક

કટોકડી તીવ હતી. શું કરવું તેનો માર્ગ સુજતો ન હતો. ફરીથી વિદેશયાત્રા કરી લઈએ એકબે કરવા જેટલાં સમય, અને શારીરિક શક્તિ નહોતાં રહ્યાં. આ ચિંતાભરી દિથિતિમાં વિસો પત્તા થતા હતા અને સ્વામીજીએ ઘણા સમય અગાઉ એમને લખેલો. પત્ત તેમનામાં અદ્ધા પ્રેરતો હતો કે—

“તમારી શાળા માટે પૈસા જરૂર મળ્યા રહેશે. કશી ચિંતા કરશો નહીં. પૈસા આવવા જ જોઈએ. અને ન મળે તો પણ કોને પડી છે? આપણે તો બધું જ સરખું છે અને જગહંબા બધું જણે છે.”

જગહંબાનાં ચરણેણામાં પોતાનાં મૂંજવણ, સમસ્યા, સંબર્થ મુઝી દીધાં. થોડા દ્વિવસમાં શ્રીમતી બુદ્ધના સેલાલિસીટરનો પત્ત આવ્યો કે એમના જિલ્લા પ્રમાણે નિવેદિતાની શાળા માટે પૈસાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જગહંબાની કૃપાથી નિવેદિતાએ રાહતની લાગરી અનુભવી. હવે શાળાને કોઈ આર્થિક મુશ્કેલી નહવાની ન હતી.

નિવેદિતાના જીવનનો આ વિપમ કાળ હતો. આઘાતો, દુઃખ અને વેહનાની તો જાણે હારમાળા જ એમના પર જાતરી આવી હતી. લલે, તેઓ સ્વભાવે ઉચ્ચ હતાં, અસત્યને લેશ પણ સહી શકતાં ન હતાં. જીવનમાં બાંધછેડ કરવાનો એમનો સ્વભાવ જ ન હતો. છતાંથી હૃદય તો માતાતું હતું. સંવેહના નારીની હતી. વિદ્યાસ ભક્તનો હતો. એટલે જ્યારે જ્યારે નિકટના મિત્રો અને સ્વજનો તરફથી વિદ્યાસધાત થયો ત્યારે ત્યારે એમતું હૃદય આકંદ કરવા લાગતું. એલિયાના વર્તનનો આઘાત તો એમણે સહન કરી લિધો હતો. એ દુઃખ પા. ગયાં હતાં. પરંતુ ફાર્નિરલિંગ ગયા પણીથી કિસ્ટીને ત્યાંથી કલ્પકતા પાછાં. આવવાની અને શાળાની જવાબદારી સ્વીકારવાની જ ના પાડી દીધી. કંદું પણ ખરું કે હવે તેઓ નિવેદિતા સાથે રહેવા માગતાં જ નથી. તે તો અખોશાળામાં જોડાઈ ગયાં છે.

કિસ્ટીનના આ અકદ્ય શરૂહે નિવેદિતા સ્વીકારી જ ન શક્યાં. કિસ્ટીનને તેમણે સગી બહેનની જેમ રાખી હતી. તેની પ્રશાંસા કરતાં તેઓ થાકતાં જ નહીં. કિસ્ટીન ઉપર શાળાની સમગ્ર જવાબદારી સોંપી તેઓ નિશ્ચિંત બની પોતાતું મહાયાણ કરી શકરો એવી એમને અદ્ધા હતી. નિવેદિતાના ઘરને ‘બહેનોતું ધર’ બનાવવાર કિસ્ટીન આવું એલી શકે? શું એ આવું પગલું?

લઈ શકે? એ કદી પણ નિવેદિતાનો ત્યાગ કરે? નિવેદિતા કશું માની જ શકતાં નહોતાં. છતાં આ કડવું સત્ય હતું, જે એમણે સ્નોકર્ચર્સ જ ધૂટકે હતો.

આ તીવ્ર દુઃખ પણ તેઓ પી ગયાં. કિસ્ટીન વિષે તેમણે ક્રાઇને ય કશું જ કશું નહીં. બધી જ વેદના પોતાના અંતરના ભાંડાળમાં ભાંડારી દીધી. કિસ્ટીને વિશ્વાસદ્વાત કરી નિવેદિતાના હૃત્યમાં કેવી કારમી ચોટ લગાવી છે તેનો નિવેદિતાએ ક્રાઇને ય અણસાર સુદ્ધાં આવવા દીધો નહીં. ઇરી કલકતા આવીને પોતાના કાર્યમાં દુખી ગયાં. ડૉ. એઝને પુસ્તક માટે મદ્દ કરતાં રહ્યાં. શાળાનું કાર્ય પણ ચાલુ જ હતું. ઉપરાંત પોતાનાં એ પુસ્તકો “કુટફોલ્સ ઓર્ડ ઇન્ટિયન હીસ્ટ્રી” અને “સ્ટડીજ ફોમ એન ઇસ્ટર્ન હોમ” પૂરાં થવામાં હતાં. આમ સખત કામમાં નિવેદિતાએ પોતાની જાતને રોકી દીધી.

પરંતુ આટલો આધાત પણ હજુ એછા હોય તેમ શાળા-સંચાલનના મુખ્ય આધારરૂપ સુધીરાહેવી હતાં, જે કિસ્ટીનાં અંગત મિત્ર હતાં, તેમણે પણ સરેરખરમાં શાળા છોડી દીધી. વિદ્યાલય છોડવા માટેનું તેમને કશું જ કારણ ન હતું પણ કિસ્ટીને વિદ્યાલય છોડું એટલે તેમણે પણ છોડું અને તેઓ પણ અલોશાળામાં જોડાઈ ગયાં. હવે નિવેદિતા બરેખર સુશકેલીમાં એ વી પડ્યાં. તેઓએ સુધીરાહેવીને વિનંતી કરી—આજજ કરી. આટલા બધા કામની વચ્ચે તેમને એકલાં ન છોડી હેવા ખૂબ સમજાવ્યાં. એમના ઘરે જઈ સહાય માટે પ્રાર્થના કરી, પણ બધું જ વ્યર્થ ગયું. સુધીરાહેવીના નિર્ણય અનેર રહ્યો. નિવેદિતા નિરાશ થઈ ગયાં. હતાશ થઈ ગયાં. તેમનું હૃત્ય દુઃખ અને વેદનાથી ભરાઈ ગયું. ખૂબ જ પ્રેમ અને માજનતથી ભાંડી કરેલી શાળાના ભવિષ્ય માટેની ચિંતા તેમને કોરી ખાવા લાગી.

એ દુઃખ અને વેદનામાં હજુ પણ ઉમેરો થયો. સ્વામી વિવેકાનંદના માતા ભુવનમેહિની હેવી બિમાર હતાં. નિવેદિતા એમની પાસે અવારનવાર જતાં. એમને સહાય કરતાં. સ્વામીજીની વાતાથી એમને આનંદિત રાખતાં. તેઓ પણ નિવેદિતાની સાથે પૌરીના જ વ્યવહાર કરતાં. નિવેદિતાની ભાજરીમાં જ એમણે અંતિમ શાસ્ત લાવ્યો હતો. મહાપુરુષની જન્મનાની માતા માટે નિવેદિતાને માન હતું, ગૌરવ હતું, લાગણી હતી. પ્રેમસર્વો સંબંધ હતો, આથી તેમના મૃત્યુએ નિવેદિતાને ભાંડા શોકમાં ફૂઅડી દીધાં.

શોડા હિવિસ વીત્યા. ત્યાં અમેરિકાની પત્ર આપ્યો. તેમાં એ.વિયાના અકાળ મૃત્યુના સમાચાર હતા. તેના એકાએક આચિંતા કરુણ અવસાનના સમાચારથી

નિવેદિતાને અત્યંત દુઃખ થયું. બલે તેણે નિવેદિતાને સમજવામાં અને એળાખવામાં ભૂલ કરી હતી, પણ નિવેદિતાને એના પ્રત્યે કશોય દ્વેપલાકાન ન હતો.

મદ્રાસમાં શ્રી રામકૃષ્ણ સંઘનો ક્રીતિધ્વજ ફરકાવનાર સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રિય શુરુભાઈ સ્વામી રામકૃષ્ણનાંદના અર્વસાનના સમાચાર મળ્યા. સ્વામી રામકૃષ્ણનાંદના તો નિવેદિતાને અત્યંત વહાલ કરતા, ગ્રેરણ આપતા, ઉત્સાહ વધારતા, સ્વામી નિવેકાનાંદનાં જીવનચરિત્ર લખવાનું પ્રેરક બળ એમણે જ નિવેદિતાને પુરુષ પાણું હતું. તેમના અત્યંત આશ્રદ્ધી જ નિવેદિતાને કલમ પડકવી પડી હતી. તેઓ જ્યારે જ્યારે કલકતા આવતા ત્યારે નિવેદિતાને અચૂક ભણતા, એમના વત્સલ છલ્ય અને અવિરત પરિશ્રમનો. નિવેદિતાને પરિચય હતો, એમના જ ભગીરથ પ્રયત્નાથી મદ્રાસમાં શ્રી રામકૃષ્ણદેવ અને સ્વામીજી વિવેકાનાંદના ભક્તાજનોનું વર્તુળ વિકસયું હતું, આવા સ્વામીના હેઠલિયથી નિવેદિતાના જીવનમાં શન્યાવકાશ છવાઈ ગયો. પોતાનાં નિકટનાં એક એક સ્વજનો પોતાનું ડાર્ચ આરોપી મહાપંથે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, અને જણે નિવેદિતાને હવે એલાલી રહ્યા છે એવું નિવેદિતાને લાગવા માંડ્યું હતું.

* * *

મહાપંથે પ્રયાણ

પ્રતિવર્ષની જેમ પૂજના હિવસો તો એઝાંદ્પતી સ્નાયે દાર્જિલિંગમાં ઉજવવાના હતા. આથી તેમણે દાર્જિલિંગ જવાની તૈયારી કરી લીધી. પણ અંતર્માંની બિંદ્વનોં સાંદ્ર સંભળાતો હતો; એમ થતું હતું કે હવે ફરી કલકતા અવારો નહિ. બસ બધાનાં છેલ્લાં દર્શાન કરી લેવાનાં રહ્યા હતાં।

તેઓ શ્રીમાના ઘરે આશીર્વાહ માટે ગયાં, શ્રીમા તો તે સમયે જ્યરામવાડી ગયેલાં. સ્વામી શારદાનાંદને મળ્યાં. એમના આશીર્વાહ લીધા. શુલ્કાંયમાં અને જોગીનાં પ્રણામ કર્યો. અને પછી કહ્યું:

“જોગીન મા, મને એમ લાગે છે કે હું પાણી નહીં આવું.” જોગીનમાં નિવેદિતાના આ શખ્દો સાંભળા આયંત ચિંતિત થઈ ગયાં. હતો એમણે નિવેદિતાને કહ્યું:

“તું એવું શા માટે કહે છે નિવેદિતા? આવો વિચાર મનમાં
પણ ન લાવીએ.”

તેમણે વાતનો વિવય ખફલી નાખ્યો છતાં હક્ક્યમાં ઇડકે દો પેસી જ
ગઈ કે શું ખરેખર નિવેદિતા પાછી નહીં આવે?

કલકતા છોડતાં પહેલાં એક દિવસ તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણહેવના શિષ્ય
નાટચકાર શ્રી ગિરીશભાઈ બોધને મળ્યાં, તેઓ તો અત્યંત વૃદ્ધ હતા. અન્યાર
પણ હતા. નિવેદિતા એમના નાટકનાં પ્રશંસક હતા, એમના નાટકો રસપૂર્વક
વાચનાં, રંગમંચ પર જલવાતાં ત્યારે જેતાં, ગિરીશભાઈ એમનું છેલ્લું
નાટક તોપોબ્દ લખી રહ્યા હતા. નિવેદિતાએ એમને એ જલવી પૂરું કરવા
કહ્યું. અને પછી બોધનાં “દાર્જિલિંગથી પાછી આવીને હું તે વાંચીશ.” તેમની
જૂની વિદ્યાર્થીનીઓને પણ મળ્યાં, પ્રકૃદ્વલમુખી તો તેમની પ્રિય શિષ્યા હતી.
તે તાવમાં પટકાપેલી હતી તો જર્ણે તેના વરે ભગવા ગયાં અને તેને પેતાની
સાથે લેવાની છાંઢા પણ કરી, પરંતુ એ શક્ય અન્યું નહિ.

આગ બજીરના ઘરની પણ વિડાય લઈ લાધી. તેર વર્ષ પહેલાં તેમણે આ
ઘરમાં પગ મુક્કોણે હતો. આ ઘર જ તેમની જીવનસાધના અને કડોર તપથર્યાનું
સાક્ષી હતું. ઘર છોડતી વખતે અનેક સુન્તિઓ એમના હક્ક્યમાં જાગી
જાહી, એ સમયની સંવેદનાને એમણે જોસેઝાઈન પરના પત્રમાં વ્યક્ત કરી છે :

“તેર વર્ષની કેટલીય મધુર સુન્તિઓ મારા ઉપર છવાઈ ગઈ
છે. આત્માના આ સાયંકાલે એ કેટલી પૂર્ણ અને ગહૂન રીતે
વણાઈ ગઈ છે !”

તેર વર્ષની તોપોભૂમિને વંદન કરી તેઓ આત્માની તેજેભૂમિ પ્રત્યે
ચાલી નીકલ્યાં.

દાર્જિલિંગમાં તેઓ રાય વીલામાં જિત્યો હતાં. થોડા દિવસો આરામમાં
અને આનંદમાં પસાર થયા. તેઓ પૂરાં સ્વરસ્થ બની ગયાં એટલે એક દિવસ
તેમણે બધાંએ દૂરના એક શિખર સન્દક રૂ પર જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠાયો. જે
દિવસે જવાનું હતું તે જ દિવસે તેમની તખ્યાત એકાએક અગડી, તેમને
લોહીના આડા થઈ ગયા. કલકત્તાના વિખ્યાત ડેક્ટર નીલકંદ સરકાર તે
સમયે દાર્જિલિંગમાં હતા, એમને બોલાવવામાં આવ્યા. એમણે ખૂબ સારવાર
કરી પણ કોઈ દેખ્યાતો સુધારો થતો ન હતો.

નિવેહિતા હિવસે હિવસે કૃશ થતાં જતાં હતાં. એક-દંપતીની ચિંતાનો ખાર ન હતો. તેઓ ખડેપગે સેવામાં હાજર હતાં. નિવેહિતાનું સ્વારથ્ય પાછું મળે તે માટે તેઓ સંઘણા પ્રયત્ન કરતાં રહેતાં. પરંતુ તમિયતમાં સુધારનાં ચિહ્નનો જણાતાં ન હતાં. છતાં નિવેહિતા એમની એ જ પ્રેસન્ન સુદ્રામાં એક-દંપતીને આનંદમાં રાખવા પ્રયત્ન કરતાં. પોતાની નાદુરસ્ત તમિયત અયંત્ર ગંભીર છે એવું એમને જણાવા જ ન હેતાં. તો. એકજો હિંમત આપતાં. બ્રો-કેળવણીની વાતો કરતાં. તો. એકજો તેમની નવી પ્રોગ્રામાણા માટે ઉત્સાહ અતાવતાં, છતાં. પણ તેમને ખાત્રી હતી કે તેમને જીવનદેવતા હવે આ શરીરમાં વધારે સમય રહેશે નહિ. એકદે જ એમણે પોતાની સંપત્તિનું વિલ કરી નાખ્યું. તેમની પસે જે કંઈ દ્રત્તું તે બધું જ ભારતમાતાને ચરણું સમર્પી દીધું. પોતાની શાળાના નિભાવ માટે તેઓએ પોતાનાં પુસ્તકોની તમામ રોયલી આપી દીધી. બીજું બધું રામકૃષ્ણ સંઘને આપ્યું કે જેનો ઉપયોગ કન્થા-કેળવણી અને નારી જીતિના ઉક્કાર માટે કરવામાં આવે.

તેમણે મુત્યુને બેટવા પોતાની જતને સંજન કરી દીધી. જીવનનાં પ્રારંભનાં વર્ષોમાં બુદ્ધ ધર્મે સહાય કરી હતી. દીક્ષા સમેતે સ્વામીજીએ બુદ્ધના જીવનનો આદર્શ આપ્યો હતો. જીવનની અંત વેળાએ શાંતિ અને વિશ્વ-બંધુત્વની ભાવનાને પ્રગટ કરતી બુદ્ધની પ્રાર્થના સાંભળવાની એમણે ધર્મશાલા ચ્યક્ર કરી. પરમ શાંતિ અને બંધુતાની આ પ્રાર્થના એમણે જાંડા ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળી અને એમના ક્ષીણ બનેલા શરીરમાં પણ તેજ અને આમા છવાઈ ગયાં. તેઓ ધીમે ધીમે નીરવ શાંતિમાં દૂષ્ટાં જતાં હતાં. તેમનું મન જ્યાનની ગણન અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતું જતું હતું. તેઓના હોઠ ઉપનિષદની રૂપ સ્તુતિનું સ્લાવન કરી રહ્યા હતા.

અષ્ટો મા હૃદગમય
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।
મૃત્યોર્મા અમૃતં ગમય ॥

૧૩મી એકટોબરનું પ્રભાત. સુર્યોદય થયો. દાર્નિલિંગમાં ધૂરમસણાયા અાકાશમાં જ્યાંયે જ સર્વોદયનાં દર્શન થતાં, તે હિવસે સર્વોદય થયો. સર્વોદયનાં દર્શન કરી અયંત્ર પ્રેસન્ન થયાં. સર્વકિરણ એમના એઓડામાં પ્રવેશયું ત્યારે તેમણે કહ્યું :

“આ પુરાણી નૌકા હવે દૂધી રહી છે. પરંતુ તેમ છતાં પણ
હું સૂર્યોદયનાં દર્શન કરીશ.”

આ શબ્દો સાથે પરમાત્માના પરમ પ્રકાશિત સૂર્યોદયનાં દર્શન કરવા.
તેઓ તેમની સમાપ્ત પહોંચી ગયાં.

એ સમયે તેમની ઉંમર માત્ર ૪૪ વર્ષની જ હતી.

* * *

સમાધિસ્થાન

આ કરુણ સમાચાર દાન્જિલિંગમાં જેતનેતામાં પહોંચી ગયા. નિવેહિ-
તાના દેહાવસાનના આધ્યાત્મનક સમય દાન્જિલિંગ ઘેરા શોકમાં દૂધી
ગયું. કલકૃતાના ધરણ પ્રતિષ્ઠિત સજજનો તે સમયે દાન્જિલિંગમાં હતા. તેઓએ
બધા જ લગિની નિવેહિતાને અંતિમ અંજલિ આપવા આવી પહોંચ્યા. અન્યાની
અંજલિ આંખે, અને દૂસરીં ભરતા હહ્યે સહુંએ લગિનીને વિદાય આપી.

દાન્જિલિંગમાં અત્યાર સુધી કદી નહોતી નીકળી એવી અન્ય સમશાનયાત્રા
નીકળી. દુકાનો અને ઘરોની સામે ડાન્જિલિંગ સંઘ્યામાં લોકો ભર્યતક નમાલી
અંજલિ આપવા જિલા રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મઠ તરફથી ચુણેન મહારાજ
હાજર હતા. એમણે હિંદુ વિધિ પ્રમાણે નિવેહિતાનો અંતિમ સંસ્કારવિધિ કર્યો.
ત્યારે ત્યાં હાજર રહેલા સહુંએ પોતાના અંતરના આંસુથી એમને અંજલિ
આપી.

તેમના અવશેષો ઉપર એક સ્મારક રચવામાં આવ્યું, જેમાં આરસની
તકાતીમાં લખ્યું છે :

વિશ્રામસ્થાન

લગ્ને પોતાનું સર્વસ્વ

ભારતને સમર્પિત કર્યું,

ભારતમાતાની લાલકવાયા ખૂની, હિમાલયની ગોદમાં પરમ શાંતિમાં
શાશ્વત સૂર્યોદય પામવા સહાને માટે પોઢી ગઈ. પરંતુ એમનો અજર-અમર

આત્મા તો ભારતવર્ષ વિશ્વમાં પોતાનું ગૌરવવંતુ સ્થાન ન મેળવે ત્યાં સુધી તેમના મહાન શુસ્તિ માટે જ સત્તાય કાર્ય કરતો રહેશે.

* * *

અંજલિ

“હું દાર્જિલિંગથી પાછી આવીશ ત્યારે તમારું નવું નાટક જરૂર વાંચીશ, જલ્દી પૂરું કરનો.”

ગિરિશભાષુના હડ્ડયમાં હજુ તો આ મધુર અવાજ સંભળતો હતો. તેણો પોતાનું નાટક ‘તપોબલ’ જલ્દીથી પૂરું કરી રહ્યા હતા કે નિવેહિતા આવે ત્યારે તેના હાથમાં એ નાટક મૂકી રાફે. ત્યાં તો એમને નિવેહિતાના દેહાવસાનના આધાતળનક સમાચાર મળ્યા. આ સમાચાર તેણો સ્વીકારી જ શકતા ન હતા. આ સમાચાર સાચા કેવી રીતે હોઈ રાફે ! તેમનું હળ્ય નિવેહિતાનું મૃત્યુ સ્વીકારવા તૈયાર જ નહોનું. તેમણે નાટક તૈયાર કર્યું અને નિવેહિતાને અર્પણ કર્યું.

“પવિત્ર બેટા નિવેહિતા,

જ્યારે મારું નવું નાટક તર્ફાત્તા પર ભજવાતું ત્યારે તું હમેશાં નેવા આવતી અને આનંદ પામતી. મારું નવું નાટક હવે રંગમંચ પર અનવવાતું છે. પણ તું કચાં છે ? હું જ્યારે માંહા હતો ત્યારે તું દાર્જિલિંગ જતાં પહેલાં મને મળવા આવી હતી. અને અત્યંત મૃત્યુતાથી મને કહ્યું “હું પાછી ઇરું ત્યારે તમને સાંજ નેવા ધૂચું છું.” મારા બાળક, હું હજુ જીવું છું. તું મને કુમનેવા નથી આવતી ! મેં સાંભળ્યું છે કે તારી મૃત્યુશાયા પર પણ તે મને યાદ કર્યો હતો. તું હવે પ્રભુના કાર્યમાં વ્યક્ત હોઈશ. અને જો તું હજુ પણ મને યાદ કરતી હોય તો મારી આ આંસુભરી લેદને સ્વીકાર.

ગિરિશચંદ્ર ધોણ.”

કિસ્તીનના હુઃઅ, વેદના, આધાત અને પશ્ચાતાપનો પાર ન રહ્યો. જ્યારે નિવેદિતાની માંગીના અખર મળ્યા ત્યારે તેઓ દાર્જિલિંગ જવાતું વિચારતાં જ હતાં પણ એ પહેલાં જ નિવેદિતા હંમેશને માટે સ્થૂલ શરીર છોડી ચાલ્યાં ગયાં. કિસ્તીનના જીવનમાં જિંદગીભર પશ્ચાતાપનો અખ્યાન બળતો રહ્યો.

ડૉ. એઝને માટે તો નિવેદિતા સર્વસ્વ હતાં. ને નિવેદિતા ન હોત તો ડૉ. એઝને વિશ્વે મહાન વનરપતિશાસ્ત્રી તરીકે આપણ્યા ન હોત. નિવેદિતા આટલી નાની વયમાં ચાલ્યાં ગયાં. એઝ-દંપતી માટે આ આધાત સંદે ન ઘન્યો. ડૉ. એઝ સાવ ભાંગી પડુચા. એમના જીવનને પ્રેરણા દેનાર અગિની ચાલી ગઈ. એમના પરમ મિત્ર, સહાયક, હિતચિંતક નિવેદિતા જતાં એમના જીવનમાં શૂન્યાવકાશ છવાઈ ગયો. જણે તેઓ પણ હવે લાંબો સમય ટકશે નહીં તેવું જણાતું હતું. કિસ્તીન એમની સ્થિતિ કિષે નેસશાઈને પત્રમાં લખે છે :

“ ડૉ. એઝ હવે માનસિક અને શારીરિક રીતે સ્વસ્થ થયા છે. તેઓ હવે આપણી વર્ચ્યે લાંબો સમય નહિ રહે એ ભય ફૂર થયો છે. પણ તેમને માટે જીવન સાવ નીરસ બની ગયું છે. તેઓ સતત કણા જ કરે છે, ‘હું જાણતો નથી કે મારે મારા દિવસો કેવી રીતે પસાર કરવા ? માર્ગાટે એમને સહાનુભૂતિ, સમજ, ઉત્સાહ, પ્રેરણા અને સહાય આપ્યાં છે. તું કદમ્બના કરી છો કે એ કેવો શૂન્યાવકાશ મૂકી ગઈ છે.’”

નિવેદિતાની છચ્છા પૂર્ણ કરવા ડૉ. એઝે પ્રોફેશાળાનું કાર્ય આરંભ્યું. ભારતીય વૈજ્ઞાનિકને વાતાવરણ મળે, સહાય મળે, ઉત્તેજન મળે, તેઓ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જગતભરમાં ભારતને ઉજ્જવળ કર્તી અપાવે તેવું નિવેદિતાનું પ્રિય સ્વર્પન હતું. તેમના મુત્યુ બાદ દ વર્ષે આ સ્વર્પન સિદ્ધ થયું ત્યારે આંસંશોભન પ્રોફેશાળાનું ઉદ્ઘાટન કરતી વખતે ડૉ. એઝે નિવેદિતાના અખર અત્માને ભય અંજલિ આપતાં કહેલું :

“ મારા અધા જ સંવર્ષાબ્દી પ્રયત્નોમાં હું એકદો નહોતો. જ્યારે સમગ્ર વિશ્વ મને શંકાની નજરે જેતું હતું ત્યારે પણ ફેટલાક લોડા એવા હતા કે જેમનો વિશ્વાસ અડુગ રહ્યો. તેઓ અત્યારે આ જગતમ વસી રહ્યા છે, ને વાણીથી પર છે.”

ભારતના પ્રમાણાત કદાકાર નંદલાલ એટે જ્યારે નિવેહિતાના મુખ્યના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ પણ શન્યચિત થઈ ગયા. “ચિત્ર હોરતાં પહેલાં ધ્યાન કરો.” આ શિખામણ એમણે જ આપી હતી. તેમણે જણાયું :

“ભારતીય કલાકારોની પ્રગતિનો વિચાર તેમના મનમાં હમેશા રહેતો. તેમની પાસેથી મને મળેલા પ્રેત્સાહન ભાખત હું પૂરતું કહી શકો નથી. જ્યારે એ મુખ્ય પાંચા ત્યારે મને એવું લાગ્યું કે માર્ગદર્શક દેવદૂતની હાજરીથી મને વંચિત રાખવામાં આવ્યો છે. અગિની નિવેહિતાએ જ મને રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદના વિચારથી પરિચિત કરાવેલો.”

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પણ અગિની નિવેહિતાના નિધનથી ભારે આધાત લાગ્યો હતા. તેમણે તેમના પુસ્તક ચારિયપૂજામાં નિવેહિતાને ભવ્ય અંજનિ આપી છે. તેઓ કહે છે :

“આને આ વસ્તુ હું કશા સાંકોચ વગર પ્રગટ કરું છું તેનું કરશું એ છે કે એક રીતે જેતાં તેમણે મારા ચિત્રને પ્રતિહત કર્યું હતું છતાં પણ ભીજી રીતે જેતાં તેમના તરફથી મને જેવો લાભ થયો છે, તેવો બીજી કાઈનાયે તરફથી થયો હોય એમ મને લાગતું નથી. તેમની સાથે પરિચય થયા પછી વારંવાર એવું ભન્યું છે કે જ્યારે તેમના ચરિત્રને સંભારીને અને તેમના પ્રત્યે ગંભીર કંડિત અનુભવીને મેં પુણ્ય બળ મેળાયું હોય.”

દેડી મિન્ટોએ લાંઝમાં જ્યારે આ કરુણ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એમને સાથેની મધુર સ્મૃતિએ તાજ થઈ. એમનું હદ્દ્ય શોકથી ભરાઈ ગયું. એમણે કિસ્ટીનને લખ્યું :

“મેં અત્યંત હુંઘ અને આધાત સાથે નિવેહિતાના અવસાનના સમાચાર વાંચ્યા. હું તને મારી હડ્યની સંવેદના મેડિલ્યા વગર રહી શકતી નથી. તને અને સમગ્ર ભારતવર્ષની જનતાને કે જેના માટે તેમણે કાયર્ય કર્યું છે તેમને મારી હડ્યપૂર્વકની સહાનુકૂટિ. તેમનું વ્યક્તિત્વ અહસુન હતું. એમની સાથેની મારી આનંદ-પૂર્વક મુલાકાતો વિષે જ્યારે હું વિચારું છું ત્યારે તેમનો ડિત્સાહ,

એકલે હાથે ખીજ પર ગ્રલાવ પાડવાની શક્તિની મેસંસા કર્યા
વગર રહી શકતી નથી. તેમના જવાથી દુનિયા ગરીબ અતી છે.
તારા સહાયક અને પરમ ભિત્ર જતાં તો તારા માટે કેવી શક્તિના
હશે. તેની હું કદ્યના કરી શકતી નથી”

નોળન માના કાનમાં નિવેદિતાના શફ્ટો પઢા પાડી રહ્યા હતા : “ નોળન
મા, મને લાગે છે કે હું પાછી નહીં આવું.... નિવેદિતાને યાદ કરીને તેમનું
હૃદય વલોવાતું હતું. સમગ્ર મહાંશુના શૂન્યાવકાશ સર્જની ગયો હતો. નિવેદિતા કંચાં
ન હતાં ? ડેનાં ન હતાં ? સર્વી સ્વામીજીઓ, સાધુજીનો, અહિયારીઓ. સર્વને
એમણે હૃદયનો ગ્રેમ આપ્યો હતો. સર્વનો આદર-સત્કાર કર્યો હતો. સર્વને
કોઈ ને કોઈ રીતે સહાયતા કરી હતી. અને શ્રીમાની તો અત્યંત દુલારી બેઠી
નિવેદિતા ગઈ. અને અંતિમ આશીર્વાદ આપવા તેઓ પ્રત્યક્ષ હાજર ન હતાં
એનું એમને અત્યંત હુંઘ થયું. શ્રીમાને નિવેદિતાએ આપેલી લેટા અને
સ્મૃતિચિહ્નનો સદાય પોતાની સમીપ રાખ્યા.

નિવેદિતા શ્રીમાની દુલારી બેઠી હતાં. ડૉ. એઝનાં ભિત્ર અને માર્ગ-
દર્શક હતાં. નંદલાલ એઝનાં પ્રેરણાદાયી દેવકૂત હતાં. શ્રી દાગેરનું અક્ષિતપાત્ર
હતાં. પરંતુ કલકત્તાનાં ગરીબ લોકો, મજૂરો અને સમગ્ર ભારતવર્ષની આમ-
જીવનતાનાં તેઓ મમતામયી ભગીની હતાં. દ્યુમાની સાક્ષાત દેવી હતાં. અસંખ્યનાં
જીવનદાત્રી હતાં. અને એટલે જ જ્યારે આમજનતાએ જાણ્યું કે હવે ભગીની
નિવેદિતા કદીય એમની વચ્ચે આવશે નહિ, કદીય એમની ઓઝસપૂર્ણ વાણી
સંભળાશે નહિ ત્યારે એમની સહસ આંખોએ આંસુ વહાય્યાં. એમના હૃદયનો
બંધ છૂટી ગયો. પણ હવે એમના આંસુને લૂઢનાર, એમને ધીરજ અને જવન-
શ્રદ્ધા આપનાર કર્યાં છે ?

*

*

*

આત્માના બીંડાયમાંથી અવાજ આવે છે કે તેઓ અહીં જ છે.
ભારતના કણકણમાં, ભારતની પ્રજનના હૃદયના અત્થ બીંડાયમાં. લલે શાસન
અદ્ધલાય, સુગપ્તલટાએ થાય, પેઢીએ અદ્ધલાય પણ નિવેદિતાની અનન્ય ભારત-
ગ્રેમ, અનેડ ગુરુલક્ષિત અને અહનૃત સમર્પણની આ જીવનકથા તો હુંગો
સુધી ભારતની ભાવિ પેઢીને અખૂટ પ્રેરણ આપતાં રહેશે. જીવનશ્રદ્ધા પૂરતી
રહેશે. સાધનાપથ પ્રદર્શિત કરતી રહેશે.....

*

*

*

પ્રેરણાદાયક વ્યક્તિવિશેષોનો ચરિત્રકથાઓમાં લેખિકા તરીકે છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં સારુ ગળુ કાઢનાર જુવાન વિદૃષી શ્રી જ્યોતિભહેન થાનકીના આ નવા ચરિત્ર-પુસ્તકને આવકારતાં આનંદ થાય છે.

ચરિત્રનાયિકાના જીવનના સ્પષ્ટ રીતે એ ભાગ પડી જય છે : એક તેનો ભારતમાં આવતાં પહેલાં દીગલાંડમાં મિસ માગર્રટ નોબ્લ તરીકે વિતાવેલી જીવન-અવધનો ભાગ, અને ભીજે પૂર્વિવાહિની બની ભારતમાં આવ્યા પછીને 'ભગીની નિવેદિતા' નામ સાથેના એમના કામનો. આ જીવનકથા પણ પૂર્વિપર સંબંધથી જોડાતા આ એ ભાગની જ હકીકત બની રહેશે.

ટેર ટેર ભગીની નિવેદિતાના ઉદ્ગારોના ઉતારથી હકીકત પરત્વે અદ્દેય કે પ્રમાણુભૂત બનતું આ ચરિત્ર તેની નાયિકાના ભીજ વ્યક્તિ-શુણો સાથે તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવી રહે છે. પોતાના બુદ્ધિને ન સમજય કે ન જાય તેની સ્વામી વિવેકાનંદની વાત કે મતનો વિરોધ કરતાં તે અચકાતાં નહિ. અહંપ્રેરિત બુદ્ધિ શુરૂને પડકારે એવું આરંભમાં ને ભારત આવ્યા પછી પણ તેમને એ વણુ વાર બનેલું, એ બાબતમાં તેઓ એમના જેવા જ શુરૂનાં શિષ્યા હતાં.

—અનંતરાય રાવળ

પૂર્વવાહિની

જ્યોતિ ધાનકી

લગ્નિબી લિંગેન્ડ